

Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri

Yayına Hazırlayanlar

Ebru Uzpeder
Sevgi Özçelik
Emel Kurma

Birinci baskı: Haziran 2010, İstanbul

Yayına Hazırlayanlar:

Ebru Uzpeder
Sevgi Özçelik
Emel Kurma

Grafik Tasarım: Yaşar Kanbur

Baskı ve Cilt: Tetra İletişim

Telefon: 212 219 96 76-77

ISBN: 978-9944-5783-7-0

Bu kitabı aşağıdaki adresten edinebilirsiniz:

HELSINKİ
YURTTAŞLAR
DERNEĞİ

Helsinki Yurttaşlar Derneği (HYD)

Tomtom Mah. Kumbaracı Yokuşu

No: 50/3 Beyoğlu, İstanbul

Tel: 212 292 68 42-43

Faks: 212 292 68 44

www.hyd.org.tr

info@hyd.org.tr

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
DERNEĞİ TÜRKİYE TEMSİLCİLİĞİ

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” başlıklı proje, Avrupa Komisyonu (Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa Aracı - EIDHR) ve Heinrich Böll Stiftung Derneği tarafından desteklenmiştir. Proje kapsamında hazırlanan bu kitabın içerdiği görüşler, destekleyici kurumların düşüncelerini yansıtmamaktadır.

© Bu kitap satış amaçlı çoğaltılamaz. Ancak diğer sivil toplum kuruluşları, kitabı ya da kitaptan bölümleri çoğaltıp, ücretsiz olarak dağıtmak isterlerse, eserin telif hakkının Helsinki Yurttaşlar Derneği'ne ait olduğu bilgisini vererek yapabilirler. Konuyla ilgili olarak lütfen bizimle iletişime geçin.

Helsinki Yurttaşlar Derneđi, katkı ve desteklerinden dolayı Ayçin Őan, Didem ErmiŐ, Ertuđrul Cenk Gůrcan, Hale Akay, Hasan Vural, İŐtar Gůzaydın, Nil Mutluer, Nůkte Bouvard, Yasemin Őan, Zeynep Gambetti ve İstanbul Bilgi Őniversitesi, Bođaziçi Őniversitesi, İsveç AraŐtırma Enstitűsű'ne teŐekkűr eder.

İçindekiler

Önsöz	1
<i>Hasan Vural</i>	
Gündelik Hayatta Laiklik: Sivil Toplum Kuruluşları	
Toplantıdan İzlenimler / <i>Yılmaz Ensaroglu</i>	5
Tartışma Notları.....	12
Kılavuz Sorular	24
Gündelik Hayatta Laiklik: Üniversiteler	
Toplantıdan İzlenimler / <i>Zeynep Gambetti</i>	27
Tartışma Notları.....	35
Kılavuz Sorular	48
Gündelik Hayatta Laiklik: Okul	
Toplantıdan İzlenimler / <i>Nükte Bouvard</i>	51
Tartışma Notları.....	56
Kılavuz Sorular	66
Gündelik Hayatta Laiklik: Belediye Hizmetleri	
Toplantıdan İzlenimler / <i>Hasan Vural</i>	69
Tartışma Notları.....	74
Kılavuz Sorular	87
Gündelik Hayatta Laiklik: Sağlık Hizmetleri	
Toplantıdan İzlenimler / <i>Yeşim Yasin</i>	91
Tartışma Notları.....	96
Kılavuz Sorular	105
Gündelik Hayatta Laiklik: Medya	
Toplantıdan İzlenimler / <i>Sevgi Özçelik</i>	107
Tartışma Notları.....	112
Kılavuz Sorular	124
Gündelik Hayatta Laiklik: Uluslararası Deneyimler	
Toplantıdan İzlenimler / <i>Nil Mutluer</i>	127
Kılavuz Sorular	135
Cumhuriyet Tarihi Boyunca Laiklikle İlgili Hukuki Düzenlemeler	137
<i>İştar Gözaydın</i>	
Gündelik Hayatta Din ve Laiklik.....	159
<i>Necdet Subaşı</i>	
Devlet-Din Ekseninde Özgürlükler, Hizmetler ve Finansman	173
<i>Hale Akay</i>	

Önsöz

Bu kitap, Ocak 2009 – Haziran 2010 döneminde Helsinki Yurttaşlar Derneği tarafından yürütülen “Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” başlıklı projenin bir ürünü... Proje, laikliği kuramsal bir çerçeveden ziyade, yurttaş perspektifinden ve gündelik hayat düzeyinde bir kavrayışı önceleyerek, sivil toplum düzeyinde tartışmayı amaçlıyordu. Laikliği tartışmaya yönelik her yeni çaba, modern Türkiye'nin en eski tartışmalarından birinin uzun tarihine eklenmek durumunda ve “Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” de bu bakımdan bir istisna değil. 1937’de Anayasa’ya giren ve daha sonraki iki anayasada da Türkiye Cumhuriyeti’nin temel nitelikleri arasında yer alan laiklik ilkesi, İkinci Dünya Savaşı ertesinden bugüne dek kamusal siyasi tartışmanın çekişmeli konularından biri olarak karşımıza çıkıyor. Özellikle son yirmi yıl içinde, bir yanda siyasal rejimin demokratikleşme yönünde dönüşümleriyle ve diğer yanda siyasal İslam’ın temsili demokrasi içinde yükselirken dönüşümüyle belirlenmiş bir arka plan üzerinde yüksek tempolu bir laiklik tartışmasının geliştiğini görüyoruz. Bu bağlamda, laiklik konusunda, Anayasa’da ve bazı temel yasalarda formüleleştirilen biçimiyle 1980 mutabakatının çözüldüğü ve yeni bir siyasal mutabakatın ne yönde kurulabileceği hakkında bazı ipuçlarının henüz belirginleşmekte olduğu bir dönemde bulunduğumuzu söyleyebiliriz. Laikliğe ilişkin uyuşmazlığın siyasal rejimin niteliğine ve işleyişine ilişkin uyuşmazlıklarla iç içe geçmiş olduğu ölçüde, laikliğin geleceği de Türkiye toplumunun önünde duran kapsamlı siyasal reform gündeminin geleceği ile iç içe geçmiş görünüyor. “Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri”, böyle bir tarihsel anda, laikliğimizin bugünü ve geleceği üzerine tartışmaya sivil toplum katından bir katkıyı örgütleyebilmek amacıyla yürüttüğümüz yaklaşık bir buçuk yıllık bir proje... Bu kısa yazıda, projenin belkemiğini oluşturan tartışma toplantıları dizisinin genel hatlarıyla bir tanıtımını ve toplantılardan çıkan bazı sonuçları sunmak istiyorum.

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri”, bir tematik tartışma toplantıları dizisi üzerine kuruldu. Sivil toplum, okul, üniversite, sağlık hizmetleri, belediye ve medya kurumları etrafında örgütlenen sosyal ilişkilerin özneleri, bu ilişkilerin gündelik pratiğini esas alan bir çerçevede laikliği tartışmaya davet edildi. Tartışmalar, 30- 35 kişilik grupların katıldığı birer günlük yuvarlak masa toplantıları biçiminde düzenlendi. Tartışmaların, katılımcı gruba önceden ulaştırılan bilgi notlarında çizilen tartışma çerçevesi içinde yürütülmesi planlandı; her bir

toplantıyı kendi teması üzerinde odaklayabilmek amacıyla, tüketici olmayan bir liste halinde “kılavuz sorular” hazırlandı. Projenin genel amacı, gündelik hayatta kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, inanç, ifade ve ibadet özgürlüğü, azınlık hakları gibi temel demokratik prensipleri koruyan bir laiklik tahayyülü üzerine bir tartışmanın üretilmesine yardımcı olmak ve laiklik uygulamalarının gündelik hayattaki farklı problematik alanlarla bağlantısı üzerine yeni bir dilin geliştirilmesi olanağını aramaktı.

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri”, laiklik gibi katı saf düzenleri oluşturmaya uygun olduğu bilinen bir konudaki, tıkanmış kamusal tartışmayı yeni bir normatif başvuru çerçevesinin yardımıyla geliştirebilmenin olanağını ve bu bağlamda insan hakları, çoğulculuk ve eşitlik gibi değerlerin ölçü olma ve yol gösterme işlevlerini test etmeyi amaçlamaktaydı. Tartışma toplantıları dizisinde, laiklik konusunda farklı kültürel ve/veya siyasal pozisyonlarda bulunan toplumsal öznelerin, bu yol gösterici ilkelere kendi pozisyonlarından doğru ne gibi referanslar geliştirebildiklerini görebilmek, özellikle önemliydi.

Dizinin ilk toplantısı, Nisan 2009’da sivil toplum aktivistlerinin katılımıyla sivil toplum alanında laiklik teması üzerine İstanbul’da yapıldı. Bunu akademisyen ve öğrencilerin katılımıyla Mayıs 2009’da İstanbul’da yapılan üniversitede laiklik temalı toplantı izledi. Ardından, Ekim 2009’da öğrenciler, öğrenci velileri, öğretmenler, eğitim alanında etkin sivil toplum aktivistleri ve akademisyenlerin katılımıyla okulda laiklik temalı toplantı; Aralık 2009’da Eskişehir’de yerel yönetici ve politikacılar, yerel basın mensupları, sivil toplum aktivistleri ve akademisyenlerin katılımıyla belediye hizmetlerinde laiklik temalı toplantı yapıldı. 2010’un Şubat ayında Konya’da hekimler, sağlık meslek kuruluşları mensupları, sağlık alanında etkin sivil toplum aktivistleri, basın mensupları ve akademisyenlerin katılımıyla sağlık hizmetlerinde laiklik temalı toplantı ve yine 2010’un Mart’ında medya ve laiklik temalı bir tartışma toplantısı gerçekleştirildi. Bu dizide son olarak, İstanbul’da Mayıs 2010’da, başka ülke pratikleri ile Türkiye pratiğini karşılaştırmalı olarak masaya yatırmayı amaçlayan uluslararası katılımlı bir toplantı yapıldı.

Tartışma toplantıları için katılımcılardan beklenen ön hazırlık, tartışma terimlerini ve özgül amaçlarını betimleyen bir çerçeveyi ve bu çerçeveyi somutlaştırmak amacıyla ortaya konulan kılavuz soruları içeren kısa bilgi notlarını okumuş olmalarıydı. Kılavuz sorular, üç başlık altında kümelenmişti: 1. Tanımlar ve tespitler – Laiklikten ne anlıyoruz ve Türkiye’deki laikliği genel olarak nasıl görüyoruz? 2. Toplantıda konu edilen yaşam alanında laiklik pratikleri 3. Gelecek tahayyülü – Nasıl bir laiklik? Bu çerçevede yuvarlak masa tartışmaları, asıl işlevi söz hakkının dağıtılması olan ve tartışmanın gidişine en az müdahaleyi gözetken bir moderasyon ile yürütüldü. Bu modelin, bütün katılımcıları ve katkıları biçimsel olarak eşitleyen niteliğiyle, projenin özgül perspektifine özellikle uyumlu olduğu düşünüldü. Toplantılara davet edilen katılımcılar, tartışma konusu yaşam alanları ile sürekli ve doğrudan teması olan kimselerdi; kendi toplumsal coğrafyaları ve kişisel habituslarının içinden geliştirdikleri perspektifle gündelik pratiği yorumlamaları beklendi.

Laikliğin Türkiye’de ne denli uzun bir zamandır ve ne denli çokça tartışılmış olduğu dikkate alınca, projenin başarı veya başarısızlığının, özgül amacını gerçekleştirebilmesine bağlı olduğu açıkça görülüyor. Tartışma çerçevesini gündelik pratiğe odaklayabilmek, gerçekleştirilebildiği oranda, projenin başarısı anlamına geliyor ve tersi... Tartışmanın soyut ilkeler etrafında seyretmesi veya normatif kuram konuşmasının içine çekilmesi gibi olasılıklar, bizimki gibi bir moderasyon modeli ile ancak bir ölçüde engellenebilecek çok olası sapmalar olarak en başta önümüzde duruyordu. Nitekim odakta kalabilmenin hayli güç olduğu, ilk toplantıdan başlayarak her seferinde yeniden ortaya çıktı ve bu amaç, her toplantıda belirli bir oranda gerçekleştirilebildi. İlerleyen sayfalardaki toplantı raporları konuşulanları yorumsuz bir şekilde özetliyor, izlenim yazıları ise toplantıların işleyişi, tartışmanın seyri ve içeriği bakımından daha ayrıntılı bilgi, değerlendirme ve gözlemler içeriyor. Burada, toplantılarda genellikle karşımıza çıkan birkaç önemli konuya yer vermek istiyorum.

Bu konulardan ilki, tartışmalardaki katılımcı profilinin siyasi rengiyle ilgili... Mevcut laiklik tartışması içinde belirgin bir varlık arz eden ve korumacı laiklik pozisyonuna denk düşen bir kümeden katılım, beklediğimizin hayli altında kaldı. Bölücülük ve gericilik tehlikelerine karşı ulusal birlik, Atatürkçülük, ilericilik, cumhuriyetçilik veya çağdaşlık gibi şiarlar etrafında bir araya gelen ve çağdaşlık için laikliğin önemine vurgu yapan bu kümeden kimseler, birçok toplantıda ya davetimizi nazikçe geri çevirdiler ya da kabul ettiler ancak son anda mazeret bildirdiler. Birkaç nadir örnekte ise, kısa bir süre katıldılar ve mevcut pozisyonlarını kısaca özetler nitelikteki sözlerini söyleyip ayrıldılar. İslam’ın kültürel ve siyasal bir olumlamasını temel alan ve muhafazakâr, dindar ya da İslamcı diye adlandırılan kümelerden ise daha istekli bir katılım ile karşılaştık. Özgürlükçülük-otoritecilik, devletçilik-toplumculuk, ulusalcılık-evrenselcilik ya da açıklık-kapalılık eksenlerinde farklı yerlere karşılık gelen çeşitli varyantlarıyla bu kümeden görüşler toplantılarda dile getirildi. Tartışmaların aktığı ana hat ise genelde sol veya liberal perspektiflerden katkılarca belirlendi. Bu katkılar özellikle, mevcut laikliğin eşitlik ve özgürlük üzerinden bir eleştirisinin ve yeniden okumasının gerekliliğine vurgu yaptı ve mevcut haliyle çoğunluk dini ile devlet otoritesi arasındaki karmaşık ilişkinin demokratik bir toplumda eşitlik ve çoğulculuk açısından olumsuz sonuçları üzerinde yoğunlaştı. Dinsel çeşitlilik açısından ise katılımcı profili, çoğunluk dinine mensup çeşitli dindarlık ve sekülerlik biçimleri yanında, Alevilik, Ortodoksluk, Gregoryenlik, Protestanlık, agnostisizm ve ateizm gibi çeşitli inanç veya inançsızlık biçimlerini benimsemiş insanların dünyalarına katılımı ve/veya erişimi olan bir çeşitlilik sağlamaktaydı.

İkinci mesele, kuramsal tartışmaya ya da hukuk dogmatığı tartışması içine hapsolmek riskinin bertaraf edilebilmesiyle ilgiliydi. Konuya bir giriş yapmak amacıyla adet üzere, laiklikten ne anladığımıza ilişkin sorular üzerinden başlayan toplantılarda bu ilk başlık, tartışma programının kılavuz sorularda belirlenen çerçevesindeki görece ağırlığının çok üzerinde bir oranda genişleme ve uzama eğilimi gösterdi. Bunda, ulusal laiklik tartışmamızın önemli bir kısmının kavram tartışması biçiminde gerçekleşiyor olmasından kaynaklı zihinsel yatkınlıklar etkili olmuş olmalı. Tam da böylesi bir yatkınlıklar evreninden öteye doğru birkaç adım atmaya amaçlayan bir

girişim için bu türden kilitlenmeleri en aza indirmenin yolunu aramak başlı başına anlamlı bir amaç olarak ortaya çıktı. Buna mukabil, toplantıların konu ettiği yaşam alanlarındaki gündelik pratiğe ilişkin tartışma, toplantıların birçoğunda, kavram tartışmasının gerisinde kaldı. Yine de, hem kavram tartışmasında hem de gündelik pratiğe bakışta hatırı sayılır oranda bir bakış açısı çeşitliliği ortaya kondu. Oysa gelecek tahayyülüne gelindiğinde, önceki başlıklarda gördüğümüz çeşitliliğin daraldığını gözlemledik. Gelecek tahayyülü, genellikle tartışmalarda en az ilgi ve enerji ile karşılanan başlık oldu. Bunda, başka şeyler yanında, aşağıda değindiğim gerçeklik duygusunun da etkili olduğunu düşünüyorum. Toplantıların sonunda, bilgi notlarında da yer aldığı gibi “kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, inanç, ifade ve ibadet özgürlüğü, azınlık hakları gibi temel demokratik prensipleri koruyan bir laiklik” üzerinde oybirliği oluştu.

Tartışma toplantıları dizisinin bütünü düşünüldüğünde, laikliği sivil toplum düzeyinde ve kalabalık bir yuvarlak masada tartışmakla ilgili ne söylenebilir? Farklı siyasal pozisyonlarda ve alanlarda farklı uzmanlık düzeylerinde bulunan kimselerin, laiklik problemiyle ilgili kafa yoran, etkinlikte bulunan ve en önemlisi laiklik pratiklerini herkes gibi tecrübe eden insanlar olarak, yuvarlak masa ile temsil olunan eşit iletişim koşullarında bir araya gelmeleri herhalde çok sık rastlanan bir durum değil. Bu durum, laiklik gibi güçlü sahipleri olduğu düşünülen bir meseleyi, konunun “sahibi olmayan” sivil toplum unsurları arasında tartışıyor olmakla birleştiğinde, ortaya ilginç bir gerçeküstülük duygusu çıktı. Farklı katılımcılar tarafından farklı biçimlerde birçok kez ifade edilen bu duygu, bir yandan konuşma rahatlığını besledi ve bu anlamda söz özgürlüğüne hizmet etti; diğer yanda ise, tartışmaya konacak enerjiye bir tür sınır çizdi. Tartışmaların içeriğine ilişkin ilerleyen sayfalardaki ayrıntılı toplantı raporlarını bir de bu gözle değerlendirebiliriz.

Toplantıların bütününden kalan çarpıcı bir soru ise şu oldu: Türkiye toplumu, İslamcılarının örgütlediği bir temsili demokratik gücün öncülüğünde, laiklik de dâhil olmak üzere bir dizi temel meselesini kesen bir demokratikleşme gündemiyle karşı karşıya bulunuyor. Ülkenin genel koşullarında ve devlet aklında uygun siyasal fırsat yapılarına karşılık gelen bu reformun kapsamı, öncülerinin acil ilgilerini aşan ve başka “kesimlerin” hak mücadelelerinin konusunu oluşturan alanları da içeren bir genişlikte... Reformun ilan edilmiş standartları, demokrasiye ilişkin evrensel tecrübenin ders kitabı ilkelerine yaslanıyor. Bu ilkeler, bir yandan tam olarak hiç kimsenin değil, diğer yandan tam da bu nedenle herkesin olabilmeye elverişli bir açıklık taşıyor. Böyle bir zemin üzerinde yükselen reform gündeminde “İslami kesimler”, söylemde ve eylemde, “farklı toplum kesimlerinden” oluşmuş gördükleri genel bir hak ve özgürlük cephesinin başat bileşeni olmaya gerçekte ne kadar hazırlar?

Hasan Vural

Helsinki Yurttaşlar Derneği

Gündelik Hayatta Laiklik: Sivil Toplum Kuruluşları Toplantıdan İzlenimler

*Yılmaz Ensaroğlu**

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” başlıklı proje kapsamındaki bir dizi tartışma toplantısının ilki, 4 Nisan 2009 günü İstanbul’da gerçekleştirildi. Laiklik uygulamalarının gündelik hayattaki farklı problematik alanlarla bağlantısı üzerine istişareler yapmayı amaçlayan bu toplantıya, farklı alanlarda çalışan sivil toplum örgütlerini temsilen otuz iki kişi katıldı. Çeşitli siyasal eğilimlerden ve inanç gruplarından gelen katılımcılar, genellikle Türkiye’deki laiklik uygulamaları üzerinde doğrudan ya da dolaylı çalışan hak temelli/duyarlı örgütlerden ya da bu uygulamalardan etkilenen toplumsal kesimlerden seçildi.

Bir tam gün süren toplantıya, tanışma ve proje hakkında yapılan bilgilendirmeyle başlandı. İlk oturumda, önceden hazırlanmış ve katılımcılara iletilmiş olan kılavuz sorular** gündeme alınarak, daha çok sivil toplum kuruluşlarının (STK) laiklik algıları ve tanımları tartışıldı. İkinci oturumda, STK’ları uğraştıran “laiklik” meseleleri ve STK’ların gözlemleri ele alındı. Üçüncü oturumda, devlet otoritesi ve dini otoritenin toplumsal alanda çatışması üzerinde durularak, laiklik uygulamalarının gündelik hayattaki tezahürleri irdelendi. Dördüncü oturumda ise, farklılıklara rağmen, bir arada yaşamayı güvence altına alan bir laiklik tahayyülü üzerine beyin fırtınası yapıldı.

* Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) Hukuk ve İnsan Hakları Koordinatörü

** Kılavuz sorular için bkz. sayfa 24

Bu metinde, öncelikle tartışmaya bir eksen oluşturma amacıyla önceden hazırlanarak katılımcılara gönderilen kılavuz sorular özetlenerek nasıl bir tartışma zemini tasarlandığı ortaya konulacak, ardından da toplantı boyunca tartışmaların hangi sorular/konular etrafında yoğunlaştığı ve toplantının uzlaşma ve çatışma eksenleri aktarılacak. Son olarak da, toplantıya ilişkin olarak yapılan gözlem ve tespitler değerlendirilerek birtakım öneriler sunulacak.

Kılavuz Sorular

Kılavuz sorular, iki ana bölüm halinde hazırlandı. “Tanımlar/Tespitler/Gözlemler” başlıklı birinci bölümün ilk sorusuyla, katılımcıların teorik açıdan ve Türkiye’deki uygulamalar bakımından laikliği nasıl tanımladıkları ve laiklik uygulamalarını nasıl değerlendirdikleri tespit edilmeye çalışıldı. Tartışmaların verimliliğini artırmak için, sorular alt sorularla detaylandırıldı ve somutlaştırıldı. Böylece katılımcıların hem laiklikle ilgili teorik tartışmayı zenginleştirmeleri hem de Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri gibi konuyla ilgili önemli kurumların uygulamaları üzerinden laiklikle ilgili somut sorunları dile getirmeleri istendi. Birinci bölümün ikinci sorusuyla, STK’ların laiklik meselesi ya da laiklik kaynaklı sorunlar üzerinde çalışıp çalışmadıkları ele alındı. Konuyla ilgili çalışmalarını olan STK’ların hangi yöntemleri kullandıkları ve kendi aralarındaki iletişim ve paylaşım düzeyinin belirlenmesine çaba harcandı. Bu bölümün üçüncü ve son sorusu, STK’ların kendi deneyimlerini, algılarını, konuyla ilgili değer yargılarını paylaşmalarını sağlamayı hedefliyordu.

Toplantıda “Gelecek Tahayyülü”nün tartışıldığı bölüm ise, STK’ların ve farklı toplumsal kesimlerin, gündelik hayatta kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, azınlık hakları gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla birlikte bir arada yaşamayı güvence altına alan bir laiklik tahayyülü etrafında bir beyin fırtınası şeklinde cereyan etti. Böylece, birtakım ortak ilkelerin, kuralların belirlenmesine ve muhtemel zorlukların, engellerin tespitine çalışıldı ve yeni bir ortak dilin nasıl oluşturulabileceği konusu üzerinde duruldu.

Tartışmalara Dair Tespit ve Gözlemler

Kılavuz sorular arasında yer alan “Laiklik din karşıtlığı mıdır?” sorusu, toplantı boyunca tartışmaların ana eksenlerinden birisini oluşturdu ve bazen ciddi gerilimlere yol açtı. Bu çerçevede, başörtüsü, din dersleri, Aleviler, gayrimüslim cemaatler gibi somut sorunlar kadar, “Din dogmatik alanda mı yoksa özgürlükler alanında mı tanımlanmalı?” gibi teorik konular da tartışıldı. Tüm bu sorunlar ele alınırken, katılımcılar, kendi deneyimlerinden hareketle, özgürlük içinde ve eşit olarak bir arada yaşamının nasıl mümkün olabileceği sorusuna yoğunlaştı. Bu bölümde, katılımcıların Türkiye’nin aslında laikliği içselleştirememiş, tam anlamıyla laik olmayan bir ülke olduğu konusunda genel olarak uzlaştıkları gözlemlendi. Bu mutabakatı sağlayan unsurlar arasında, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı ve uygulamaları, zorunlu din dersleri, nüfus cüzdanlarında din hanesinin yer alması gibi sorunlar öne çıktı. Bu konuların yanı sıra,

laikliğin tanımı üzerinde bir tartışmanın ve görüş birliğine varmanın gerekliliği ve mümkün olduğu da tartışılan konular arasında yer aldı.

Özellikle ilk oturumda, iki temel yaklaşım öne çıktı: Katılımcıların bir kısmı, bir laiklik tanımı üzerinde uzlaşmadan, uygulamaları konuşmanın yararsız olacağı görüşünü savunurken, bazı katılımcılar laikliğin bir kavram olarak gereğinden fazla önemsendiğini, laikliğe ancak bir prosedürler zinciri olarak bakılırsa işin içinden çıkılabileceğini, bu yüzden de, ortak bir tanım yerine, laikliği bir amaç değil araç olarak görerek, pratikler üzerinden konuşmanın toplumsal bir uzlaşmayı sağlama yolunda daha faydalı olacağını dile getirdi.

Sivil Toplumun Laiklik Algısı

STK'ların laiklik algısına/tanımına ve yaşadıkları ya da karşılaştıkları laiklik sorunlarına ve gözlemlerine yönelik tartışmaların yapıldığı ilk iki oturumda özetle şu konular ve görüşler tartışmaların odağını oluşturdu:

Bazı katılımcılar, teorik çerçevede uzlaşmanın çok önemli hatta gerekli olduğunu ileri sürdü ve laikliği, yurttaşın fikir ve vicdanının özgürleşebilmesi, dinin hem devletin hem de toplumsal tahayyülün dışına çıkması olarak tanımladı. Buna karşılık, bazı katılımcılar da “Laiklik olmazsa demokrasi imkânsızdır” görüşünün yanlış olduğunu belirterek, laikliğin demokrasiye engel de, destek de olabileceğini ileri sürdü ve aslında din özgürlüğünün olmaması halinde demokrasiden söz edilemeyeceğini vurguladı. Yapılan tartışmalar, laikliğin tanımı konusunda sivil toplum dünyasında ve özellikle farklı inanç grupları arasında ciddi ayrılıklar olduğunu gösterdi. Örneğin, sayıları az da olsa, bazı katılımcılar, laikliğin doğrudan din karşıtlığı olduğunu iddia ederlerken, katılımcıların bir bölümü, dinleri mahkûm etmenin ve dinleri karşıtı olarak yapılacak bir laiklik tanımının doğru olmadığını vurguladı. Bu ikinci görüşe göre laiklik, din ve devlet işlerinin üstünlük sağlamaksızın ayrılmasıdır, din karşıtlığı değildir. Özetle laiklik, dini vecibelerini serbestçe yerine getirmek isteyen ya da istemeyen bireylerin ahenk içinde yaşamalarını garanti eden bir sistemdir.

Farklı laiklik tanımlarına ve algılarına sahip olmalarına karşın, Türkiye'nin laik bir ülke olmadığı konusunda katılımcıların genel olarak ortak bir görüşe sahip oldukları gözlemlendi. Ancak katılımcılar, bu sonuca, birbirlerinden tamamen farklı hatta çelişen olgu ve gerekçelerle ulaştı. Bununla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığı, zorunlu din dersleri vb. uygulamalar, bu sonuca ulaşılmasında en çok öne çıkan ortak unsurlar oldu. Öte yandan, Diyanet'in gerekliliği, ibadet mekânlarının her dine eşit önem verilerek düzenlenmesinin devletin görevi olduğu görüşü de az sayıda katılımcı tarafından dile getirildi. Aynı şekilde, laiklikle ilgili sorunların ya da Türkiye'nin kendine özgü bir laiklik uygulamasını sürdürmesinin, devletin tek tipleştirme politikasından kaynaklandığı hususunda da neredeyse bir mutabakat olduğu görüldü.

Sivil Toplumun Laiklikle Yüzleşmesi

Katılımcılar, üçüncü ve dördüncü oturumlarda, laiklik konusuyla somut olarak nasıl karşılaştıkları, laiklikle başka hangi konuların ilişkilendiği gibi meseleleri tartıştı ve gelecek tahayyüllerini ortaya koymaya çalıştı. Bu oturumlarda yapılan tartışmalardan hareketle şu tespitleri yapmak mümkün:

Genel olarak STK'ların laiklik konusunda çalışmalarının hayli az olduğu gözlemlendi. Mevzuat incelemesi ve raporlama ekseninde çalışan örgütler, karşılaştıkları temel sorunun ayrımcılık olduğunu belirtti. Buna karşılık, düşünce kuruluşları temsilcileri, entelektüel altyapı hazırlamaya yöneldiklerini, din özgürlüğü ile laikliğin doğru anlaşılması noktasında aktivist kuruluşlara stratejik önerilerde bulduklarını ifade etti. Laiklik uygulamalarından doğrudan etkilenen örgütler ve toplumsal kesimler ise daha çok kendi yaşadıkları sorunlar ve mağduriyetler üzerinde yoğunlaştı.

Toplantıya katılan STK'ların gündemine giren laiklik eksenli/temelli sorunlardan öne çıkanlar şu şekilde özetlenebilir:

- İbadet yerlerinin statüsü, din adamlarına maaş verilmesi, ibadethanelerin elektrik faturalarının ödenmesi gibi konulardaki eşitsizlikler;
- Alevilerin cemevlerinin ibadet yeri olarak kabulü;
- Ruhban Okulu meselesi başta olmak üzere din görevlilerinin eğitimi;
- Başörtüsü yasağı;
- Özellikle 28 Şubat sürecinde mescitlerin büyük ölçüde kapatılması ve memurların resmi dairelerde, üniversite öğrencilerinin kampuslarda namaz kılamaması;
- Zorunlu din dersleri;
- Kimliklerdeki din hanesi;
- Gayrimüslim cemaatlerin ve cemaat vakıflarının mal varlıkları başta olmak üzere çeşitli sorunları;
- Protestanların ve derneklerinin yaşadığı güvenlik problemleri...

Sivil Toplumun Gelecek Tahayyülü

Toplantının özellikle son oturumunda katılımcılar, herkesin hak ve özgürlüklerini güvence altına alacak bir geleceğe yönelik düşüncelerini dile getirirken, bir bakıma özeleştiri de yaptı ve şu konular üzerinde durdu:

- Hak savunuculuğu yaparken, aslında başkalarının haklarını savunmayan marjinal gruplara dönüşüyoruz. Bunu açacak şey, ortak vatandaşlık bilincinin üretilmesidir.
- Bir başlangıç noktası olarak, gerçek sorularımızı gündelik hayatın içinden sormalıyız. Gündelik hayatta karşılaştığımız sorunlar üzerinden alınacak kısa mesafeler, var olan

güven bunalımını aşmamızı ve birbirimize güvenmemizi sağlar. O yüzden gündelik hayatın ekseninden konuşmak çok önemli...

- Laikliği ve demokrasiyi birer amaç ya da ideal olarak değil, birlikte yaşamının araçları olarak düşünmeliyiz.
- Laiklik hem özgürlükleri genişleten bir unsur olarak (kayıtlarda) hem de baskılayan bir faktör olarak (gerçek hayatta) karşımıza çıkıyor. Gündelik hayatla ilgili durumu her örgüt kendi içinde de sorgulamalı. Farkına varmadan, aynı politikaları biz de kendi içimizde sürdürüyoruz.
- Sorunun çözümü için kendi yaşadığımız baskıları dile getirmeden önce, zihnimizde ötekileştirdiklerimize bakıp, onların yaşadığı baskılara karşı çıkmalıyız. Örneğin, Sünniler Alevilerin ihtiyaçları konusunda ya da Aleviler Ermenilerin haklarının korunmasında öncülük etmeli... Özetle, eşitliği, eşit yurttaşlık hakkını herkes için savunmalıyız; daha özgürlükçü ve insanlı bir laiklik üzerinde hep birlikte düşünmeliyiz.
- Türkiye, çoğulculuğu baskılayan otoriter laik bir ülke... Türkiye’de laikler demokrat olsa, belki ne başörtüsü ne de laiklikle ilgili başka bir sorunumuz olacak.
- Problemler, önemli ölçüde, bugüne kadar birbirimizi dinlememiş olmamızdan kaynaklanıyor. Hiç değilse, bundan sonra birbirimizi daha fazla dinlemeli ve birlikte ortak çözümlere kafa yormalyız. Bunun için de, öncelikle kendi ezberlerimizi bozmalıyız.
- STK’lar olarak laikliğe dair, herkesin kendi duruşunu gösterebileceği, özgürlükçü güvenceler getirebilecek, herkesin içinde yer alabileceği bütünsel bir çözüm paketi geliştirmeliyiz.

Tartışmaların Genel Bir Analizi: Uzlaşma ve Çatışma Eksenleri

Tartışmalar ve yapılan öneriler, sivil toplum örgütlerinin, bunca problem yaşanmasına rağmen, laiklik konusuna ve laiklikten kaynaklanan sorunlara çoğunlukla duyarsız kaldıklarını, çok az bir kısmı hariç, şu ana kadar genel olarak bu konuda çalışmadıklarını gösteriyor. Diğer bir ifadeyle, laiklik, genel olarak sivil toplum dünyası, özel olarak da insan hakları hareketi için hâlâ üzerinde yeterince durulmamış, çalışılmamış ve çok iyi bilinmeyen bir alan... Laiklik meselesini gündemine alan örgütler ve sosyal kesimler, daha çok laiklik uygulamalarının mağduru olan kesimler ve onların örgütleri. Bu örgütler de, daha çok kendi sorunlarına odaklandıkları için, kapsamlı bir çalışma ortaya koyamıyor, kendi mağduriyetleri üzerinden tepkisel bir söylem geliştiriyor ve sorunlarının tüm kamuoyunca yeterince anlaşılmasında pek de başarılı olamıyor. Tüm bunlardan ötürü, sivil toplum dünyasında laiklikle ilgili ciddi kafa karışıklığı gözleniyor. Siyasi/ideolojik/dinsel tercihlere dayalı tutumlar takınıyor ve özellikle bazı STK’lar arasında büyük farklılıklar olduğu anlaşılıyor. Tartışmaların ağırlıklı olarak ideolojik münakaşalara dönüşmesi ya da mağduriyetler üzerinden sürdürülmesi de bu durumun bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim devletin laiklik yorumunu en çok eleştiren ya da dini tanımlamasını

çok yanlış bulan katılımcıların, kendilerinin de dini tanımlamaktan ve hatta devletten daha otoriter bir laiklik anlayışını savunmaktan kurtulamadıklarını söylemek mümkün.

Buna karşılık, katılımcıların büyük bir bölümü, laikliğin yarattığı tahribata kaynaklık eden kavramlar ve kavramsallaştırmalar üzerinde ayrıntılı analizler yaptı ve çözümün özgürlük ve eşitliği ana eksen almakla mümkün olabileceğini, bunun için de teorik tartışmalardan çok, gündelik sorunlardan hareketle yol alınabileceğini vurguladı. Kuşkusuz laikliğin, bütün din ve inançlara eşit uzaklıkta duracak bir koruma mekanizması olması gerekir. Bunu sağlayabilmek için de, öncelikle eşitlik ve özgürlük gibi değerler, herkes tarafından herkes için istenmelidir.

Öte yandan, laikliğe yüklenen anlam ve işlevlerle, laiklikten beklentiler açısından da sivil toplum dünyasında ya da farklı toplumsal kesimler arasında derin uçurumlar olduğu görülüyor. Laikliğin tanımı konusunda teorik bir anlaşma olmadan pratik meseleler üzerinde anlaşmayı imkânsız görenlerle, gündelik yaşamda karşılaşılan sorunlar üzerinden, yani pratikten hareketle bir yol alınabileceğini düşünenleri bir noktada buluşturmak ve uzlaştırmak gerekiyor. Daha önemlisi, bazı katılımcılar, bir gün boyu süren tartışmalarda zaman zaman savundukları laiklik tanımına ters düşen görüşler de ileri sürdü ya da eleştirdikleri devletle paralellik arz eden tutumlar takınabildi. Kuşkusuz bu çelişkiler, bir ahlaki zafiyetten ziyade, bugüne kadar laikliğin hep belli kesimler için sorun olarak görülmesinden ve bu yüzden de laiklik üzerinde henüz yeterince düşünülmemiş ve çalışılmamış olmasından kaynaklanıyordu. Kaldı ki, bu alanda çalışmanın bedeli ağır ya da çalışmak isteyen kişi ve kurumlar gerekli desteği bulmakta zorlanıyor.

Özetle, toplantıda gerçekleşen tartışmalar ve gündeme getirilen sorunlar, laiklik konusundaki tedirginlikleri, bu tedirginliklere karşı sunulan birlikte yaşama yönündeki önerileri, zıtlıkları, karşılıklı önyargıları ve konunun değişik algılanma biçimlerini yeterince yansıtıyor. Katılımcılar, ortak bir laiklik tanımının gerekliliği, laikliğin bir araç mı yoksa amaç olarak mı görülmesi gerektiği, duyulan çeşitli kaygılar ve korkular konusunda zaman zaman oldukça sert tartışmalara girdi. Buna karşılık, aynı katılımcılar, tartışmanın ana eksenlerinden birini oluşturan “laiklikle ilgili gelecek tahayyülleri” konusunda önemli ölçüde benzer görüşler dile getirip, çoğunlukla da uzlaştılar. Örneğin, herkesin, eşitlik ve özgürlüğü herkes için istemesi ya da kendinden önce “öteki”lerin haklarını savunması gerektiği konusunda hemen hemen tüm katılımcıların hemfikir olduğu görüldü.

Öneriler

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” projesinin ilk toplantısında yapılan tartışmalardan ve değerlendirmelerden hareketle aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

- Toplum tartışarak ve ortaklaşarak bir laiklik tanımına ulaşmalı. Böyle bir tanımın oluşturulması için gereken süreç, içerik kadar önemli. Diğer bir ifadeyle, laiklik tepeden değil, tabandan gelişmeli. Bu da ancak bir toplumsal sözleşmeyle olabilir. Bu süreci

kolaylaştırmak için de, laikliği bir kurallar dizisi olarak algılamalı; bir amaç değil, herkesin kendi yolunu tayin etme özgürlüğünü güvenceye alan bir araç olarak görmeliyiz.

- Eşitlik gözetilmediği sürece laiklik sorun olmaya devam edecek. Laiklik konusunda ayrımcılık yapan kurumlar ve ayrımcı hükümler içeren yasalar ve diğer düzenlemeler tespit edilmeli. Ayrımcılık karşıtı yasaların çok iyi düzenlenmesi için duyarlılık göstermek ve çalışmak gerekiyor.
- Genel eğitim müfredatında din özgürlüğü konusuna özel önem verilmeli.
- Din dersleri zorunlu olmaktan çıkarılmalı ve tüm inanç sistemlerine eşit mesafede duran bir içeriğe kavuşturulmalı. Ancak çocuğun din eğitimi ve öğreniminde, uluslararası hukuk belgelerince belirlenen ve düzenlenen norm ve standartlar esas alınmalı.
- Özellikle insan hakları örgütleri, laiklikten kaynaklanan din özgürlüğü sorunlarına özel önem vermeli ve tespit edilen ihlalleri kamuoyu gündemine taşımalı. Yine bu çerçevede eşitlik, ayrımcılık, nefret söylemi ve nefret suçları, azınlıklar vb. kavramlara ve konulara, bundan sonraki çalışmalarında daha fazla yer vermeliler.
- Din özgürlüğü ulusal ölçekte çalışan örgütler tarafından yaygın biçimde izlenmiyor, uluslararası örgütlerin ve kurumların raporlarında da, ağırlıklı olarak gayrimüslim cemaatlerin sorunları ele alınıyor. Mevcut laiklik uygulamalarından ve politikalarından mağdur olduğunu dile getiren dindar Müslüman kesimlerin yaşadığı başörtüsü, imam hatip okulları, tarikatların yasaklanması, Diyanet'in kimi yetkileri ve uygulamaları vb. sorunlar da görmezden gelinmemeli.
- Diyanet İşleri Başkanlığı tamamen kaldırılmalı ya da tüm din ve inanç gruplarına eşit uzaklıkta duran bir koordinasyon kurumuna dönüştürülmeli ve orta/uzun vadede dini hayatın düzenlenmesi tamamen sivil alana, her dinin/inanç grubunun mensuplarına, cemaatlerine bırakılmalı. Devlet, sadece her bir grubun din özgürlüğünü koruma amaçlı olarak gerektiğinde müdahalede bulunmalı.
- Toplum olarak önyargılarımızdan arınmamız şart. Bazı tehdit algılarıyla konuştuğumuzda ya da başkalarını bir şekilde tanımladığımızda, bunun bizi çözüme götürmediğini ve toplumu kutuplaştıran problemler yarattığını unutmamalıyız.
- Korkularımızdan kurtulmalı ve başkalarının özgürlüklerini tanımamız halinde, kendi özgürlüğümüzden bir şey kaybetmeden, birlikte özgürlük alanlarımızı genişleteceğimizi bilmeliyiz.
- Karar alıcılar başta olmak üzere tüm toplumsal kesimler, farklı çevrelerin endişelerini, korkularını ciddiye almalı. Sadece Osmanlı zamanında değil, Cumhuriyet döneminde de yaşanmış acılarımız ve sadece din ve laiklik konusunda değil, Kemalizm konusunda da endişelerimiz bulunuyor. Tüm bu kaygılar, ancak içtenlikle uygulanacak orta/uzun vadeli sosyal, siyasal, kültürel ve hukuki politikalarla giderilebilir.

Gündelik Hayatta Laiklik: Sivil Toplum Kuruluşları Tartışma Notları

4 Nisan 2009 / İsvaç Araştırma Enstitüsü, İstanbul

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” başlıklı projenin ilk yuvarlak masa toplantısı, çeşitli sivil toplum kuruluşlarından (STK) temsilcileri bir araya getirdi. Toplantı katılımcılarına önceden gönderilmiş kılavuz sorulardan* hareketle başlayan tartışmalar, oldukça hararetili geçti. Kılavuz sorulardan biri olan “laiklik din karşıtlığı mıdır”, toplantı boyunca katılımcıların başvurduğu, tartışmayı başlatan bir soru oldu. Başörtülü hâkimlerin tarafsız olup olamayacağı meselesi, okullarda din dersi zorunlu mu seçmeli mi olmalı, din dogmatik alanda mı yoksa özgürlükler alanında mı tanımlanmalı gibi çetrefil konular etrafında buluşan katılımcılar, kendi sivil toplum deneyimlerinden beslenen konuşmalarıyla, özgürlük içinde ve eşit olarak bir arada yaşamanın nasıl mümkün olabileceğı sorusuna yoğunlaşarak tartıştı.

Birçok katılımcının ortak görüşü, laik bir ülke olarak tanımlanıyor olsa da, Türkiye'nin aslında laikliğı içselleştirmemiş, gelenekselciliğın de etkisiyle hem sosyal hem de kurumsal olarak laikliğı tam anlamıyla yaşamayan bir ülke olduğı yönündeydi. Katılımcıların çoğı, özellikle Sünni İşlam dışındaki din mensuplarının sorunlar yaşadığı Diyanet İşleri Başkanlığı, dinin anayasa ile düzenleniyor oluşu, nüfus cüzdanlarında yer alan din hanesi ve zorunlu din dersleri gibi sorunlara dikkat çekti. Laikliğın tanımı üzerinde konuşmanın ve bir görüş birliğıne varmanın gerekliliğı ve mümkünlüğü de tartışılan konular arasındaydı.

Sabah oturumunda, laiklik kavramı üzerine tartışmalar yürütüldü. İki oturum halinde gerçekleşen öğleden önceki bölüme, genel alışkanlığa uygun olarak, doğrudan gündelik hayat içindeki pratiklerden çok, laikliğın politik tanımıyla ilgili tartışmalar hâkimdi. Tartışmalar, laiklik konusunun Türkiye’de sadece dini değıl, aynı zamanda milli bir sorun olduğunun tespitiyle başladı ve katılımcıların laikliğı nasıl anladığını, nasıl tanımladığını ifade edebilmesi için hazırlanan kılavuz sorular eşliğinde Türkiye’de tüm insanların özgürlük içinde yaşayabilecekleri bir laiklik anlayışına nasıl ulaşılabileceğı üzerine düşünüldü. Bu doğrultuda, ilk oturumda, katılımcılar arasında iki görüş hâkimdi: Katılımcıların bir kısmı ortak bir laiklik tanımı üzerinde bir anlaşmaya varmadan laiklik pratikleri hakkında konuşmanın yararsız olacağı görüşünü savunurken, başka bir grup katılımcı da bir kavram olarak laikliğın anlamının gereğinden fazla büyültüldüğünü, ancak laikliğe bir prosedürler zinciri olarak bakarsak işin içinden çıkmanın mümkün olacağını, bu yüzden ortak bir tanım yerine laikliğı bir amaç değıl araç olarak görerek, pratikler üzerinden konuşmanın toplumsal bir uzlaşmaya ulaşma yolunda daha faydalı olacağını savundu.

* Kılavuz sorular için bkz. sayfa 24

İlk oturumda yürütülen tartışmanın genel seyrine dair fikir verebilecek ifadeleri şöyle özetleyebiliriz:

- Laiklik üzerine konuşabilmek için öncelikle kavramsal çerçevede yol almamız gerekir; bu sorunun temelinde, diğer azınlık problemleri gibi yine felsefi bir problem yatmaktadır. Türkiye, aslında laik bir ülke değil, Kemalizm ve “light” din anlayışı üzerine kurulu bir din devletidir. “Laiklik olmazsa demokrasi imkânsızdır” görüşü yanlıştır; laiklik demokrasiye engel de, destek de olabilir. Ancak din özgürlüğü olmazsa, demokrasiden bahsedilemez. Anayasa Mahkemesi kararlarının da gösterdiği gibi, Türkiye’nin kendine göre bir laikliği var. Hâlbuki evrensel bir laiklik tanımı kabul edilmeli. Mutlaka yerel koşullara göre uyum sağlayacaktır bu evrensel tanım, ancak gündelik hayata geçmeden önce laiklik ilkeleri üzerinde toplumsal bir görüş birliğine varılmalıdır.

- Laiklik tanımı üzerinde bir görüş birliğine varmamız gerekmez. Tanım mutlaka tartışılmalıdır, ama hem teorik alanda, hem de pratikler hakkında farklılıklarımıza rağmen tartışabilmeliyiz. Türkiye’nin laik olmadığını hatırlamalıyız; Türkiye laik bir ülke olarak algılanınca, bu yanlış algıdan hareketle aslında sağlıklı saflaşmalar oluşuyor. Laiklik, yurttaşın fikir ve vicdanının özgürleşebilmesi, dinin hem devletin hem de toplumsal tahayyülün dışına çıkması demektir. Laikliğin olmadığı yerde demokrasinin altyapısı zayıf kalacaktır; siyasal refleksler dinden bağımsız olmalıdır. İnsanların kul ve tebaa olmadığı, farklılıkların eşit olarak yaşadığı bir siyasal zemin, dinin siyaset ve toplumların vicdanı üzerinde baskı kurduğu durumlarda mümkün olmayacaktır. Laiklik dediğimiz kavramın milliyetçilikten farklı olarak, özgürleşmenin ve insan haklarının bir parçası olduğunu unutmamalıyız. Laiklik, milliyetçilik veya dincilik gibi tahakküm ideolojilerinden farklı bir insan hakları ve demokratikleşme ideolojisidir. Laik olan bazı ülkelerde demokrasi yoktur, demokrasi olan bazı ülkelerde laiklik yoktur gibi bir karşılaştırma bizi yanlış yönlere götürür. İsveç gibi laik olmayan ama demokrasisi güçlü olan ülkelerde, yaşanan toplumsal dönüşümlerin etkisiyle laiklik yasal olarak değilse de toplumsal olarak içselleştirilmiştir. Burada ise dayatma yoluyla oluyor.

- Birçok sorunun öznesi olan ordunun laiklikten kastı aslında toplumun tek tipleştirilmesi... Eskiden dini bir çerçevede şekillendirilen toplum artık milliyetçi ve tek tipleştirici söylem üzerinden şekillendiriliyor. Türkiye’deki antidemokratik durum, laiklik “doğru dürüst” hayata geçirilmediği için yaşanıyor. Kılavuz sorular arasında da yer alan “laiklik din karşıtlığı mıdır?” sorusu üzerinde bir netliğe ulaşmalıyız. Laiklik inançların özgür bir şekilde yaşanmasını sağlar ama mesela kendi içinde kapalı olan cemaatlerin özgürlüğü demek değildir, şeriat rejimi isteyenlerle uzlaşmak değildir. Bu yüzden bu sorunun bir alt sorusu var; hangi din? Sosyal hayatın dinsel kurallarla tanımlanması gerektiğini söyleyen ya da kendi içinde kapalı toplumlarla uzlaşamaz laiklik... Kurumsal dine karşıdır ama vicdani dine karşı değildir. Bu tip vicdani bir dinsel algının da temel güvencesidir. Laiklik, dini istediği gibi yaşama, değiştirebilme, sorgulayabilme zemini kurmak için bir güvencedir aslında.

- Türkiye’de laiklikle çelişen pek çok durum var; Diyanet İşleri Başkanlığı laik bir devlette olmaması gereken bir kurum. Devlet bir dini şekillendiremez, finanse edemez, dini eğitim yapamaz. Bunu yaparsa diğer dinlerin hepsini dışlar. Zorunlu din dersi davasıyla ilgili Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin kararı kesinleşti ama devlet uygulamıyor. Bu tip durumları düşündüğümüz zaman, Türkiye’nin bir din devleti konumunda olduğunu görüyoruz. Konya’da yıkılan öğrenci yurdunu düşünün, orada aileler “Allah’tandır” dedi ve sorumsuzluğu soruşturmak için davacı bile olmadı. Başka bir açıdan bakarsak, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bütçesi birçok bakanlığın bütçesinden daha fazla; laik diye düşündüğümüz devlette böyle bir şey olmamalı.

- Önceki konuşmalarda laikliğin düşüncelerin özgürleşmesi anlamına geldiğine, ama bu özgürleşmenin bir sınırı olması gerektiğine işaret edildi. Burada bir çelişki var. Böylesi bir durumu ölçmenin aracı ne olabilir? Bir dinin birinci emri, “bulduğun toplumda bu dinin koşullarını yerleştirmelisin” olabilir. Bu dinin mensupları bunu ortaya koyabilecek, inancının gereğini yapabilecek mi, burada bir belirsizlik oluşuyor.

- İçinde yer aldığımız kurum ne olursa olsun, bir devlet yapısı var ve bu yapıda heteroseksüel olmayan bireylerin adı bile anılmıyor. Toplumdaki sosyal-kültürel konumumuz ne olursa olsun devlete karşı konumumuz aslında aynı. Laiklik bir güvenlik şemsiyesi gibi algılanıyor ama Türkiye’de laiklik olmadığını görebiliyoruz. Son yıllarda eşcinsel bireyler için laiklik meselesi çok önemli olmaya başladı. Mesela Türkiye, Birleşmiş Milletler’in oldukça basit bir sözleşmesini diğer dört İslam Konferansı ülkesiyle birlikte imzalamadı. Bizim için de heteroseksüel sosyalizasyon geçerli. Türkiye’de laiklik bize özgürlük alanları açıyor gibi görünse de aslında tam bir koruma sağlamıyor. Örneğin İran’da devletin kendisi öldürüyor, Türkiye’de de devlet öldüreni engellemiyor ya da ceza indirimi uygulanıyor.

- Ayrımcılık dediğimiz, aslında karşıımızdakiyle konuşurken, başkasının hakkını savunurken ortaya çıkan bir şey... Mesela “çarşaf geridir” demek çok temsili bir ifade; ben bunu başı açık olan birçok kadın, birçok erkek için de söyleyebilirim. “Çarşaf geridir” deyince burada bir ayrımcılık yapıyoruz. Bir yandan da bir travesti arkadaşımız öldürüldüğünde cenazesine gelecek çok az cemaat bulabiliyoruz. Özgürlükleri sadece kendimiz adına değil birbirimiz adına istememiz çok önemli...

- Laiklik tanımı konusunda bir problem yaşıyoruz. Kökten dinci inanç sistemini temel alıp bütün dinler kökten dincidir diye bir anlayış yaratıyoruz. Kökten dinci olmayan birçok din vardır. Dinler aslında insanlar aydınlansın, daha rahat ve barış içinde yaşasınlar diye oluşmuş inanç sistemleridir. Dini, kimileri özgürleştirmek için kimileri katı sınırlara hapsedmek için kullanır. Dinleri karşıımıza alarak yapılacak bir laiklik tanımı doğru olmayacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığı, şu anda kabul edilemez bir kurum. Bu ülke, bütçesinden inanç sistemlerine pay ayırıyorsa, bütün dinlere eşit destek vermelidir.

- Bu konuda temel mesele ve çıkış yolu, eşitlikler. Bu konuda esas alınabilecek pek çok model ve kitap var. Eşitliğı gözetmediğiniz sürece laiklik sorun olacaktır. Diyanet kurumunu kurduysanız eşit önem vereceksiniz, kurmazsanız zaten problem yok. Laiklik konusunda ayrımcılık yapan kurum, yasa ve benzerlerini tespit etmeliyiz. Başörtüsü meselesi de, oruç tutmayanların yaşadığı baskı da aslında bir eşitlik konusudur.

Din dersinin kaldırılması tartışılıyor. Tabii ki zorunlu olması uygun değil ama bir çocuğun hiçbir din hakkında bilgi almadan büyümesi doğru mu? Din nedir, insanlık tarihinde dinler nasıl rol almıştır, hangi dinler vardır gibi konuları da öğretmek gerekir. Eğer verilecekse, zorunlu olmayan, tüm inanç sistemlerine eşit mesafede bir din dersi olmalı.

- Laikliğin aslında çok fazla tanımı var, esas soru “bunların hangisi doğru” değil, “hangisini seçeceğiz”dir. Din ve devlet ilişkisi düzeyi beni ilgilendirmiyor, benim için önemli olan gündelik hayatımı etkilediği noktalardır. Benim işime yaramayan bir laiklik için enerji sarf edilmesine gerek yok. Biz özgürlükte eşitlik istiyoruz... Niye din dersi verilsin? Sınavlı diplomalı tuhaf bir eğitim sisteminde bu kadar vicdani eğitimin ne işi var? Eğer öğrenmesi gerekiyorsa, çocuklar başka bir yerde öğrenmeli bunu.

- Laiklik konusunda ortak bir noktada buluşmamız gerekmiyor belki ama esas olarak dinleri tarif eden, hiçbir eşitlik tanımadan dinleri aşağılayan bir devletin laikliğiyle karşı karşıyayız. Türkiye’de azınlık olarak sadece gayrimüslimler tanınıyor, bunu sorgulamalıyız. Laiklik meselesinin Diyanet İşleri Başkanlığı, ilahiyat fakülteleri ve politik müdahalelerle bezeli inişli çıkışlı bir süreci var.

- Dindar olmak da, olmamak da bir bireyin hakkıdır. Bizim laiklik konusunda hem negatif hem pozitif açıdan taleplerimiz olmalı, laiklik bu konuda bir çerçeve çizmeli. Laikliğin bir başka temeli de İnsan Hakları Evrensel Beyanname’si olmalı; her grup, dindar olsun ya da olmasın, bu beyanname’de belirtilen ilkeleri kabul etmelidir. Devlet ayrımcılık yapamaz, eşcinselleri hasta insan olarak göremez, insan haklarına aykırı olan herhangi bir uygulamayı destekleyemez.

- İnsanlar nasıl bir arada yaşayabilir, bunu düşünmeliyiz. İsveç’teki durumdan olumlu bir örnek olarak bahsediyoruz fakat İsveç’te “eşitlik bakanlığı” gibi bir kurum olmasına rağmen göçmenlerle ilgili sorunlar yaşanıyor. Başörtüsü konusunda da bireyin iradesi konusu sorun yaratıyor. Bir birey kendi özgür iradesi ile başını örtmeyi seçerse tabii ki bu şekilde üniversiteye girebilmeli. Ama ya 4-5 yaşında ailesi tarafından başı örtüldüyse? Ya da başka bir örnek düşünelim, tarafsızlık ilkesine uygun olarak, başörtüsü takan bir hâkim düşünemeyiz. Bugün Türkiye tarihinde utanç verici bir olay vardır: Sivas Katliamı. Bunu unutmamalıyız. Din derslerinin isteğe bağlı olması, bu dersi verecek hocaların da çok dikkatli seçilmesi gerekir. Önceki konuşmalarda yurttaşlık kavramından bahsedildi, burada hepimiz kendimizi bir evin

yurttaşları olarak görmeliyiz. Bugün bir eşcinsel cenazesine katılım azsa, bunun sebebi laiklik değil, mahalle baskısıdır.

- Görünen maddeleri konuşmak kolay ama “genel ahlak”, “Türk aile yapısı” gibi muallâk kavramları ne yapacağız? Bu tip kavramlarda dini referanslar olduğunu görebiliyoruz. Bu kavramların izi sürülmedikçe, laikliğin yarattığı tahribat ortaya konmadıkça özgürlük ve eşitlik yolunda bir adım atamayız. Ayrımcılık karşıtı yasaların çok iyi düzenlenmesi gerekiyor. Eğer benim haklarımı güvenceye alan yasalar olursa, ben başörtülü bir hâkimden korkmam. Ve bu güvenceyi hangi görüşü benimsediğini göremediğim başörtüsü takmayanlar ve erkek hâkimler için de istiyorum. Başörtüsü konusundaki sorular aslında kadınların iradelerinin ne kadar küçümsendiğini gösteriyor.

- Burada türbanlı hâkim olur mu meselesine geri dönmek gerekebilir. Yargılanan kişi kim tarafından yargılanıyor olursa olsun, objektif yargılandığına kesin kanaat getiriyor olmalıdır. Hizmet görenin herhangi bir durumda hâkimin objektif karar vermeyebileceği yönünde bir sıkıntısı olmamalıdır.

- Özgürlükçü laiklik, dinin siyasetin dışına çıkmasını, dünyevi işlerin dünyevi kurallarla idare edilmesini, devletin bütün dinlere eşit uzaklıkta durmasını gerektirir. Laikliğin şeriatla mücadele içinde biçimlendiğini hatırlamalıyız. Evet, laiklik din karşıtıdır, şeriat karşıtıdır ama din özgürlüğü karşıtı değildir. Türkiye'nin laik olması için Diyanet İşleri Başkanlığı mutlaka lağvedilmeli, nüfus cüzdanındaki din hanesi kaldırılmalıdır. Bugün belediyeye başvursanız ancak Sünni cenazesi yaparlar. Sünniler çoğunlukta olduğu ve daha çok vergi verdikleri için böyle olduğu söyleniyor, bu mantıklı değildir. Laiklik, özgürlükler alanı olarak tanımlanmalı.

- Laiklikle inananın talepleri arasında bir karşıtlık meydana geldiğinde bu nasıl çözülecek? Din ve haklarla ilgili bir karşıtlık gündeme geldiğinde ölçümüz ne olabilir? Laiklik adına partilerin kapatıldığı, toplumsal linç vakalarının yaşandığı bir ülkede bunu aşmak biraz zor... Din ve sosyal hayat karşı karşıya gelince, dini yaşama hakkı yasaklanıyor ve yok oluyorsa o zaman devlet laik değil, demektir.

- “Müslümanlar” dediğiniz şey “Türkler” dediğiniz şey gibi heterojen bir kavramdır. Laiklikten söz ederken bütün bir topluluk için, yekpare bir “Müslümanlar” ifadesi kullanmak yanlış olacaktır...

- Kendimizi hep “öteki” ile tanımlıyoruz. Devlet de laikliği bir araç olarak kullanıyor. Hâlbuki bütün din ve inançlara eşit uzaklıkta duracak bir koruma mekanizması olması gerekir. Devlet kimi “öteki” görüyorsa bu gücün altındaki kişiler de onu “öteki” görüyor. İdealize ettiğimiz bir tip var: “Normal olan bir kadının başının açık olmasıdır çünkü başörtülü olmak gericiliktir...” Çarşaf konusu mesela, ne kadar rahat konuşuyorsunuz çarşaf giyen biriyle ilgili! Burada tartışırken, kalkmasını istediğimiz şeylerin alternatiflerini de konuşalım, dini eğitim vermek isteyenler nasıl verecek? Din görünür bir şey, sosyal bir şey. Laikliğin sosyal hayatta yaşanan dini

de koruması gerekir. Pek çok problematik algının sebebi aslında gelenektir, din değil. Özellikle kadın konusunda din ve geleneğin ayrıştırılması gerek.

- Burada hepimizin bize dayatılan laiklik anlayışıyla bir problemi var. Ama laikliği herkes kendi mağduriyeti üzerinden tanımlıyor. Eğer eşitlik ve özgürlük gibi tanımlarla ifade edeceksek, bu herkes için istenmeli. Önyargılardan arınmamız gerektiğini söylüyorsak, hep beraber ön yargılarımızdan arınmalıyız.

- Bizler aslen siyasi bir proje olan laikliğin tanımından, fazla şey bekliyoruz. Belki de birlikte yaşamak için çözüm önerileri üretebilmek adına, laiklik yerine “sekülerlik” gibi başka ülkelerin deneyimlerinden yola çıkan, daha toplumsal bir proje üzerinden konuşmalıyız. Laiklik bu haliyle dini olumsuzlayan bir projedir. Daha toplumsal bir proje ile konuşursak din ve laiklik barışabilir.

- Dinler statik değildir; binyıllar içinde değişmiştir. Dini hayatımızdan çıkarmak isteyebiliriz ama “din insanları şu hale getirir” diye yargıda bulunmayalım. Laikliği bir kurallar dizisi olarak algılamalıyız; laiklik bir amaç değil, araçtır. Laikliğin ne olduğu konusunda anlayamayabiliriz, ama prosedürlerde anlayabiliriz.

- Dinin değişmeyeceğini iddia etmek gerçekten çok yanlış. 1600 yılındaki Katolik kilisesi bugünkü kilisenin kabul ettiklerini asla etmezdi mesela. Laiklikten bahsederken dini gruplara yönelik taleplerimizi de geliştirmemiz gerekir. Buna saygı göstermeyen anlayışlar, örneğin aşırı sağcı Katolik gruplar yasaklanabilir. Siyaset ve din konusunu daha derin tartışmamız gerekli, bu konularda sınırların nerede olduğunu belirtmek kolay değil. Birçok ülkede din, devlet tarafından savaş için kullanılıyor. Bunu kabul edecek miyiz?

- Laiklik, dini vecibelerini yerine getirmek isteyen ya da istemeyen bireylerin ahenk içinde yaşamalarını garanti eden bir sistemdir. Bu açıdan Diyanet İşleri Başkanlığı da şarttır, aynı şekilde ibadet mekânlarının vb. her dine eşit önem verilerek düzenlenmesi de devletin görevidir.

Katılımcılar bu tartışmalarla, laiklik kavramının tanımı üzerine yoğunlaşarak kendi örgütlerinde laiklikle nasıl karşılaştıkları sorusunun cevabını öğleden sonraki oturuma bıraktılar ve ilk oturum böylece tamamladı. Öğleden önce gerçekleşen tartışmaların laikliğin bir ideoloji olarak tanımlanmasına fazlasıyla odaklanmış olması sebebiyle öğleden sonra katılımcılar sivil toplum örgütlerinde ve aktivist yaşamda laiklik konusuyla somut olarak nasıl karşılaştıkları, laiklikle başka hangi konuların ilişkilendiği, somut yaşantıda laikliğin karşımıza nasıl çıktığı üzerine tartıştı. Öğleden sonra oturumunun temel soruları, sivil toplum alanındaki kişilerin laiklik meselesiyle nasıl yüzleştiği, laiklikle ilgili hangi çalışmaların yürütüldüğü ve gelecek tahayyülleri idi. İlk bölümden farklı bir şekilde daha çok kişisel deneyimlerin konu edildiği bu oturumda, dile getirilen görüşler şöyle özetlenebilir:

- Bizler sahada problem takip edip, envanter çıkarmıyor, bunun yerine entelektüel altyapı hazırlamaya çalışıyoruz. Liberal düşünceleri dini referanslarla dillendirmek problem yaratmıyor.

Herkes kendi refah çerçevesi içinde durduğu zaman bir problem yaşanmıyor ve bir mozaik ortaya çıkıyor. Liberal düşünceyi daha çok azınlıklara cazip gelen bir düşünce olarak görüyoruz. Başörtüsü probleminde de çok aktif olduk. Entelektüel anlamda bazı argümanları çürüttük ve savunduğumuz argümanları yapılandırdık. Din özgürlüğü ve laikliğin doğru anlaşılması konusunda aktivist kuruluşlara stratejik önerilerde bulunuyoruz. Ayrıca eylem tarzları da entelektüel düzey kadar önemli... Teorinin pratiğe yansımaları uzun zaman alıyor, aktivist grupların çoğalması gerekiyor. Örneğin Süryanilerin problemleriyle ilgili Süryani olmayan arkadaşların eylem yapmaları ses getirebilir.

- Pratik konularda konuşacaksak, mesela ibadet yerleri, din adamlarına maaş verilmesi, ibadethanelerin elektrik faturalarının ödenmesi gibi konularda eşitsizlikler var. Ruhban okulu meselesi de olumsuz bir örnek...

Türban artık öyle bir sembol oldu ki başka bir şey konuşamaz hale geldik. Laiklik meselesi türbana eşitlenince, tartışma fazla indirgenmiş bir hale geliyor. Tabii, türban konusu çok büyük bir kitleyi ilgilendiren bir tartışma olduğu için çok çarpıcı...

- Laiklik meselesi sadece devletin uygulamalarında ortaya çıkan bir sorun da değil. 1999 depreminden sonra İstanbul'da STK'ların katıldığı sempozyumlardan birinde atölye çalışmasına katılmak isteyen başörtülü bir STK üyesi, başka STK üyeleri tarafından salondan çıkarılmıştı.

- Van'da emekli bir imam, Filistin meselesi hakkında sarıklı ve cübbeli olarak konuşma yaptığı için tutuklandı. Memurlar resmi dairelerde namaz kılamıyor, mescitler kapandı hâlâ da açılmış değil, üniversitelerde de yaşanıyor mescit problemi. Ancak tabii ki aktivistlerin sadece Müslümanların uğradığı ihlallerle ilgilenmemesi gerekir. Rumların, Alevilerin, Yahudilerin problemleriyle de ciddi anlamda uğraşmak lazım. Ayrımcılık konusunda bir rapor hazırlamak için çalışırken, görüştüğümüz farklı din mensupları hiçbir rahatsızlıklarının olmadığından bahsetmişti. Hâlbuki hele ki Filistin meselesinin ağırlaştığı dönemde Türkiye'de açıkça antisemitik bir dil çıktı ortaya, bu tip konuları gözden kaçırmamız gerekir...

- Korkudan kurtulup bir adım atmamız gerekiyor artık; birbirimize özgürlük tanırsak, kendi özgürlüğümüzü daraltmadan birlikte özgürlük alanlarımızı genişletebiliriz. Başörtüsü ideal kadın algısıyla ilgili bir konu ve başörtüsüyle sınırlı değil. "İdeal kadının" bedeninin sınırları vardır, örneğin başı açık olmalıdır, ama eteği de belli bir noktaya kadar kısalabilir... Beden üzerinden şekillenen bir ideal vatandaş kavramı var aslında. Başörtüsü olayında laiklikle ilgili kaygılar ortaya çıkıyor fakat bazı gruplar kendi içinde bu anlayışı kırabiliyor. Müslüman arkadaşlarımız ağır bir gelenekle mücadele ediyor ve bir travestinin cenazesine gelmeleri çok zor olabilir, ama bir yandan başı açıklar da başörtülülerin haklarını savunurken aslında zorlu bir gelenekle uğraşiyor. Böyle durumlarda iki taraf da birbirinin yanında durabilmeli...

- Gündelik hayatta karşımıza çıkan örneklerden biri: Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (CMUK) eğitimi için bir sistem kurduk, başörtülü bir avukat da vardı aramızda. Hepimizden fazla bu işle mücadele etti. Polislerle tartıştı, her konuda aktif olarak çalıştı. Sonra bir toplantıda sahneye çağırarak teşekkür ettiler bize, başka avukatlar ıslıklarla protesto edince başörtülü arkadaşımız sahneden inmek zorunda kaldı...

- Hak savunuculuğu yaparken, başkalarının haklarını savunmayan marjinal gruplara dönüşüyoruz. Bunu aşacak olan, ortak vatandaşlık bilincinin üretilmesidir. Örneğin ben Alevi olarak yaşıyorum ama erkek egemen toplumu o kadar çok içselleştirmişim ki kendi toplumumdaki ve örgütümdeki kadınlara farklı davranıyorum. Bu durumu sorgulamayınca bir yanlışın içine sürükleniyoruz. Türban bizim için hiçbir zaman sorun olmadı Alevi yaşamında ama laiklik adına inançlardan uzak duracağını söyleyip arkasından devasa bir Diyanet kurumu oluşturan adamlarla çok sorunumuz oldu. Ayrıca gündelik hayatta dinsellikle ilgili problemler de var. Bizim temel kavgamız eşit haklar, eşitlik mücadelesi... Biraz daha yansız, tarafsız bakabiliyoruz böyle olunca ama siyasallaşma problemleri çıkıyor ortaya. Örneğin bu konuda çalışmak için bir örgüt kuruluyor, bu birden fanatik bir tarikat örgütüne dönüşüyor. Bir Alevi örgütü kuruluyor, seçim döneminde birden bir partinin seçim bürosu gibi çalışmaya başlıyor.

- Yeni çıkan bir kanuna göre cemevlerinin elektrik faturalarını devlet ödeyecek, biz de faturaları ödemiyoruz ve gönderiyoruz, bakalım ne olacak? Su belediyeye ait olduğundan bazı belediyeler hallediyor, bazı belediyeler halletmiyor. Camilerden ise hiçbir zaman elektrik ücreti alınmadı. Yani Diyanet İşleri Başkanlığı şunu demek istiyor: “Bedelsiz kullanılabilen tek ibadet yeri vardır, o da camidir.” Şu anda bu söylem Avrupa Birliği sürecinin de etkisiyle biraz yumuşatıldı; artık “toplu ibadet edilen yerler” deniyor. Eşitsizliği düzeltmek için on yıllık geriye doğru ödeme de olacağı söyleniyor, doğru mu bilemiyoruz.

- Bir başlangıç noktası olarak, pragmatik açıdan gerçek sorularımızı gündelik hayatın içinde sormalıyız. Elektrik faturası işinde adaleti sağlarsak, bir adım daha ilerde oluruz mesela. Böylece belki birimizin diğerine şeriati dayatmayacağına inanmaya başlayabiliriz; denememiz ve görmemiz lazım sonucun ne olduğunu... O yüzden gündelik hayatın ekseninden konuşmak çok önemli, küçük resimleri birleştirerek dinin siyasetten ayrılmaz bir parça olduğunu kabul etmemiz gerekecek.

- Laikliği ve demokrasiyi bir araç olarak düşünmeliyiz. Bunlar birer amaç, birer ideal değil, bunlar sadece birlikte yaşamanın araçları... Ve nasıl bir laikliği pratik ettiğimizi elektrik faturası sorununu hallederek göstermeliyiz.

- Biz Mazlumder’de daha ilk yıllardan itibaren bültenlerde, dergilerde, her yerde laiklik üzerine yazılar yazdık, basın açıklamaları yayınladık. Her türlü baskıyı, ihlali izleyip kamuoyu gündemine taşımaya çalıştık, tematik raporlar, sunumlar hazırladık. Mesela İstanbul’da

sinagoglara saldırı yapıldığı zaman hepimiz hassasiyet gösterdik, bu tip bir konuda örneğin, Mazlumder, İnsan Hakları Derneği'nden önce tepki vermelidir. Ancak böyle adım atabiliriz.

- Laiklik hem özgürlükleri genişleten bir unsur olarak (kayıtlarda) hem de baskılayan bir faktör olarak (gerçek hayatta) karşımıza çıkıyor. Gündelik hayatla ilgili durumu her örgüt kendi içinde de sorgulamalı; farkına varmadan zalimleşiyoruz, zulüm mazlumu zalimleştiriyor. Aslında aynı politikaları biz de kendi içimizde sürdürüyoruz. Laiklik adı altında yaşanan ve karşı çıktığımızı söylediğimiz birçok uygulamayı aslında iç ilişkilerimizde, örgütlerde, ailemizde, arkadaşlarımızda uyguluyor olduğumuzu görüyoruz. Dinselliğin ya da laikliğin köruklediği eşitsizliği biz de yeniden canlandırıyoruz.

- Gelecek tahayyülüne dair şöyle bir şey söylenebilir: Kendi yaşadığımız baskıları dile getirmeden önce, zihnimizde ötekileştirdiklerimize bakıp onların yaşadığı baskıya karşı çıkmamız gerekiyor.

- Laiklik ve milliyetçilik gibi konular, lezbiyen, gey, biseksüel, travesti, transseksüel (LGBTT) örgütlerinin doğrudan çalışma alanı değilmiş gibi görünse de bu iki konunun yarattığı problemlerle sık sık karşılaşılıyor. Dört yüze yakın eşcinsel ve biseksüelle görüştük, çoğu, hayatının bir döneminde cehenneme gideceğine inanmış ya da halen buna inanıyor. Türkiye'deki din ve laiklik yorumları ile gündelik yaşamımızda karşılaşılıyor; transseksüel arkadaşlarımız öldüğünde bazen cenaze namazı kılınamıyor ya da mesela yıkarken silikonlarını çıkarıp bir erkek olarak gömüyorlar. Başka bir konu da, ailelerle yaptığımız çalışmalarda karşımıza çıktı. Aile grubunda çalışan iki başörtülü kız kardeşimiz var. Bize bir başvuru geldi, "Benim ailem çok dindar, ne olur dindar arkadaşınız varsa onları yollayın," diyordu başvuran, bu isteği kabul ettik ama sonra bunun ne kadar yanlış olduğunu fark ettik. Bu bir sosyal gerçeklik ve ben de o dindar aileyle iletişim kurabilmeliyim. Cehenneme gidecek olma fikri yüzünden aktivist cenahta dinden uzaklaşma oluyor. Ayrıca bizler sadece LGBTT haklarıyla ilgilenmiyoruz, tüm insan haklarıyla ilgileniyoruz fakat başörtülü arkadaşlarımızın hazırladığı bir bildiriye imza attığımız zaman birçok cenahtan tepki görüyoruz.

- Ayrımcılığa karşı eşit yurttaşlık hakkı ile ilgili büyük bir miting düzenledik. Evet, kendi haklarımızı istiyorduk, eşit yurttaş olmak istiyorduk ama sadece bizim eşit olmamız değil, "öteki"lerin hepsinin eşit yurttaş olarak görülmesini istiyorduk. İlk başlarda yeterli desteği görmedik ama alana 15 bin kişi beklerken 106 bin kişi geldi. Bu iyi bir ses getirdi.

- Aleviler laikliği önemsiyor, tarihsel süreçte katliamlarla karşı karşıya kalmış bir topluma nasıl "korkma" dersiniz, korkuyoruz. İnancı nedeniyle kırbaç yiyen bir kadınla ilgili haberi okuduğumda, otuz yıl sonrasında korkuyorum. Devlet her zaman vardı ama Maraş'ta, Sivas'ta, 6-7 Eylül olaylarında, hep birileri yapabildi bunları.

- Biz hem yerli hem de uluslararası bir örgütüz, bu nedenle daha dışarıdan gözlem yapma şansına sahibiz; Türkiye'de "İslamofobi" olarak adlandırabileceğimiz bir durum giderek yaygınlaşıyor. "Nasıl olur da Mazlumder insan hakları derneği olur," bunu sorgulayanlar var mesela. Dinin

toplumsal cinsiyetle, demokrasi ile bağdaşmadığını, feminizmle ya da kadın özgürlüğü ile anılamayacağını düşünenler var. Sadece din değil kültür üzerine de konuşuyoruz aslında. Belli noktalarda dinlerin kültüre dönüştüğünü ve hepimizi etkilediğini kabul etmemiz gerekir.

Laiklik konusunda eşitlik istiyoruz... Yine gündelik hayattan bir örnek: Cemevi yapmak için bir arsa satın aldık, ilerisinde bir de gölet vardı, arsaya gölet arasında ilkokullar, liseler olduğu halde, su kaplama alanında olduğunu bahane ederek inşaat izni vermediler.

- Bir buçuk sene önce anayasa tartışmaları sırasında toplantılar düzenledik, katılımcılar arasında bir tek başörtülü kadın vardı ve bu nedenle diğerleri laiklik üzerine konuşmak istemediler. Toplantıda çokkültürlülük ve benzeri konularda pek çok tartışma yapıldı fakat söz laiklik konusuna gelince buna kafa yormak istemiyorlar ve o tek başörtülü kadına soruyorlardı Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili ne düşündüğünü... Dindarlar kendi sorunlarını çözsün gibi bir anlayış var, böyle bir şey olamaz.

- Din değiştiren insanların gömülme işlemlerinde neler yaşandığını da bilmiyoruz. Örneğin Protestan dernekleri güvenlik problemleri yaşıyor. Misyonerliği engelleyen yasa maddesi yok ama birçok zorluk var, bu yüzden cinayetler işlendi, diğer yandan İslam misyonerliği her yerde yapılıyor. Bir de Müslüman olmayan cemaatlerin mal mülk sorunlarına din özgürlüğü başlığı altında bakmak gerekir çünkü bu cemaatler bütün varlıklarını vakıflarla idare ediyor.

- Türkiye'nin çoğulculuğu baskılayan otoriter laikliğini hepimizin sorgulaması lazım. Heinrich Böll Stiftung Derneği'nin bir toplantısında Hidayet Tuksal çok güzel bir konuşma yapmış, "Türkiye'de laikler demokrat olsa belki ne başörtüsü ne laiklikle ilgili bir sorunumuz kalacak" demişti. Kanımıza işleyen bu "Türk tipi laiklik anlayışını" sorgulayıp değiştirme zamanı geldi. Dinle devleti ayırdığı söylenen laiklik, esasen başlangıcından beri dini ve dindarlığı denetim altına almaya çalışmış; Diyanet'i, imam hatip okullarını hep bunun için kullanmış. Dindarların bu anlamda imam hatip okullarında nasıl bir eğitim önerdiklerini merak ediyorum örneğin. Belki imamların nasıl yetiştirilmesi gerektiği üzerine pilot çalışmalar yapılabilir.

- Yurttaşlık tanımı üzerinde anlaşılıp, laikliği bu ilkeler çerçevesinde tanımlarsak sorun ortadan kalkabilir. Anayasal düzlemde temel beş-altı ilkede anlaşılıp bir toplum sözleşmesini ortaya koyabilirsek, bu bize yardımcı olacaktır. Laiklik tepeden değil tabandan gelmeli, bu da ancak bir toplumsal sözleşmeyle mümkün olabilir.

- Dindar kadınların önemli bir ortak özelliği ev eksenli olmaları... Henüz sosyal hayatta görünmeye başladılar, zamanla şu anda olamadıkları yerlerde de olacaklar; bu açıdan çok yol kat ettik. Travesti cenazesinden bahsedildi, evet, orada biz de olmalıydık, olmadık, ama olacağız. Başkent Kadın Platformu'ndayken Amerika'nın Irak'ı işgalini protesto etmek için bir platform

oluşturduk, Kemalîst kadınlar bizim elimizi dahi tutmak istemedikleri için o platformdan ayrıldı. Ama orada kalanlarla farklılıklarımızla birlikte çalışmaya başladık. Benim gelecek tahayyülüm işte bu; birbirimizi kırmadan, hassasiyetlerimize dokunmadan güzel işler yapabileceğimiz noktaya gelebiliriz. Biz sadece başörtü özgürlüğü için çalışmıyoruz, bütün ayrımcılıklara karşı çalışıyoruz.

- Çok aktif çalışan hukukçu arkadaşlarımızla, başörtüsü yasağının hukuk dışı olduğunu, bir temeli olmadığını göstermeye çalışıyoruz. Başka bir örnek: Başörtülü arkadaşlarımız bir toplantıya katılmak üzere bir üniversiteye gidiyor ve kapıdan alınmıyor. Ne zaman ki basın geliyor, basına yansımaların endişesiyle hemen alınıyorlar...

- Benim dindarlardan beklediğim, Madımak meselesini sahiplenmeleridir; mesela dindar kesim, Madımak'ın müze olması için girişimde bulunsa... Böyle bir örnek, Türkiye'nin Kemalîst önyargılar ve laiklik algısıyla ilgili meselelerinin çözümüne büyük bir etki sağlayacaktır. Ve böylece belki daha verimli tartışmalar yürütebileceğiz.

- Dinin dogmalar alanından çıkarılıp özgürlükler alanına alınması, dinin siyasallaşmasını sorun olarak görmemek, laiklik tartışırken dini düşünmemeyi önermek, bütün bunlar dinin doğasına aykırı... İHD'de laiklik bir çalışma kategorisi değil ancak İHD hiçbir hakkı diğer haklardan daha değerli görmez. Bize bu konuda bir başvuru yapılmadığı için bu alanda bir komisyon çalışmamız yok. Laiklik tektipleştirmenin bir aracı aynı zamanda, mesela kamu görevlilerinin kıyafetleri belirlenmiştir; kolsuz giyemezler, etek boyları bellidir, bu tip kurallar sadece başörtüsü için geçerli değil yani... İlkokuldaki oğlumun bana "Sen başını örtmediğin için cehenneme gideceksin" demesi, inanmadığım halde nüfus cüzdanımın din hanesinde "İslam" yazması gibi durumlarla yaşıyorum. Bu toplantıda, dini konuşmadan laikliği nasıl konuşacağız? Dinin dogmatik olduğunu burada söyleyemeyeceksek nerede söyleyeceğiz?

- Birlikte yaşamaya devam edeceksek, karşımdakine "Sen dogmatiksin" diyemem, "Sen nasıl yaşıyorsun, sen nasıl tecrübe ediyorsun bunu" derim. Problemlerin çoğu bugüne kadar birbirimizi dinlememiş olmamızdan kaynaklanıyor.

- Bazı durumlarda biraz sakin durup yavaşlamak gerekiyor. Aslında korkularımızı yaratan dinin kullanılış biçimi, o yüzden dinin özünü tartışmamıza gerek yok diye düşünüyorum.

- Burada mesela, bu toplantıda kahve arası var ama namaz kılabilecek bir yer yok.

- Pratik hayattan bir başka örnek de "helal sertifikası"... Tüketiciler Derneği bu konuda çalışırken, Türk Standartları Enstitüsü (TSE) bu sertifikayı kendisinin vereceğini söyledi. Biz de bunun laikliği aykırı olduğunu savunduk, bu konuda çalışmamız sürüyor.

- Konuşmamız gereken şey, "dogma" belki. Dogma nedir? Türkiye'de felsefe tarihiyle ilgili eğitim vermenin potansiyel tehlikeleri nelerdir? Otorite anlayışını sorgulayan felsefi bir ders olsa,

hem cumhuriyetçi hem dindar kesim buna itiraz edecektir. Pozitivist dogma da dini dogma da bizi etkiliyor; ezberlerimizi bozmamız lazım.

- STK'lar olarak laikliğe dair bütünsel bir çözüm paketi oluşturulabiliriz aslında. AKP'nin üstünü örtmeye çalıştığı bazı konularda çalışmalar yapılabilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kesinlikle kaldırılması gerekir; bu, devleti dini yöneten bir kurum olmaktan kurtarır. Ahlaki bir yaklaşım geliştirmeliyiz. STK'ların, her türden eğilimin kendini ifade ettiği ortak bir görüşü olabilir. Diyanet İşleri Başkanlığı ya tamamen kaldırılır ya da hiyerarşiyi beslemeyen, dinlerin birbiri hakkında olumsuz söylemlerini denetleyen bir kuruma dönüştürülebilir. Herkesin kendi duruşunu gösterebileceği, özgürlükçü güvenceler getirebilecek, herkesin içinde yer alabileceği böyle bir paket geliştirilebilir. Kimliklerdeki din hanesinin de kaldırılması gerekir, bu da çok önemlidir. Hepimizin ortak yaşayacağı bir mekân için böyle maddeleri sıralamalıyız.

İşte bu katkılarla tamamlanan toplantı, sivil toplum alanında yer alan ve birbirlerinden çok farklı düşüncelere sahip katılımcıların, laiklik konusunda taşıdığı çeşitli endişeleri ve gündelik hayatlarında laiklikle ilgili yaşadıkları pratik sorunları dile getirmelerini sağladı. Görüldüğü gibi, tartışmanın ilk saatlerinde en temel ihtiyaç laiklik konusunda ortak bir tanım üzerinde anlaşmak olarak ifade edilirken, gündelik hayattan örneklerin çoğaltılması ile daha işlevli bir tartışma yapmanın olanakları fark edildi. Gündelik hayatta laikliğin nasıl yaşandığını tartışmak üzere tasarlanmış bu ilk toplantı, basit yaşam pratiklerini paylaşmanın ne kadar gerekli olduğunun altını çizdiği için ayrıca önem taşıyor.

Toplantıdaki tartışmalar ve öne çıkan sorunlar, laiklik konusundaki tedirginlikleri, bu tedirginliklere karşı sunulan birlikte yaşam önerilerini, zıtlıkları, karşılıklı önyargıları ve konunun değişik algılanma biçimlerini yansıtıyor. Yukarıda alıntılanan görüşlere bakıldığında, toplantıda yürütülen tartışmalar arasında ortak bir laiklik tanımının gerekliliği, laikliğin bir araç mı yoksa amaç mı olarak görülmesi gerektiği, endişeler, korkular, tedirginlikler öne çıkıyor. Mevcut durum üzerine gerçekleşen tartışmaların hayli zorlu geçtiği, zaman zaman sertleştiği söylenebilir. Ancak toplantıyla ilgili dikkat çekici bir başka nokta, diğer bütün konularda farklı görüşler belirten katılımcıların neredeyse tümünün, tartışma eksenlerinden birini oluşturan “gelecek tahayyülleri” konusunda aynı görüşü ifade etmesiydi. Herkesin, diğeri için de eşitlik ve özgürlüğü savunması, katılımcıların hemfikir olduğu görüşlerdendi. Pratik konularda atılacak adımların, gelecek için tüm toplum tarafından benimsenecek bir laiklik algısına ulaşmak yolunda çok önemli olduğu, bunun için de gündelik hayatta kimi zaman önemsemediğimiz küçük ayrıntılar üzerine tartışmamız, uzlaşmamız ve çözüm üretmemizin şart olduğu da ortak görüş belirtilen konulardan biriydi.

Raportör: Didem Ermiş

Kılavuz Sorular

Tanımlar, Tespitler, Gözlemler

1. Teorik açıdan ve Türkiye'deki uygulamalar bakımından STK'lar laikliği nasıl tanımlıyor, laiklik uygulamalarını nasıl değerlendiriyorlar?
 - a. Laiklik nasıl tanımlanabilir?
 - b. Laiklik din karşıtlığı mıdır?
 - c. Türkiye'deki sistemin ve uygulamaların değerlendirilmesi; kamu otoritesinin dinsel/siyasallık çerçevesindeki algı ve uygulamaları;
 - i. Diyanet (dini hayatın devlet eliyle düzenlenmesi, resmi bir din anlayışının dayatılması, farklı İslami ekollerin/cemaatlerin ve diğer dini cemaatlerin temsili);
 - ii. Eğitim (ilahiyat fakülteleri, imam hatip liseleri, azınlık okulları da dâhil olmak üzere eğitim sistemindeki zorunlu din dersleri);
 - iii. Ordunun genel laiklik algısı ve duyarlılığı; buna karşılık Silahlı Kuvvetler içindeki uygulamalar, kışla içindeki camiler, imam askerler, "irticai faaliyetler" gerekçesiyle ordudan atılan subaylar vs.
2. STK'lar laiklik meselesi üzerinde/laiklik kaynaklı sorunlar üzerinde çalışıyorlar mı?
 - a. Neden?
 - b. Laiklik konusu üzerinde çalışan STK'lar hangi yöntemleri kullanıyorlar?
 - c. Laiklik üzerinde çalışan STK'lar arasında iletişim/paylaşım;
3. STK'ların laikliğin gündelik hayatımıza etkilerine dair gözlemleri neler?
 - a. İnsan hakları aktivistleri, çalışmaları sırasında laiklikle nasıl karşılaşıyorlar? (Örneğin laiklik, özgürlükleri genişleten bir unsur olarak mı yoksa baskılayan bir faktör olarak mı ortaya çıkıyor?)
 - b. Örgütlerin laiklikle ilgili kurumsal kültürlerinin değerlendirilmesi; (STK'lar, siyasal alandaki ayrımcılığı, dinselliğin/laikliğin körüklediği eşitsizliği kendileri yeniden üretiyorlar mı? Nasıl?)
 - c. Laiklik uygulamalarının gündelik hayatta tezahürleri (Haklar ve pratik uygulamalar);
 - d. Gündelik hayatta, dinselliğin/siyasallığın yeri; istenen ve sahip olunamayan dinsellik; istenmeyen ve kaçınılamayan dinsellik;
 - e. Dinin siyasi yeri;
 - f. Türkiye'de dini yaşantının sosyal boyutları (ibadet özgürlüğü, din değiştirme, çok dinli evlilikler);
 - g. Dini cemaatler; ateistler vb. değişik grupların sorunları, talepleri;

Gelecek Tahayyülü

1. Gündelik hayatta kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, azınlık hakları gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla birlikte bir arada yaşamayı güvence altına alan bir laiklik tahayyülü (ortak ilkeler/kurallar; zorluklar/engeller);
2. Perspektif çeşitliliğini destekleyen ve bu kritik meselenin serinkanlı tartışılabilmesi için yeni bir ortak dil nasıl oluşturulabilir (zorluklar/engeller; imkânlar/fırsatlar)?

Gündelik Hayatta Laiklik: Üniversiteler Toplantıdan İzlenimler

*Zeynep Gambetti**

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” projesi kapsamında yapılan “eğitim” temalı toplantılardan üniversite odaklı olanı, 23 Mayıs 2009’da İstanbul’da gerçekleşti. Projenin bu ikinci toplantısı, eğitim ile laikliğin ilişkisinin irdelenmesine üniversitelerden başlamayı hedefliyordu. Toplantıda katılımcılar, var olan eğitim sisteminin laiklik merceğinden değerlendirmesini yapmakla kalmayıp; ayrıca “olan” ile “olması gereken” arasındaki uçurum ve/veya çelişkileri de tespit etmeye çalıştı. Amaç, laikliği bir veri olarak almaktansa, eğitim sisteminde somutluk bulan laiklik pratiklerinin kazanç ve kayıplarının neler olduğunu alternatif (ve ideal) uygulama tahayyülleri ölçeğinde tartmak ve tartışmaktır.

Toplantıya Türkiye’nin çeşitli üniversitelerinden ve sivil toplum kuruluşlarından (STK) yirmi bir kişi katıldı. Farklı siyasal eğilimlerin ve inanç gruplarının toplantıda temsil edilmesine özen gösterildiyse de Alevi, Musevi ve Rum cemaatlerinden katılım sağlanamadı.

Bu metinde, tartışmaya bir eksen oluşturma amacıyla önceden hazırlanarak katılımcılara gönderilen kılavuz sorular** özetlenerek nasıl bir tartışma zemini tasarlandığı ortaya konulacak, ardından toplantı boyunca tartışmaların hangi sorular/konular etrafında yoğunlaştığı aktarılacaktır. Son olarak da, toplantıya ilişkin gözlemler ve öneriler sunulacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

** Kılavuz sorular için bkz. sayfa 48

Kılavuz Sorular

Tartışmaya yön verme niyetiyle hazırlanan kılavuz sorular, dört eksende toplanmıştı. Birinci eksen, “Laik eğitim ve Laiklik Eğitimi” başlığı altında eğitim ile laiklik arasındaki olası kesişme noktalarını belirlemeyi amaçlıyordu. Bu bağlamda laik eğitimin somut olarak ne anlama geldiğinin sorgulanması tasarlanmıştı. Alt başlıklar arasında laikliğin nasıl öğretildiği veya öğretilebileceği; özgürlük, eşitlik ve birlikte yaşama etliğinin eğitimdeki yerinin ne olduğu; vatandaşlık, Atatürk ilkeleri ve devrim tarihi, bilim, felsefe ve modernleşme tarihi eğitimi gibi laiklikle ilintili olabilecek konularda nasıl bir eğitim verildiği üzerine sorular yer alıyordu. Bunu takip eden diğer temalar, laik bir sistemde din ve ahlak eğitiminin nasıl verildiği/verilmesi gerektiğiyle ilgiliydi. Din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri, ilahiyat fakülteleri, imam-hatip liseleri, azınlık okulları, farklı dinlerin eğitimi ile laiklik arasındaki ilişkilerin kurulması hedefleniyordu. Ayrıca laiklik üzerine nasıl bir bilgi üretildiği, laikliğin nasıl araştırılacağı da alt başlıklardan birini oluşturuyordu.

Toplantının asıl amacı, ikinci eksen olan “Üniversitede Laiklik” başlığı etrafında hem teorik, hem de Türkiye gerçekliğini değerlendiren bir tartışma zemini yaratmaktı. Bu bağlamda, bilgi ve meslek edinme işlevi açısından Türkiye’deki laik üniversite kavramının kimlere ne sunduğunu tespit etmek önem kazanıyordu. Üniversiteyi öğrenci, öğretim elemanı, idari görevli, çalışan vb. bileşenleriyle birlikte düşünerek, dinin nasıl bir rol oynadığı/oynaması gerektiğinin sorgulanması bekleniyordu. Çeşitli simetri ve asimetri ilişkilerinde (örneğin öğretim üyesi ile öğrenciler, yöneticiler ile personel arasında) laiklik pratiklerinin, laiklik tanımlarının kapsayıcılığı ve dışlayıcılığının, laikliğin hukuki çerçevesinin nasıl alanlar açtığı veya kapattığını konuşmak hedefleniyordu.

Üçüncü eksen, gündelik pratikte laikliğin, bir bütün olarak eğitim sisteminde ve özelde üniversitede eşitlik ve özgürlük açısından olumlu veya olumsuz sonuçlarının neler olduğunun tartışılmasıydı. Bu anlamda eğitim kurumlarındaki belli başlı baskı, sansür, sınırlama, dışlama ve ayrımcılık mekanizmalarının somut olarak nasıl işlediği; farklı inanç gruplarından olanlar açısından öne çıkan sorunlu alanlarda laiklik pratiklerinin etkilerinin neler olduğu gibi tespitlerin yapılması bekleniyordu.

Son ekseni ise, “Nasıl bir gelecek?” başlığı altında gündelik hayatta kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, ifade ve inanç özgürlüğü, azınlık hakları gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla bir arada yaşamayı güvence altında alan bir laik eğitim tahayyülünün nasıl geliştirilebileceği sorusu oluşturuyordu.

Tartışmalara Dair Tespit ve Gözlemler

Tartışmalara birkaç temel sorunsal hâkim olmakla birlikte, “laik eğitim nedir?” temasının ön plana çıktığını söylemek mümkün. Bu temanın altında yatan soru ise “laiklik nedir” sorusuydu.

Laiklik ve Laik Eğitim

Laikliğin “nötr” bir anlayış olduğunu savunan katılımcılar, laik eğitim sisteminin bilgi aktarımından çok soru sorma pratiği geliştirmeye odaklı olması gerektiği tespitinde bulundular. Laiklik, eleştirelilik ve bilimselliğin yanı sıra endoktrinasyondan uzak, diyalog ve empati üzerine temellenen bir eğitim biçimi olarak anlaşılmalıydı. Bu tanıma göre laik eğitim, dini ve siyasal iktidarların yasaklarının işlemediği, cinsellikten dini inanca kadar çeşitli konuların önyargısız olarak konuşulabileceği ve sorgulanabileceği bir öğrenim alanıydı.

Buna karşılık, laikliğin bir iktidar biçimi olduğunu düşünen katılımcılar, Türkiye’de laikliğin bir birlikte yaşama praksiyi kaygısıyla değil, tek tipçi bir hegemonya hedefiyle yukarıdan dayatıldığını ve Kemalizm’le özdeşleştiğini savundular. Bu görüşe göre, devlet rejimiyle iç içe geçmiş olan laiklik pratiği, dini Diyanet İşleri Başkanlığı, laikliği ise Türk Silahlı Kuvvetleri ve Anayasa Mahkemesi’ne havale etmiş; üniversiteleri devrim bekçilerine çevirmişti. O halde sorunun temelini kurumsal yapıda aramak gerekiyordu. Kemalizm bir dünya görüşü değil, bir egemenlik biçimiydi; başka bir deyişle, temelinde “ne yapmalıyız” sorusu değil, “ne yapmamalıyız” sorusu (yani yasaklar) vardı. Empati yerine iktidar reflekslerini geliştiren bir eğitim anlayışı doğuruyor; öğrencilere öğrenmeyi sevdirmedeği gibi, eğitim kurumlarına karşı güvensizlik oluşmasına sebep oluyordu.

Bu iki pozisyonun arasında duran bir üçüncü görüşe göreyse laiklik, tarihsel olarak geliştiği bağlamlar içinde farklılaşabilen bir pratikler bütünüydü. Özgürlükçü bir toplumda laik eğitim özgürlükçü olabiliyor iken, Türkiye gibi toplumlarda otoriter formlara bürünebiliyordu. Dolayısıyla laikliğe toplumsal bağlamından ayrı bir içerik atfetmek doğru değildi.

Bunlara paralel olarak gelişen bir diğer tartışma hattı, laikliğin dini dışlayıp dışlamadığıyla ilgiliydi. Türkiye’de din ve laikliğin iç içe geçtiğini savunan katılımcıların dile getirdiği görüşler ikiye ayrılıyordu. Bir taraftan din ve laikliğin aynı yapıya sahip oldukları, zira ikisinin de bir inanç sisteminden ibaret olduğu görüşü dile getirildi. Laiklik Türkiye’deki dini inanışa da damgasını vuruyor, İslami inancı Diyanet şekillendiriyordu. Dolayısıyla Aleviliği ve Sünniliği Kemalist laiklik anlayışından ayırarak tartışmak doğru değildi. Keza, Türkiye’de üniversitenin “üniversitas” anlamını taşımadığı, aksine laik-Kemalist bir medrese olduğu ve buraya başörtüsü ile girmenin camiye örtüsüz girmek kadar tepki uyandırdığı fikri ortaya atıldı. Diğer taraftan, Türkiye’de laikliğin dinden yeterince ayrışmamış olduğu görüşü savunuldu. Bu görüşe göre, laikler de din temelli ayrımlar yapmaya devam ediyorlar; hâkim din, laikleri de hizalıyor. “Gâvur” veya “kâfir” sözcüklerinin hakaret olarak algılanması, vicdan özgürlüğünün Türkiye’deki hâkim dinin etkisinde kaldığının göstergesiydi. Dolayısıyla, önce laiklikle dini birbirinden ayırt edecek mekanizmaları geliştirmek gerekirdi.

Buna karşılık, din ile Kemalist laikliğin birbirinden farklı olduklarını, zira ikincisinin sorgulanabileceğini savunan bir katılımcı, metin ile bağlamı ayırmak gerektiğini vurguladı: Bir

metin olarak Kuran eşitlik ve ahlaktan bahsediyor olabilir; ancak örneğin yeşil sermaye olgusu bağlamsal kırılmalara işaret ediyor, din ve kapitalist sömürü sistemi bir arada var olabiliyordu. Sosyolojik bir olgu olan dinsel pratiği, metinler üzerinden anlamak yanlıştı. Eğer din ve laiklik birbirlerinden ayrıştırılamayacak hale geldiyse, bu yapısal veya özsel olarak aynı oldukları anlamına gelmezdi. Laik eğitim söz konusu olduğunda, bir öğretmenin iradeleri eğittiği unutulmamalı, eğitim olgusu demokrasi ve özgürlük gibi soyut ilkeler üzerinden tartışılmamalıydı. Dini, politik ve ideolojik sembollerin sınıfa girmesi sakıncalıydı, zira olgusal anlamda sorgulamanın önünü kapatıyorlar ve iradeler üzerinde baskı oluşturuyorlardı.

Din Eğitimi ve Din Bilgisi

Bir bilgi sorunu olarak laikliğe dair bu toplantıda üretilen fikirlerin çoğu, din dersleri ile din eğitimindeki tek tipliğin eleştirisine yöneldi.

Din dersinin zorunlu olmasının laiklikle çeliştiği görüşü tüm katılımcılar tarafından benimsendi. İçerik açısından bakıldığında, din derslerinde tek bir dinin okutuluyor olması da bir sorun teşkil ediyordu. Liselerde okutulan din dersleri teoloji temelliydi. Zebur ve Tevrat'ın Hıristiyanların da kitabı olduğu belirtilmiyor, Alevilik, Süryanilik gibi mezheplerin varlığı hakkında bilgi içermiyordu. Sünniler, mağduriyet iddialarında haklı olsalar bile, yine de sistemin avantajlarını kullanabilen kesim oluyorlardı. Laik sistemin eğitim alanında ürettiği mağduriyetin başörtüsü sorununa indirgenmiş olması, diğer dinlerin dışlanmış olduğu gerçeğinin üzerini örtüyordu.

Azınlık okullarında din eğitiminin kültürün devamlılığı açısından zaruri hale gelmesi de buna bağlı olarak tartışılan hususlardan biriydi. Laikliğin, milliyetçilik ve hâkim din ile birleştiği noktalara dikkat çeken katılımcılar, azınlık okulları açısından da devletin din eğitiminden tamamıyla çekilmesinin hayırlı olacağına işaret ediyorlardı.

Bu bağlamda genelde kamuoyunda tartışılmayan bir konu daha dile geldi: Din konusunda üretilen bilginin teolojiyle sınırlı olması, Türkiye'de dinin bir araştırma konusu olamadığını gösteriyordu. Batı'da eğitim dallarından biri olan din bilgisi (religious studies) alanı Türkiye'de boş kalmaya devam ediyordu. Var olan ilahiyat fakültelerinin hiçbirinde İslam'dan başka bir din okutulmadığı gibi, dinler tarihi kürsüsü de yoktu.

Ayrıca, bilim eğitimi konusuna da bakılması gerektiği vurgulandı. Bu bağlamda dile gelen görüşler, pozitivist bilimin (ve özellikle evrim kuramının) eğitimiyle ilgili iki farklı tablo ortaya çıkarıyordu. Birincisine göre, fen hocalarının "takiye"yi vaaz etmesi; yani öğrencilerin yaradılışa inanmasını, ancak üniversite giriş sınavlarında işe yarayacağı için evrimi de bilmesini salık verebildiklerine işaret edildi. Dolayısıyla bilimin nasıl okutulduğunun dikkate alınması gerekiyordu. İkinci görüşe göre, pozitivist bilimler bütünlüklü bir sorgulamayı özendirmediği oranda tefekkürü ortadan kaldırıyor ve amaçsız bilgi üretimine sebep oluyordu. Böylesi bir bilgi, topluma faydalı olamıyor, toplumun ihtiyaçlarına cevap veremiyordu. Bu yüzden de üniversite

bilginin üretildiği yer olmaktan çıkıyor, internet veya sivil toplum kuruluşları okulların yerini alıyordu. Başka deyişle toplum, tefekkürü dışlamayan bilgiyi alternatif kaynaklarda arıyordu.

Laikliğin, din dersinde ne okutulduğu sorusuyla sınırlı kalmadığı, örneğin Fethullah Gülen okullarında din dersi olmamasına rağmen ders dışı faaliyetlerin dini içerikler taşıdığına da ayrıca dikkat çekildi. Eğitimi sadece müfredat olarak düşünmemek, bunun yerine okul ve üniversite ortamının tamamına göre değerlendirmek gerektiği tespiti yapıldı.

Eğitim İle Toplumsal Yapı Arasındaki Çelişki

Laikliğin sadece devleti tanımlayan bir kavram olabileceği, bireyin ise ancak “seküler” olarak nitelendirilebileceği görüşü, eğitim sistemi ile toplumsal yapı arasındaki ikilem ve çelişkilerin bir özeti gibiydi.

Ev ve okul arasında bir değer ikilemi olduğunu belirten bazı katılımcılara göre, Sünni Müslümanlar kendilerini sistemle barışık hissetmiyordu. Gerek okullarda verilen din eğitimi, gerekse imam hatip liselerindeki eğitim, günümüzde Müslümanların yaşantılarından kopuktu. Üniversite ise farklı illere göre farklı çatışmalar yaratabiliyordu. Bir ilde üniversiteye ahlakı ve dini bozan unsur olarak bakılırken, diğer bir ilde öğretim üyesinin başı örtülü eşiyse kent merkezinde görülmesi akademik açıdan sorun yaratabiliyordu.

“Halk İslâmı’nın” gelenekler üzerinden temellenmesinden dolayı üniversitelerde oruç tutmayana müdahale etme gibi sorunların ortaya çıktığı da dile getirildi ancak bu konu derinlemesine tartışılmadı.

Uzlaşma ve Çatışma Eksenleri, Eksik ve Gedikler

Tartışmacıların neredeyse tamamı, mevcut laik eğitim sisteminin sorunlu olduğu konusunda görüş birliği içindeydi. Türkiye’ye has laikliğin kendi özgül tarihinin eğitimde çarpık bir gelişmeye yol açtığı defalarca belirtildi. Katılımcılar, Kemalist laikliğin serüveninin eğitimde bilginin içini boşaltmış olduğunu, üniversiteyi din ve laikliğin araştırıldığı, bu konularda sağlıklı bilginin üretildiği mekân olmaktan çıkardığını vurguladılar. Korku ve tepkicilik üzerinde temellenen eğitimin, birlikte yaşamın koşullarını geliştirmek yerine, tam tersine, toplumda çelişki ve çatışma yaratmaya yatkın olduğu şüphe götürmeyen bir olgu olarak tespit edildi. Türkiye’ye has laikliğin sorgulanması gerektiği de neredeyse mutlak olarak uzlaşılan noktalardan biriydi.

Toplantıya katılanlar birçok konuda uzlaşa ve hoşgörü içinde olsalar da, belirgin olarak ortaya çıkan çatışma noktalarından biri, laiklik ile din arasındaki yapısal/içeriksel fark ile ilgiliydi. Yukarıda da bahsedildiği üzere tartışmacılar laikliğin bir iktidar yapısı olma özelliğinin bu kavrama içkin olup olmadığı konusunda uzlaşamadılar. Bunun nedenlerinden biri, laikliğin Batı

kaynaklı olduğu için Müslüman olarak nitelenen Türkiye'ye uyarlanmasının sorunlara yol açtığı/açacağı düşüncesi idi. Laikliğin bir amaç değil, araç olduğu; ortak zemin kurabilme veya adaleti tesis edebilme açısından zaruri olmadığı görüşü savunuldu. Hıristiyan dünyasından ziyade Yahudiliğe bakmanın daha sağlıklı modeller inşa etmek açısından hayırlı olacağı dile geldi. Ancak, bir tartışmacının “gâvur olmaktan kurtulmak mümkün mü?” sorusu yanıtız kaldı. Cemaat üyesi olmak dışındaki varoluşsal/siyasal alternatiflerin neler olabileceği; cemaatçiliğin başka türden çatışmalara yol açıp açmayacağı; laiklikten farklı bir siyasal rejim veya düzenlemenin neye benzeyeceği; eğitimin içeriğinin otoriter olmayan biçimlerde nasıl ortaklaştırılabileceği; inanç dereceleri ve şekilleri arasındaki farklılıklara (örneğin dindar olmak ile inandığı halde dini kurallara göre yaşamayı istememek) göre nasıl düzenlemeler yapılacağı tartışılmadı. Keza, ateizm bu toplantıda değinilmeyen konulardan biriydi.

Öte yandan, laikliğe içkin olan özgürleştirici potansiyelin Türkiye'de hiç var olmadığını savunan tartışmacılar laikliğin “normatif” değil, “optimum” bir kavram olduğunda hemfikir olsalar da, dinden taviz vermeden kurulabilecek bir ortak yaşam konusunda somut öneriler getiremediler. Tartışmalar kavramsal veya deneysel olmaktan çok, Türkiye'deki laiklik pratiklerinin eleştirisine yoğunlaştı. Dolayısıyla var olan somut mücadelelerin tahayyül ufuklarının sınırlarını aşamadı.

Toplantının sonlarına doğru ifade edilen bazı görüşlere göre, dindar kesimin üzerindeki baskı kalkmadıkça dindarlar kendileri dışında başka grupların haklarını savunamayacak, zira rahatlayamayacaklardı. Bu baskıyı yaratan ve bundan beslenen “laikçiler” ise, bir türlü rahatlayamayan dindarların farklı din ve etnik gruplar arasında ortak zemin arama konusundaki bariz zaafalarını, laik baskıyı meşrulaştırmak için kullanacaklardı. Bu fasit dairenin çözümü için gerekli adımlardan birinin, “Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” toplantısı gibi ortamların çoğaltılarak, birbirine antagonistik olarak kurgulanan grupların somut sorunları tartışmasını sağlamak olduğu konusunda katılımcılar hemfikir oldular.

Toplantı esnasında ortaya çıkan somut sorunlardan biri, toplantı mekânının namaz kılmaya müsait olmayan bir yer olmasıydı. Mekânın bir üniversite olması ise, gündelik bir laiklik pratiğinin dindarları nasıl etkileyebileceğinin doğrudan göstergesiydi. Başörtülü katılımcılar o mekâna girebilmişlerdi (ki bunun istisnai bir durum olduğu herkes tarafından malumdu), ancak toplantı namaz saatlerine göre düzenlenmediği ve o mekânda namaz için müsait bir zemin olmadığı için mağdur edilmişlerdi.

Üniversitede başörtüsü sorunu, tartışma eksenlerinin açık veya zımni referansını oluştururken (ve toplantıya katılanlardan biri hariç herkes başörtüsü yasağına karşı çıkarken) gelenekler ve kılık-kıyafet konusu ele alınamadı. Bir katılımcı, etek boylarının Türkiye'deki çeşitli üniversitelerde bölgesel hassasiyetler bahanesiyle düzenlenmesi gibi bir sorun karşısında nasıl bir tavır geliştirileceğini sorduğu halde bir yanıt alamadı. Keza, çeşitli üniversitelerde oruç tutmaya

zorlama türünden baskılar –kısmen zaman darlığı ve başka gündemlerin toplantıdaki ağırlığı yüzünden– tartışılmadı.

Böylesi eksikliklere rağmen birçok konunun yine de etraflıca konuşulabilmesi, toplantıyı verimli kılan unsurlardan biriydi. Laikliğin egemen bir ideoloji olduğunda hemfikir olan katılımcılar, varsayılan “normalliklerin” sorgulanması ve tartışılması sayesinde farklılıkların abartılmasının da önüne geçebileceği konusunda ortaklaştilar.

Laik Eğitimin Geleceğine Dair Tahayyüller ve Öneriler

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” projesinin ikinci tartışma toplantısında yapılan tartışmalardan hareketle aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

- Eğitim, bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Eğitimdeki sorunların, başörtüsü yasağına ve din derslerine indirgenmesi, eğitimde laikliğin içerdiği birçok boyutu görünmez kılıyor. Eğitim, birlikte yaşamın mümkün kılınabilmesini sağlayacak bilgisel ve pratik zeminin hazırlanmasına hizmet etmelidir. Eğitimi toplumsal anlamda değerli kılan esas itibariyle budur. Bu açıdan bakıldığında eğitimde laiklik meselesinin salt müfredattan ibaret olamayacağı aşikârdır. Laik eğitimin nasıl olması gerektiği, müfredatın ötesinde, eğitsel olan ve olmayan tüm faaliyetleri içerecek şekilde düşünülecek ve tartışılacak bir konudur.
- Laikliği bir amaç değil, bir araç olarak kavramak, eğitim alanındaki bazı tıkanmaların aşılmasını sağlayabilir. Kemalist laikliğin yasadışı uygulamaları, ayrımcılık içerdikleri oranda eğitimi ideolojik bir mücadele alanına çevirmiş ve eğitime olan güveni sarsmıştır. Laikliğin normatif olmaktan çıkarılıp, optimum bir kavrama dönüşmesini sağlayacak fikri zemin hazırlanmalıdır. Toplumsal unsurlarla barışık bir eğitim sisteminin, din ve inanç özgürlüğü konusunda daha duyarlı bireyler yetiştireceği kesindir.
- Üniversite ortamının ve üniversitede bilgi üretiminin dinler ile ilişkisi yeniden kurulmalıdır. Bunun temel taşlarından biri teolojik olmayan din bilgisinin üretimidir. İlahiyat fakültelerinde ve üniversitelerde farklı inançların tarihi ve sosyolojisi bilim nesnesi haline gelmelidir. Siyasi iktidarların kullana geldiği birtakım suni karşıtlıkların aşılması ve indirgemecilikten uzak toplum tahayyüllerinin geliştirilmesi böylesi bir bilgi birikimi aracılığıyla sağlanabilir. Kimliklerin kurulma süreçlerindeki karmaşık mekanizmalar anlaşıldıkça, farklılıkların kabulü de mümkün hale gelir.
- Devlet din eğitiminden tamamıyla çekilmelidir. Din değil, dinselliklerin var olduğu tespitinden hareketle, “din” dersi yerine “inanç” dersi verilmesi düşünülebilir. Böylesi bir ders, tüm inanç sistemlerine eşit mesafede duran bir içeriğe sahip olabilir ve laiklik gibi seküler inançları da kapsayabilir.
- Üniversite laik eğitimin sorunlarının giderilmesi için gerekli olan diyalogun kurulabileceği mekândır. Mevcut laiklik anlayışları arasındaki çelişkilerin ve sistemin

kendi laiklik tanımına ve anayasal sisteme aykırı uygulamaların altını çizmek bile, sorunları ortaya koymak açısından bir ilk adım olabilir. Üniversitelerde farklı dinlere mensup kişiler, ortak çalışma yapmaya özendirilebilirler. Bir yandan özgürlükçü laikliği savunurken, diğer yandan insan haklarını içeren bir anlayış geliştirmek ve zıtlaşmış kutuplar arasındaki korkuların dağılması sağlanabilir.

- Üniversiteler ve eğitim alanındaki karar mercileri başta olmak üzere tüm toplumsal kesimler, farklı çevrelerin endişelerini, korkularını ciddiye almalıdır. Yasakçı laiklik, farklılıkları eritmeyi ve bastırmayı hedeflemiş, haklı mağduriyetler doğurmuştur. Bunun yerine “mozaik” (yan yana yaşamak) ve hatta “ebru” (iç içe geçmek) metaforlarından esinlenen toplum modelini esas alan eğitim sistemleri tasarlanmalıdır.
- Sünni Müslüman çevreler, yasakçı laiklikten ötürü geliştirdikleri reflekslerden kendilerini arındırmalıdır. Hâkim dinin yok saydığı, küçümsediği veya damgaladığı din ve inanç şekillerini ve hatta dinsizliği de içine alabilecek hak mücadelelerinde yer almaya başlamaları, egemen iktidarlara nasıl ekleniyor olduklarının farkındalığını da geliştirecek, “halk İslâmî” olarak nitelendirilebilecek türden hoşgörüsüzlüklerin önüne geçilmesi için neler yapılabileceğine işaret edecektir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı tümden kaldırılmalıdır. Mevcut İslami pratiklerin devlet eliyle yönlendirilmesi, kendiliğindenliğin yol açacağı çarpıklıkları önleyemediği gibi, bir dizi başka çarpıklığın da doğmasına neden olmaktadır.
- Cemaatçi model önerilirken, bundan doğabilecek düşünsel ve pratik birtakım sorunlara da çözüm bulunmalıdır. Çeşitli tarihi dönemlerde denenmiş ve halen de denenmekte olan cemaatçilik, kendine has çıkmazlar üretebilmektedir. Bir arada yaşamı geliştireyim derken sekteye uğratmak; din özgürlüğünü garanti altına alayım derken bir dinin içindeki çoğulculuğa bile tahammül edememek gibi sonuçlara yol açma ihtimalleri dikkatlice düşünülmelidir. Tek tipçiliğin çok çeşitli çehreleri olduğu daima hatırd tutulmalıdır.

Gündelik Hayatta Laiklik: Üniversiteler Tartışma Notları

23 Mayıs 2009 / Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul

Çeşitli üniversitelerden akademisyenleri, sivil toplum örgütlerinden temsilcileri ve gazetecileri bir araya getiren yuvarlak masa toplantısının genel çerçevesini üniversite eğitiminde ve akademik ortamda laiklik pratikleri oluşturdu. Katılımcılara önceden gönderilen kılavuz soruların * ışığında laiklik, eğitim hayatının farklı düzeyleri ve mecraları çerçevesinde tartışmaya açıldı.

Sabah oturumunda “yaşanan laiklik pratikleri” ve “laik eğitim” konuları doğrultusunda bir harita çizilmesi hedeflendi. İlk olarak zorunlu din eğitimi konusu tartışıldı. Katılımcıların bir kısmı zorunlu din dersinin özgürlükçü bir anlayışla örtüşmediğini ve kaldırılması gerektiğini savunurken, devletin ve müfredatın tüm din ve mezheplere eşit mesafede konumlandığı sürece din dersinin zorunlu olmasının sorun yaratmayacağını savunanlar da oldu. Avrupa’da bazı ülkelerde uygulanan muafiyet sisteminin adaleti sağlayabileceği de tartışılanlar arasında yer aldı. Zorunlu olmasının yanı sıra din dersinin içeriğinin de problematik olduğu ve tek tip, Sünni İslam anlayışını içermesi nedeniyle dışlayıcı ve ayrımcı bir tutuma yol açtığı konuşuldu. Din eğitimi ilahiyat fakülteleri, imam hatip liseleri ve diğer orta öğretim kurumları çerçevesinde de tartışıldı. Katılımcılar din eğitimi ile ilgili sorunların, Türkiye’deki eğitim meselesinin bir yansıması olduğu; eğitim sisteminin araştıran, sorgulayan bireyler yetiştirmediği kanaatinde birleşti. Laiklik ve laik eğitimin Kemalizm’den bağımsız tartışılmayacağı da birçok katılımcının üzerinde birleştiği bir fikirdi. Kimi katılımcılar Kemalizm’in de neredeyse bir din olarak algılandığını öne sürdü. Resmi tanımıyla “din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması” olarak ifade edilen laikliğin pratikte böyle uygulanmadığı tespiti birçok katılımcı tarafından yapıldı. Ayrıca Türkiye’de verilen din eğitiminin Avrupa’daki örneklerinden farklı olarak sadece İslam dininin temel bilgileriyle sınırlı olduğundan ve dini çalışmalar, yani dinin düşünce ve bilginin nesnesi olduğu kurum ve tutumun eksikliğinden söz edildi. Devletin Diyanet İşleri Başkanlığı ve zorunlu din dersleri yoluyla dayattığı din anlayışının, sadece Sünni olmayan İslam mezheplerine değil gayrimüslimlere karşı da ayrımcı bir tutum oluşturduğu söylendi. “Gâvur” kelimesi örneği üzerinden ayrımcılık ve pedagojik etkiler konuşuldu. Ayrıca, tartışmaların İstanbul’la sınırlı kalmaması ve Türkiye genelinde eğitimde eşitsizlik meselesinin de göz önüne alınması gerektiği, öneriler arasında yer aldı. Son olarak, eğitimde laikliğin mekânsal açıdan tartışılmasının da önemli olduğuna ve bir sonraki oturumda ele alınmasına karar verildi.

* Kılavuz sorular için bkz. sayfa 48

İlk oturumda yürütülen tartışmanın genel seyrine dair fikir verebilecek katkıları şöyle özetleyebiliriz:

- Orta öğretimde din dersinin zorunlu olması, laiklikle çelişen bir pratiktir; her aile çocuğunun din eğitimi almasını istemeyebilir, din eğitimi zorunlu olduğu sürece vicdan özgürlüğü ve eşitlikten bahsetmek zorlaşır. Türkiye’de eğitim zorunlu olsa bile din dersi müfredattan kaldırılmalı, din kamu otoritesinin alanından çıkarılmalıdır.

- Adil bir eğitim sistemi için zorunlu din dersi kaldırılmalı ya da bazı ülkelerde uygulandığı gibi muaflik sistemine geçilmelidir. Ayrıca din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin içeriği, tarihsel bir perspektif kazandırılacak şekilde değiştirilebilir.

- Din dersinin içeriğini de tartışmamız gerekir. Türkiye’de din dersi, “dinler çalışması” yani din kültürü ve teoloji çerçevesinde değil “ilahiyat bilgisi” olarak anlatılıyor. 2007-2008 öğretim yılında din kitaplarında birtakım değişiklikler yapıldı ama eski aksaklıklar ortadan kalkmadı, din eğitimi hâlâ taraflı ve bilgi hatalarıyla dolu; öğrenciler dinler tarihini ne din dersinde ne de tarih dersinde öğrenebiliyor.

Öğrencilere verilen din bilgisi eğitimi, Anayasa’da yazılı olmayan resmi din ile sınırlı. Hanefi öğreti dışında bir din bilgisine ulaşmak çok zor; bu çerçevede bir din bilgisi yaklaşımının Sünni olmayan Müslüman öğrencilerde veya gayrimüslim öğrencilerde nasıl bir pedagojik etki yarattığını da tartışmak gerekir.

- Öğretmen-öğrenci arasındaki asimetrik ilişkiler ve eğitimin not almayı birincil amaç haline getirmiş olması, hem din eğitiminde hem de eğitim sisteminin genelinde göze çarpan önemli sorunlar...

- Avrupa’da din olgusu Aydınlanma’yla birlikte bir düşünce ve bilgi sorunu olarak ele alındı ve üniversitelerde felsefe kürsülerinde işlendi; din bir düşünce meselesi oldu. Bu nedenle Avrupa’da orta öğretimde ve üniversite seviyesinde “din çalışmaları” (*religious studies*) adı altında, din eğitimi almak mümkün olduğu gibi kiliselere bağlı din eğitimi de alınabilir. Türkiye’de ise cumhuriyetin kuruluşunda “muasır medeniyetin oluşturulması projesi” kapsamında şeriat, hilafet ve tarikat, kurucu iradeye düşman “ötekiler” olarak konumlandırılmıştır; Diyanet örgütlenmesi de bu durumun bir sonucudur. Sünnilik tarzında kurgulanan din, halkı bir arada tutan bir tür çimento olarak ele alınmıştır. Bu tarihsel sürece bağlı olarak, 1980’lere kadar üniversiteler dini bilimin ve bilginin konusu yapmadılar. Din Ortaçağ’dan miras bir hastalık gibi değerlendirildi ve pozitivist paradigma içerisinde zamanla ortadan kalkacağı düşünüldü. Ancak 1980’lerden sonra, sürecin öyle işlemediği görüldü ve din tartışılmaya başladı.

- Din, dini kavramlar ve felsefi kavramlar öğretilbilir fakat laiklik öğretilmez. Laiklik soyut bir kavram değildir, aksine laiklik yaşanır ve tanımını da insanların gündelik pratiklerine göre değiştirir.

- Türkiye’de Kemalizm’den bağımsız laiklik tartışması yapılamaz. Laiklik Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda devletçi bir bakış açısıyla ele alındı, din ile devlet ilişkilerinin ayrılması olarak tanımlandı ve öğretildi. Diyanet, imam hatip liseleri ve üniversitelerdeki laiklik pratiklerinde gördüğümüz esas sorun din işlerinin devlet eliyle tanzim ediliyor olmasıdır...

- Türkiye’de sadece din dersi değil, laikliğin kendisi de zorunlu olagelmış, laiklik devletin bir dayatması olarak sorunlara yol açmıştır. Yaşam pratikleriniz devletin dayattığı laiklik anlayışına uyum sağlıyorsa bundan kazançlı çıkabilir, uymuyorsa kaybeden durumuna düşebilirsiniz. “Dinin sahibi kimdir” diye sorarsak bir kurum olarak Diyanet’i düşünürüz fakat “laikliğin sahibi kimdir” diye sorarsak alacağımız cevap “asker” olacaktır.

- Türkiye’de din ve laikliği tartışırken, Kemalizm’in de bir din olarak yapılandırılması ve algılanmasını göz ardı etmemeliyiz. Cumhuriyet mitinglerinin adeta toplu ibadete dönüşmesi, Atatürk için yapılan şarkılar, Anıtkabir’in “tavaf” edilmesi, kitabı ve Kâbesi ile Kemalizm de bir din gibi düşünebilir. Seküler milliyetçilik sadece bu dünyayı ilgilendiren yeni bir din hali almış, birtakım kurumlar inanç meselesi haline gelmiş durumda... Bu süreklilik arz eden inanma eyleminin karşısında kendini yenileme ve değiştirme kapasitesine sahip bir laiklikten söz etmek gerekir.

- Laik eğitimin nasıl olmaması gerektiği üzerine çok fazla veriye sahibiz. Türkiye’de sadece din değil hiçbir şeyin eğitimi tam anlamıyla verilmiyor. Öğrenciler öğrenmek istiyor ama müfredat belirli kalıplar ötesine geçmiyor. Gençler de teknoloji ve interneti kullanarak bireysel olarak bilgiye ulaşmaya çalışıyor. Bilgi okul dışında, özellikle de internet üzerinde dolaşiyor ve metodoloji bilmeyen öğrenciler tarafından oburca ele geçiriliyor.

- Öğrenciler eğitim kurumlarına güvenmiyor, onları geçip kendi cemaatleri içinde örgütleniyorlar. Bilgiyi de o cemaatin gazetesinden, web sitesinden ve televizyon kanalından ediniyorlar; bu, laiklik gibi daha kategorik bir meselede agresif cephelemelerin oluşmasına yol açıyor. Eğitim ve endoktrinasyon arasında ince bir fark var; öğrenciler karşıtlığı paylaşmak ve bilgileri tartışmak yerine cephelere ayrılıyor.

- İmam hatip liseleri ve ilahiyat fakültelerinde verilen eğitim de problemlidir... İmam hatip liselerinde Sünni Müslüman ve Türk olmayı ayrıcalık sayan, Türk olmayanları Türk saymayı lütuf sanan bir anlayış var. Bu liselerde çok küçük yaşlardaki çocuklara din sorumluluğu yükleniyor, otoriter yapılanma çocukları eğitimden soğutuyor ve sanıldığı gibi mücahitler de yetişmiyor. Türkiye’de milli tarih eğitimi 1923 ile başlar; dini eğitim ise insanlığın başlangıcına dek uzanan bir perspektif açıyor, bu da öğrencilerin ilgisini çekiyor. İmam hatip liselerinin verdiği eğitim, kendisini Müslüman hisseden insanların tarih algılarını geliştirdi ve milli tarih

eğitimindeki bu kopukluğu giderdi. Dine saygı duyan ama dinden referans almadan yaşayan ve düşünce üreten insanların tarih algısı, referanslarını dinden alan insanlarınkinden farklı...

- Laik eğitimden söz ederken sadece din dersini konuşmak yanlış olur. Fen, tarih, sosyoloji gibi derslerin öğretmenleri bazı meselelere İslami açıdan bakabilir. Örneğin Türkiye'deki tarih eğitimi "gâvur" kavramını içselleştirmiştir.

- "İnanmaya saygı"nın pratik edilebileceği mekânlar tasarlanabilir. Örneğin din dersi yerine "inanç dersi" tasavvur edilebilir.

Sabah oturumunun ikinci yarısında tartışma üniversitede laiklik pratikleri üzerinden devam etti. Tartışmanın, "üniversiteyi mekân olarak ele alırsak laiklik tartışmasında nereye varabiliriz," "laik üniversite nasıl bir yerdir," "bilgi ve meslek edinme işlevi açısından Türkiye'de laik üniversite kimlere ne sunmaktadır" gibi somut sorular çerçevesinde sürmesi planlandı. Tartışmanın bu bölümünde katılımcılar başörtüsü meselesini, üniversitede din ve ibadet özgürlüğü karşısındaki engelleri ve pratikleri, gençliğin takındığı tutumu tartıştı. Başörtüsü üzerinden kadınların ayrımcılığa uğradığı belirtildi. Başörtüsünün yüklü bir sembol olduğu savına cevap olarak başka kimliklerin ve başı açık olmanın da yüklendiği anlamlar olduğu birkaç katılımcı tarafından dile getirildi. Aynı zamanda üniversitede laiklik tartışmalarının başörtüsüyle sınırlı kalmasının üzücü olduğu, egemen laiklik anlayışını savunan kesimlerin azınlık hakları gibi laikliği ilgilendiren diğer meselelerde sessiz kaldığı belirtildi. Katılımcılar azınlıkların da laiklik tartışmalarında yerlerini alması gerektiği konusunda hemfikir. Ayrıca tartışmaların çoğuna nüfuz eden "laiklik nedir ve laik devlet nasıl olur", "laikliğin dinle ilişkisi nasıl olmalıdır", "laik birey olur mu" soruları öne çıktı. Ayrıca laikliğin tarihsel bir süreç olduğu, tanımın zaman içinde ve konjonktüre bağlı olarak değiştiği belirtildi.

Bu kısımda yer alan tartışmaları şöyle özetleyebiliriz:

- Türkiye'de din eğitiminde de her türlü dogmada da ezbere dönük bir anlayış hâkim, asıl ihtiyacımız olan ise bağımsız bireyler yetişmesi... Örneğin Türkiye'de konuşma alışkanlığının yeterince yaygınlaşmamış olması önemli bir laiklik pratiğine işaret ediyor.

- Din dersinin zorunlu olması ya da olmaması yahut kaldırılması tartışılacak ve uygulamalarla halledilecek konulardır. Önemli olan devletin dine karşı aldığı konumdur. Esas olan dinî cemaatlere eşit mesafede duran ve din özgürlüğünü temel alan bir devlet anlayışı benimsenmesidir. Türkiye'de egemen laiklik anlayışı yani "din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması" tanımı bizi güç bir yere götürüyor. Laiklik, kamu otoritesinin bütün inançları aynı derecede önemsemesi ve her vatandaşını birey olarak değerlendirmesi ile olur. Bu zihniyet oturduktan sonra devlet imam hatip liseleri de açsa, din eğitimini cemaate de bıraksa olur, uygulamada çözüm bulmak çok zor değildir. Önemli olan seküler dil ve din dili ayrımının yapılması ve devletin seküler dili benimsemesidir. Seküler dil hoşgörü içerir, din dilinin de

benimsenmesini dışlamaz. Oysa Türkiye’de laiklik hâlihazırda Sünni bir dil ile tartışılıyor. Azınlık muamelesi gören ama azınlık haklarına sahip olmayan grupların da laiklik tartışmalarına dâhil olması gerekiyor.

- Başörtülü kadınların okuldan uzaklaştırılması hukuki açıdan sorunlu bir pratik... Eğitim tam olarak liberal bir süreç gibi algılanamayacağı için yapılan en büyük hata, başörtüsü tartışmalarına liberal düşünce perspektifinden bakılmasıdır. Eğitimde hedeflenebilecek en büyük ideal, farklılıklar barındıran öğrenci kitlesinin arasında tarafsız ve yüksüz bir pozisyon bulabilmektir. Bu nedenle eğitimden bahsederken başörtüsünün yüklü bir sembol olduğunu göz ardı etmememiz gerekir.

- Üniversitede laiklik pratikleri sadece başörtüsü üzerinden tartışılıyor; laiklik İslam karşıtlığı olarak algılanıyor... Mesela kimse ruhban okulunu hatırlamıyor.

Birtakım kimliklerin baskın ve denge bozucu, egemen laiklik anlayışının ise tarafsız olduğu varsayılıyor. “Kamu alanında başörtüsü yasaklanmalı” savına şu şekilde bir soru yöneltmek de mümkün: Başörtülü bir anne çocuğunu başı açık bir öğretmen ve onun temsil ettiği hayat tarzına teslim ederken, benzer endişeleri duymaz mı?

- Türkiye’de üniversite Batılı anlamda sosyal bilimin, eleştirinin, kritiğin yapıldığı bir mekân olmadı, üniversitelere daha çok bir medrese mantığı hâkim oldu. Üniversite çağdaş uygarlığa uygun olmayanların giremeyeceği bir alan olarak düşünüldü ve bunun bir uzantısı da başörtüsü sorunu oldu. Türkiye’de üniversiteye başörtüsüyle girmek, camiye ayakkabıyla girmekle eşdeğer görüldü.

- Türkiye’de laiklik, Avrupa’da olduğu gibi bir macera değil, aksine bir dogma olarak yaşanıyor. Kemalistlerin “din ve devlet ayrımı” söylemi, tecrübe sonucu oluşmuş bir pratik değil, sadece bir tekrardan ibaret...

- Laikliğin tarihsel bir kavram olduğunu ve tanımının da zaman içinde değiştiğini görmemiz gerekir. Örneğin 28 Şubat’a kadar Türkiye’de başörtüsü laikliğe aykırı bir durum olarak algılanmıyordu. Nasıl oldu da sonradan böyle algılanmaya başladı? Başörtüsü yasağıyla ilgili temel sorun kadınlara karşı ayrımcılıktır.

- Laiklik tarihsel bir olgudur; zaman içinde oluşur, dönüşür, değişir. Bu da değişim eksenli ve eşitliği temel alan bir laiklik tanımlamasını makul ve mümkün kılar. Eşitliği esas alan bir laiklik tanımını benimsenirse, din dersi zorunlu da olsa seçmeli de olsa çok sorun olmayacaktır.

- Hz. İsa ya da Hz. Muhammed laik midir? Bu tip sorular laikliğin ne kadar tarihsel bir kavram olduğunu gösteriyor. Bir arada yaşama pratiğini mümkün kılsak, laiklik tanımındaki sorunları bir nebze aşmış oluruz. Laiklik statik bir kavram olarak düşünölmekten çıktığı sürece farklı dinleri, mezhepleri bir araya getirmek, fiilen ve pratikte tanımı yaşatmak bir çözüm olabilir.

- Laik olmayan bir ölkede laik eğitim pek de mümkün değil. Laikliği salt İstanbul üzerinden konuşmak da eksik olur.

- Kemalizm aslında bir ideoloji değil bir egemenlik biçimidir; ne yapmanız gerektiğini değil, ne yapmamanız gerektiğini söyler. Alevilere karşı Müslöman, Müslömanlara karşı laik, Kürtlere karşı Türk pozisyonu alır. Böylece egemenlik sürekli kendini ihya eder ve eğitim sistemimiz de bunun üzerine kurulmuştur.

- Türkiye’de farklı din ve mezheplere mensup insanlara karşı farklı bir tutum takınıldığını göröyoruz. Gayrimüslimler, Aleviler ayrımcı uygulamalarla karşılaşılıyor. Örneğin Vakıflar Kanunu din ve devlet işlerinin aslında iç içe geçmiş olduğunu gösteriyor, üstelik bu anayasaya da aykırı... “Gâvur” kelimesini inançlı inançsız pek çok insan rahatça küfür olarak kullanıyor. Din ve devlet işlerinin ayrılmasından değil, din ve vicdan özgürlüğünden, devletin dinlere eşit mesafede durmasından bahsetmeliyiz.

- Toplumda farklı dinler ve dinselöikler olduğu zaman, gerçek laiklikten bahsedebiliriz ancak. Laiklik meselesini çoğulluk bağlamında düşünmemiz gerekir, üniversitelere de çoğulcu ve cemaatlerin iç içe geçişlerini tanıyan bir anlayış hâkim olmalıdır. Üniversitenin barındırdığı yelpaze pragmatik açıdan bakarsak da önemlidir, örneğin başörtülü biri de üniversitede olmalıdır ki sosyal gerçeklik tam olarak görölebilsin ve bunun üzerine düşünce üretilebilsin.

- Önceden, din ve dinselöik tehlike olarak ya da toplumsal hareket olarak algılanmıyor, hayatın merkezinde durmadığı sürece sorun yaratmadığı düşünölüyordu. Dinselöik kentlere, yani merkeze yerleşip de yeni bir sosyal hareket oluşturduğu zaman dengeler sarsıldı. İşte o zaman laikliğin de bir din gibi algılandığını gördük. Burjuvazinin medenileştirme süreci bir norm olarak sunulur fakat aslında bir ideoloji olduğunu görürüz. Kimlikçi laik dinselöik insanları tek bir kimliğe zorlar fakat bunu reddedenler de olabilir.

Katılımcılar öğleden sonraki oturumda, hem egemen laiklik kavramını ve hem de kendi tanımlarını sorguladı. Demokratik bir toplumda din ve vicdan özgürlüğü, ibadet ve ibadet etmeme hakları nasıl ve kim tarafından korunmalıdır konusu bu bölümdeki tartışmaların ana eksenlerini oluşturdu. Katılımcıların sıklıkla ortaklaştığı noktalardan biri, hak ve özgürlüklerin korunması için ortak pratikler geliştirilmesi, farklılıklar gözetilirken grupların birlikte mücadele etmesi gereğı oldu. Bazı katılımcılar, demokratik bir sistemde farklılıklarla birlikte yaşama ve laiklik meselelerinin üniversitelerde çözölmesinin zor olduğunu, bu açıdan sivil toplum alanının daha ümit verici bir ortam yarattığını öne sürdü. İlahiyat fakölteleri ve başörtüsü üzerinden

kadına karşı ayrımcılık yapıldığı konuşuldu. “Laik birey olur mu” ve “kendini Müslüman sayan bir birey laik olabilir mi?” soruları üzerinden tartışmalar devam etti. Laiklik ve milliyetçiliğin örtüştüğü noktalar ve pratiklerin altı çizildi ve özellikle bunların daha çok tartışılması gerektiği konuşuldu. Katılımcılar son olarak demokratik bir laiklik anlayışının nasıl olması gerektiği ve farklılıkların göz ardı edilmediği demokratik bir toplum tahayyülü üzerine görüş bildirdiler ve geleceğe dair endişe ve ümitlerini paylaştılar.

Toplantının bu kısmında yer alan tartışmaları aşağıdaki katkılarla özetleyebiliriz:

- “Başörtülü bir öğretmen istese de tarafsız olamaz” savı bütün kimlikler için geçerlidir. Öyleyse bir Kürt, Ermeni ya da eşcinselin de sınıfa girdiğinde tarafsız olamayacağı düşünülebilir. Üstelik başörtüsü halkın yüzde sekseni tarafından normal sayılıyor, halk tarafından çok daha az kabul gören kimlikler de var. Öğretmenlik için kimlikleri kıstas alacaksak bu sınavdan hiç kimse geçemez. Nasıl olur da başı açık olmak norm kabul edilirken başörtüsü istisnai görülür? Bunun aşılması gerekir. Benzer biçimde başı açık olmanın da bir anlamı vardır.

- Geçmiş yıllarda dini gruplar içinde bulunan bir kadının başörtülü olması çok önemli bir normdu ya da eşinin örtülü olmaması, ilahiyat fakültesinde çalışan bir erkek hocanın saygı görmemesine neden olurdu. Şu anda başörtüsünde somutlaşan bir haksızlık ve haksızlığa uğrayan bir kesim var. Kavga risksiz bir alanda yapılıyor; askerin gücü kadınlara yetiyor çünkü kadınların şiddetle ilişkisi belli... Yani dindar erkekle olan çatışma da dindar kadın üzerinden yürütülüyor; bu hiç ahlaki değil... Başörtüsü yaşağı özellikle kadınları hedef alan, kadınların sosyal mobilité, iş ve kazanç imkânlarını sınırlayan büyük bir engel oluşturuyor.

- Başörtülü kadınlar mağdur ama dini kendisine referans alan çevreler de bütün olan bitene rağmen birlikte yaşamaya çok açık değil; dindar erkekler bir şekilde kendilerine toplumda yer bulabilirken başörtülü kadınlar her yerde gayrimeşru sayılıyor. Dindar çevrelerde bile kamuya açılmak isteyen her grup, içindeki başörtülü kadınları geriye çekerek kendisini meşrulaştırmaya çalışıyor. Mesela parti kongrelerinde başı açık kadınlar ön plana çıkıyor, başörtülüler geri plana atılıyor, bu nedenle kadınlar örtünmelerinin hiçbir anlamı kalmadığını fark ediyorlar. Dindarlar hakkında o kadar çok şey yazılıyor ve söyleniyor ki artık, onlar da dönüp kendilerine bakmak zorunda kalıyorlar, aslında bu bir şans...

- Dinin güçlü olduğu toplumlarda, dindarlar eğer bir de hukuk ya da siyaset desteği görebiliyorlarsa muhalefet çok zayıflıyor. Dini referanslar kolaylıkla despotluğun da aracı olarak kullanılabilir. İlahiyat fakültesinde başı açık kız öğrenci olmak nasıl marjinal bir hal ise Erzurum’da oruç tutmayan öğrenci de öyle... Bunların bol bol konuşulması, konuşma ortamını sabote edecek hiçbir şeye izin verilmemesi gerekir. İnsanların kimliklerini ve hikâyelerini önemsiyorsak burada iş sivil topluma da düşer. Türkiye’de sivil toplum, farklılıkları bir araya getirebilen demokratik bir ortam yaratabiliyor; örneğin başörtülü bir kadının kendini en rahat

hissettiği ortamlardan biri sivil toplum alanı... Eğer biz ideolojik farklılıklara vurgu yapmaktan öte benzerliklerimizi ele alırsak, belki de benzerliklerimizin daha bile fazla olduğunu göreceğiz.

- Laiklik ile ilgili tartışmaların üniversite çatısında yapılması gerekir fakat Türkiye'deki üniversitelerde gençlik radikalizminin, düşünsel radikalizmin olmaması en büyük eksikliklerdir. Siyasal alanda ya da uygulama alanında pragmatizmin gerekli olduğu düşünülebilir ama düşünsel alanda radikalizmi ötelemek hiç hayırlı olmaz. Pragmatizmin aksine eylemde ve düşüncede radikallik barışmayı kabul etmez; gençlik radikalizmi haksızlığın hesabını sorar. 1990'lardaki öğrenim harcı eylemleri gibi belirli dönemler hariç 12 Eylül'den sonra üniversitelerde radikalizm giderek azaldı, bunu bugün yaptığımız tartışmada dahi hissedebiliyoruz. Burada hem kendi mahallesinde az sevilen hem de söyledikleri kamusal alanda daha zor kabul gören bir topluluk buluştu ve buna rağmen hepimiz biraz pragmatizm dili kullanıyor, kelimeleri dikkatle seçiyor ve radikal tartışmalardan kaçınıyoruz. Egemen laiklik tanımını savunan katılımcılar da olsaydı daha radikal bir tartışma yapılabilirdi. Bu tarz toplantılar umut kırıntıları yaratmak açısından çok önemli ama güvensiz cephelerin olduğu bir ülkede 90 senelik bir meseleyi pasifizizmle çözmek çok da mümkün değil.

İlahiyat fakültelerinde genel müfredatı Avrupa'daki gibi din çalışmaları değil, temel İslam bilimleri ve sosyal, felsefi bilimler oluşturuyor. Avrupa'da ayrı olan din çalışmaları ve teoloji bizde ilahiyat adı altında birleşmiş durumda... Ayrıca sadece ilahiyat fakültelerinde değil diğer bölümlerde de başka ülkelerin tarihine referans yok.

- Eğitimde laiklik sorunu eğitimin genelindeki sorunlardan bağımsız değil. Pozitivizmin benimsendiği bir dönemde yaygınlaşan bir anlayışla cumhuriyetin kurucuları insanı ve toplumu tüm hücrelerine kadar tanıyabileceklerini ve topluma biçim verebileceklerini düşündüler. Böylece Kemalizm toplumu biçimlendirmeyi amaçlayan bir eğitim müfredatı başlattı. Pozitivist bilimin açmazlarına da dikkat etmek gerekir.

- Laiklik meselesinin en son gelip tıkanacağı nokta başörtüsü ve bu konuda konuşanların çoğunu erkekler oluşturuyor. Elbette insanlar fikirlerini belirtmeli ama kadın bedeni üzerinden sürekli erkeklerin konuşuyor olması da sakıncalı. CHP'lilerin ve laiklerin şiddetle savunduğu bir mevzu "başörtüsü ile kadının geri plana itildiği" ve "modern kadın imgesine uymayan bir figür çizildiği"dir. Kemalizm'in de nasıl bir kadın figürü çizdiği ve yetiştirdiği tartışılmalıdır. Diğer yandan kadının toplumda geri plana itildiğini düşünenler, ataerkillik ya da cinsiyetçilik konusunda herhangi bir şey yapmıyorlar.

- Azınlık okullarındaki din eğitimine de bakmak gerekir. Azınlıklar için dinsel ritüelleri öğrenmek kültürel devamlılık açısından önemlidir; zorunlu eğitimi bir de bu açıdan değerlendirmeliyiz.

- Çocuklara ilkokuldan itibaren üniversite anlayışında bir eğitim verilebilir. Dinler genel çerçeveleriyle anlatılır ve daha çok öğrenmek isteyenler araştırma yapmaya teşvik edilirse ezberci, dayatmacı eğitimin yerini araştırmacı bir eğitim alır. Hâlihazırdaki eğitim sistemimizde ise araştırmacı olmak sakıncalı olmakla eşdeğer tutuluyor.

- Seküler milliyetçilik yüzünden kadınlar başörtülerinden utanıyor, azınlıklar devlet dairesinde sorun yaşamamak için gerçek isimlerini saklıyor.

- Laiklik ve milliyetçiliğin örttüğü noktaları da incelemek gerekir. Örneğin Anadolu'nun birçok yerinde Ermenilik algısı Hıristiyanlık algısıyla örtüşüyor, böylece bir Ermeni hem dini hem etnik kökeninden dolayı dışlanıyor, zaten bu bir devlet stratejisi... Sormamız gereken, devletin belirlediği milliyetçi din tanımıyla mı yaşamaya devam edeceğiz yoksa evrensel değerleri baz alan bir inanç özgürlüğü anlayışını mı benimseyeceğiz? Problem toplumun kendisinde değil, devletin laiklik tanımındadır. Tekke ve zaviyelerin kapatılması, Diyanet'in kurulması, dini kurumlara siyasi müdahaleler, dini vakıf ve derneklerin kurulmasının önündeki engeller gibi devletin attığı somut adımlar var. Adeta farklı kompartımanlarda kilitlemiş bir şekilde bir korku tünelinin içinden geçiyoruz, son yıllarda sivil toplum, akademisyenler ve düşünen, yazan bireyler bu kompartımanların kapılarını açmayı başardı. Devletin belirlediği kalıplar kırılırsa herkes kendi eğitimini gerçekleştirebilir ve bilgiyi almak istediği kurumları bulup seçebilir.

- Din deyince akla büyük bir maneviyat teknolojisi geliyor. Aydınlanmanın vaadi maneviyatın sivilleşmesi ve bireyselleşmesidir; vicdan bireye aittir. Orijinal Diyanet projesinde ahlak sahasının dinsellikten ayrılması istenmiştir, bu aslında güzel bir adım olurdu çünkü ahlak öneminden bir şey kaybetmeksizin dinsellikten arınabilir. Maneviyat ve ahlak geniş sahalardır, din ise oraya girip çıkabilen bir kavram olmalıdır.

- İlahiyat fakültelerinde kadın araştırmaları yapılamıyor ve başörtülü öğrenciler başlarını açmadan akademide kalamıyor. Kadın öğretim elemanı sayısı da çok az, erkek egemenliği ilahiyatta da devam ediyor.

- YÖK bir dönem ilahiyat fakültelerindeki sosyal bilim derslerinin sayısını artırmak için önlemler almıştı, şimdi de azaltmaya yönelik çalışmalar yapıyor. İlahiyat fakültelerindeki dersler ve hocalar da iki gruba ayrılmış durumda; fakültelerde bir yanda 70'lerde daha popüler olan ama 28 Şubat sürecinden sonra yavaş yavaş itibarını yitiren din felsefesi gibi dersler diğer yanda temel İslam bilimleri dersleri var. "Din eğitimi nedir" sorusuna cevap verilmesi, dinin antropolojik olarak okunması, dinler tarihine bakılması çabaları azaldı ve yerini zihinsel konformizm aldı. Dini bütün olduğu düşünülen hocaların derslerine talep artarken, diğerlerine itibar azalmaya başladı.

Bağımsız çalışan, seküler tarzda eğitim veren akademisyenler var ama dindar ve ulusalcı bir öğrenci grubu da var.

- İlahiyat fakülteleri devletin kontrolünde olmamalı, bağımsız olmalılar.

- Diyanet İşleri Başkanlığı hukuki olarak İslam dininin hizmetlerini düzenlemek için kurulmuş bir yapı... Bu yapısı nedeniyle İslam dini dışında kalan vatandaşlara karşı hukuki bir sorumluluğu yok.

- Fransa'da ulus inşa sürecinde laik eğitim alanı, farklılıkların bir arada yaşamasının mümkün olacağı yegâne alan olarak düşünülmüştür, bu aynı zamanda ulusu homojenleştirme stratejisinin bir parçasıdır. Daha akılcı bir noktadan bakarsak laik eğitim dışında farklılıklarla birlikte yaşamın öğrenilebileceği bir alan daha olmadığını görürüz. O kaynaşma eğitim dışında nerelerde sağlanabilir? Bunun cevabını sadece seküler yaşam biçimini benimsemiş insanların değil, dindarların da vermesi gerekiyor. "Farklılıklarımızla bir arada, bölünmeden nasıl yaşayacağız", "komüniteryanizm bir alternatif mi" gibi soruların cevabını din içinden düşünenlerin de vermesi gerekiyor. Müslüman kesimin katkısına ihtiyaç var ama bunu ne yazık ki çok görmüyoruz.

- İslam dininin baskıcı olma özelliği Kemalizm'le ortaya çıkmadı, baskı yaratma potansiyeli de sadece geleneklerle sınırlı değil. Ramazan ayında yemek yiyor olma huzursuzluğu, "oruç tutmama hakkını kim savunacak" sorusunu akla getiriyor. Oruç tutmayıp baskı görmek için Fas'a kadar gitmeye de gerek yok, Anadolu'nun birçok yerinde insanlar Ramazan ayında ciddi bir korkuyla yaşıyor ve şikâyet ediyorlar. Tek ortaklaşabileceğimiz alan konuşma alanı değil; birbirimizin mücadelelerini destekleyerek ve haklarını savunarak pratik alanlarda da ortaklaşabiliriz.

- Namaz kılmayanlar mescit hakkı için, dindarlar oruç tutmama hakkı için birlikte mücadele etmeli... "Gâvur" gibi kelimelerin kimi nasıl damgaladığı hakkında dindarlar da ortaya çıkıp konuşmalı. Ortak alan pratikleri nasıl üretilir diye düşünmemiz gerekir.

- Müslüman bir kimsenin, başkalarının içki içme ya da oruç tutmama hakkını savunması, inancı açısından bir çelişki yaratmamalı... Örneğin Kuran-ı Kerim'in ilk döneminde oruç tutmayana ya da içki içene ceza yoktur. Cezalar, sosyal sistemin içinde belirlenmiştir. Müslüman bir kimse, başkalarının oruç tutmama ya da içki içme hakkını teolojik açıdan savunulabilir.

- Üniversitede çelişkileri öne çıkarmak faydalı olur. Sistem kendi laiklik tanımına ve anayasal ilkelerine ters düşen şeyler yapıyor. Başörtülü kadınlar arasında bile eşitlik yok; bir üniversiteye girilebilirken diğerine girilemiyor, bu çarpıklıkların, tuhafıkların giderilmesi gerekir. Bir arada yaşamının pratikleri üniversitelerde yapılabilir; farklı dinlere mensup insanlar bir araya gelip düşünce üretebilirler.

- Laikliği haklarla tanımlamak ve hak tanımını da ortaklaşa yapmak gerekir. Bazı temel haklar üzerinde ortak bir noktada buluşulabilirse oradan bir hukuk çıkarmak mümkün olur. Kesin bir tanıma ulaşmak çok zor ama cevaplardan çok sorular öne çıkarılmalı, pratikler üzerinden düşünmek de bu nedenle faydalı olur.

- Türkiye’de hepimiz aynı eğitim sisteminden geçiyoruz. Amerika’da örneğin “ev okulu” denen bir sistem var, aileler müfredatı kendileri belirliyor ve devlet o diplomayı kabul ediyor. Bu Türkiye için çok ütopyik bir olgu çünkü Türkiye’de kurumlar her zaman çok önemli olmuştur. YÖK, ÖSS gibi kurumlar eğitim sistemimizde sorun yaratıyorlar.

- Türkiye’de laiklik baskıcı olmasaydı bile herkesin eşit bir şekilde kendini ifade edebileceği bir ortamın var olması mümkün olmazdı. Güç dengeleri değişir ama iktidardan kaçış olmaz, yapılması gereken değişim süreçlerinde adaleti esas alarak tavır belirlemektir. Bu tavır da Gazi Üniversitesi’nde oruç tutmayı, ODTÜ’de başörtülüğü savunmayı gerektirir. Bu çetrefilli konularla yüzleşmeli ve düşünce üretmeliyiz.

- Adalet sadece laik olmakla sağlanamayabilir; mesela Anayasa Mahkemesi laik olduğunu iddia etse de ayrımcılık üretiyor.

- Tartışma programlarında genellikle “neler serbest olsun, neler olmasın” üzerinden konuşulduğunu görüyoruz. Dindarlar “acaba hangi özgürlüklerim kısıtlanacak” diye korkarken seküler taraftan bakanlar da “neleri kısıtlasak” diye düşünüyor. Türkiye’de hep bir takım ikilikler kuruluyor ve bu nedenle de herkes kendi hayat tarzının tehlikede olduğunu düşünüyor; Müslüman, Alevi, solcu, ateist, eşcinsel, laik herkes korkuyor. Diğer yandan, Alevilerin cemevi hakkını savunmak için onların da benim hakkımı savunmasını beklemek zorunda hissetmemeliyim.

- Başka bir açıdan bakınca da hadisenin bir tarafının epeyi sınıfsal olduğunu görüyoruz. O kadar laik/Müslüman, özgürlük/mağduriyet tartışması yapılıyor, ama laik kesim de Müslüman kesim de ücretsiz, eşit, nitelikli eğitim ve sağlık hizmetlerinden bahsedeceğine sürekli özel okul ya da özel hastane açıyor.

- Boğaziçi Üniversitesi tarafından hazırlanan “Türkiye’de Farklı Olmak, Din ve Muhafazakârlık Ekseninde Ötekileştirilenler” isimli rapor gösteriyor ki halkın büyük çoğunluğu korkuyor. Raporla en çok Ramazan’da oruç tutmama, içki içme ve genel olarak kadınlara dair meseleler konusunda yaşanan endişeler öne çıktı. Genç kızlar ve erkeklerin arkadaşlığı, askılı tişört ya da etek boyu gibi kıyafet meselelerinden kaynaklanan kaygılar ve endişeler de önemliydi. Şu anda bütün dünya bu gibi konuları tartışıyor, laiklik tartışmaları sadece Türkiye’ye has değil. Raporla ortaya çıkan bir husus da, küçük bir solcu kesim hariç, insanların en çok orduya güvendiği oldu.

- Oruç konusu türban kadar sembolik bir hale geldi; dindarlar için türban neyse laikler için de oruç o oldu. Türkiye’de oruç profesyonel ya da kitabî dindarlığın kafa yorduğu bir şey değil, tam tersine halk İslam’ının kafa yorduğu bir şey... Toplantıda önerilenlerden biri, farklılıkları göz ardı etmeyen bir toplumu mozaik benzetmesi üzerinden düşünmekti. Mozaik yerine aşure benzetmesi yapabiliriz, böylece kendi dinamiklerimiz içerisinde düşünmüş oluruz.

Başörtüsünü tartışırken, sınıf meselesini de göz önüne almak gerekir. Örneğin okullarda müstahdemlerin başının bağlı olması kimseyi ilgilendirmiyor. Biz bir arada yaşama hukukunu, hemşerilik hukukumuzu kuramazsak devletten bekleyeceklerimiz de çok sınırlı olur.

- İslam tarihini ve İslamiyet’i iyi bilen bir Müslüman’ın lügatinde laiklik olamaz. Fakat insan haklarına, hukuk devletine ve demokrasiye bağlı kalırsak ve İslamiyet’i de böyle ifade edersek, can yakmadan ve kimsenin özgürlüğünü ortadan kaldırmadan İslam’ı siyasal alanda ifade edebilmiş oluruz.

- Dindarlar laikliği sadece kendi ihtiyaçları üzerinden tanımlama arzusu içindeler. Dine karşı kayıtsız olanlar da kendilerini gündelik hayatın esas öznesi olarak görüyorlar; mesela önerilerden birisi dinleri modernize etmek... Bu mümkün mü? İslam’ı modern çağın gerekleri doğrultusunda yeniden biçimlendirmenin mümkün olmadığını düşünüyorum. Din neyse odur, laik neyse odur. Farklı tercihlere rağmen birlikte olmanın yollarını aramamız gerekiyor.

- İslam’ın laik olamayacağı söyleniyor, bu durumda laiklikten ne anladığımızı tartışmalıyız. Eğer laiklik “din tarafından belirlenmemiş bir kurallar bütünü altında yaşamak” olarak tanımlanırsa, yani laiklikten Kemalist laiklik anlayışını değil de demokrasiyi anlarsak, ortada sorun kalmaz. Böyle bakarsak, laiklik anlayışı dinde de yer bulabilir.

- İçinde yaşadığımız sistem laik olduğu sürece kişiler istediğini yapabilir. Devletin yurttaşta bakışında eşitlik ve özgürlük temel olursa, bireylerin laik olup olmaması fark etmez. Oysa devlet gündelik hayatımızı en ince noktasına kadar düzenliyor, sivil toplum örgütleri ve üniversitelere ise bu alanı genişletmek görevi düşüyor.

- Birbirimizden emin olabilmeliyiz, Müslüman başkalarının kendisinden emin olduğu insandır. Güven ortamı yaratma görevinin bir bölümü Müslüman’a, bir bölümü devlete, bir bölümü Müslüman olmayana düşer.

Bu katkılarla tamamlanan toplantı, katılımcıların laiklik konusunda taşıdığı çeşitli endişeleri, gündelik hayatlarında ve eğitim alanında yaşadıkları sorunları ve çözüm önerilerini paylaşımlarını sağladı. Yukarıdaki özetlerde de görüldüğü gibi katılımcılar laikliğin pratikler üzerinden tartışılmasını faydalı buldular ve gündelik hayatlarından verdikleri örneklerle yaşanan

sorunları ve atılabilecek adımları konuştular. Katılımcıların büyük çoğunluğu laikliğin egemen tanımının yarattığı karmaşaları, gündelik hayat pratiklerinde yaşanan çelişkileri göz önüne sererken, laikliği tanımlar üzerinden değil de somut örnekler üzerinde tartışarak demokratik, özgürlükçü ve eşitlikçi yeni tanımların önünün açıldığını gözlemlədiler. Katılımcılar din dersleri, öğrenci-öğretmen ilişkileri, üniversitelerde eşitlik ve farklılık ve hatta toplantının kendi dinamikleri gibi örnekler üzerinden tartışırken, zaman zaman kendi laiklik algılarını ve tanımlarını da sorgulayarak pratikler ve tanımların iç içe geçtiğini sergilemiş oldular.

Gelecek tahayyüllerini üzerine konuşan katılımcılar demokratik, özgür ve eşitlikçi bir toplumda farklılıklarla birlikte yaşayabilmenin, en önemli laiklik pratiği olduğunu ve bunun, ancak farklı fikirlerin bir arada olabildiği platformlar yaratarak mümkün olabileceğini belirttiler. Aynı zamanda eğitimde ve toplumda laikliğin, toplumun her seviyesinde ve mekânında birlikte tartışma ve mücadeleyle mümkün olacağına kanaat getirdiler. Toplantıda gün boyunca yapılan tartışma ve fikir alışverişi, laikliğin dogmatik tanımların ötesinde ancak beraber geliştirilerek uygulanacak bir pratik olduğunu da gösterdi. Gerek orta ve yüksek öğrenimde gerek devlet ve toplum pratiklerinde dayatmacı ve dogmatik tanım ve söylemlerden kaçınmak gerektiği; farklılık, eşitlik ve özgürlüğü temel alan ama çatışmadan ve fikir ayrılıklarından da kaçınmayan demokratik bir toplum için birlikte mücadele etmenin, birlikte yaşamının temel koşulu olduğu vurgulandı.

Raportör: Gülru Göker

Kılavuz Sorular

Tanımlar, Tespitler, Gözlemler

1. Laik eğitim ve laiklik eğitimi: Teoride ve Türkiye gerçekliğinde, eğitim sisteminde laikliğin anlamı ve uygulamaları...
 - a. Laik eğitim nedir? Neyi nasıl yapmak demektir?
 - b. Laiklik nasıl öğretilir? (Özgürlük, eşitlik ve birlikte yaşama etiğinin öğretilmesi; vatandaşlık dersi; Atatürk ilkeleri ve inkılâp tarihi dersi; bilim, felsefe ve modernleşme tarihi eğitimi vb.)
 - c. Laiklik nasıl araştırılır? (Laiklik üzerine bilgi üretimi; sosyal bilimler, hukuk bilimi ve disiplinler arası çalışmalar, vs.)
 - d. Laik eğitimde din nasıl öğretilir? (Din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri; ilahiyat fakülteleri; imam hatip liseleri; azınlık okullarında hâkim din ve/veya farklı dinlerin eğitimi, vs.) Bu eğitimin özel ve/veya sivil alanda din eğitim ve öğretimi ile ilişkisi nasıldır?
 - e. Laik eğitimde ahlak eğitimi nasıl verilir? Bu eğitimin din öğretimiyle ilişkisi nasıldır?
2. Üniversitede laiklik: Teoride ve Türkiye gerçekliğinde, laik üniversitenin / üniversitede laikliğin anlamı ve uygulamaları...
 - a. Laik üniversite nasıl bir yerdir? Ne genişliktedir: Neyi içermekte ve neyi dışarıda bırakmaktadır? Bu genişliğin problemi (varsa) neresindedir?
 - b. Bilgi ve meslek edinme işlevi açısından Türkiye'deki laik üniversite kimlere ne sunmaktadır? Özelde kadınlara sunulan nedir? (Bilgi gücü; sosyal hareketlilik, statü ve maddi kazanç fırsatları; kamusal yaşama ve iş yaşamına katılma fırsatları; eğitim kurumlarında yer edinme fırsatları; staj ve burs olanakları, vs.)
 - c. Laiklik bahsinde, hukuksal çerçeve ile gündelik pratik arasında nasıl bir örtüşme veya farklılaşma söz konusudur? (Örneğin, özel/kamusal eğitim kurumları arasında uygulama farklılıkları; kuralların veya yasakların uygulanış biçimlerinde katılık/esneklik, keyfilik, ayrımcılık, tutarsızlıklar, vs.)
 - d. Öğrenci, öğretim elemanı, idari görevli, çalışan vb. bileşenleriyle birlikte bir bütün olarak düşünüldüğünde, üniversitede kişiler arası ilişkilerde din nasıl bir belirleyici olarak işlemektedir? (Simetrik ve asimetrik ilişkiler, örneğin, meslektaşlar ve öğrenciler arası ilişkilerle yönetici-personel ve öğretici-öğrenci ilişkileri)
3. Gündelik pratikte eşitlik, özgürlük ve laiklik: Bir bütün olarak eğitim sisteminde ve özelde üniversitede, laiklik pratiklerinin eşitlik ve özgürlük bakımından (pozitif veya negatif) sonuçları...

- a. Eğitim kurumlarındaki belli başlı baskı, sansür, sınırlama, dışlama ve ayrımcılık mekanizmaları nelerdir; nasıl işlemektedir?
- b. Eğitim hakkı, eşitlik hakkı, özgür vicdan, inanç ve ibadet hakları ile özgür düşünce ve ifade hakları ve özellikle akademik özgürlük bakımından, laiklik pratikleri nasıl işlemekte ve hangi güvencelerin veya hak ihlallerinin zemini olarak karşımıza çıkmaktadır?
- c. Farklı inanç pozisyonlarında bulunan kişi ve gruplar bakımından öne çıkan sorun alanlarında laiklik pratiklerinin etkisi nedir? (Kılık-kıyafet sorunu; oruç baskısı; ibadet olanaklarının varlığı/yokluğu; simetrik veya asimetrik ilişkilerde fiziksel/sembolik şiddete maruz kalma, vs.)

Nasıl Bir Gelecek?

1. Laiklik, eşitlik ve özgürlükle birlikte nasıl düşünülebilir? Gündelik hayatta kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, azınlık hakları gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla birlikte bir arada yaşamayı güvence altına alan bir laiklik tahayyülü nasıl geliştirilebilir? (Ortak ilkeler/kurallar; zorluklar/engeller...)
2. Perspektif çeşitliliğini destekleyen ve bu kritik meselenin serinkanlı tartışılabilmesi için yeni bir diyalog dili nasıl oluşturulabilir? (Zorluklar / engeller; imkânlar / fırsatlar ...)

Gündelik Hayatta Laiklik: Okul Toplantıdan İzlenimler

*Nükte Bouvard**

İstanbul'da 3 Ekim 2009 tarihinde gerçekleştirilen üçüncü tartışma toplantısı, farklı inançlara ve görüşlere sahip 33 kişiyi bir araya getirdi, toplantı eğitimin her aşamasında laiklikle ilgili sorunlu alanların tartışılmasını hedefliyordu. Kılavuz soruları** hazırlarken özellikle laikliğin teorik açıdan irdelenmesinden ziyade, okullarda laiklik ilkesinin nasıl uygulandığı üzerine bilgilenmeye, aynı zamanda okulu bir bütün olarak ele alıp öğretmenlerin, akademisyenlerin, öğrencilerin, velilerin ve sivil toplum örgütlerinin taleplerini öğrenmeye gayret ettik. Bu açıdan, çoğulluğun dilini kurabilmek; belki ortak değil ama yeni bir dili kurgulamak ve temas ile diyalog ortamının varlığı hayati önem taşıyor.

Aslında laiklik gibi zor bir konuyu toplumsal çerçevede tartışılır kılmak, devlet ile kurulan ilişkiden çok, bireyler arasındaki ilişkiler üzerinden konuşabilmek, başlı başına önemli bir hedef...

Toplantı katılımcılarından biri özellikle altını çizdi: “Cumhuriyetin bugüne kadarki laiklik pratiği maalesef insanları bu konuyu rahat konuşur hale getirememiş”.

* Fransız L'Express Gazetesi Türkiye Temsilcisi

** Kılavuz sorular için bkz. sayfa 66

“Okul” başlığı altında yapılan toplantıda katılımcıların söyleyecek çok sözleri olduğunu tahmin etmek zor değil... Ama dinlemeyi başarabilmek, farklı görüşlere tahammül etmek, empati duyabilmek, bilinçli olarak sağır olmamayı başarabilmek mümkün müydü?

Mevcut laiklik anlayışının kendisini ve gölgesini en açık gösterdiği alanlardan birisinin eğitim sistemi ve okul olduğu aşikâr. Çocuğunu okula gönderen veli, ilkokulda öğretmenlik yapan eğitimci, üniversitede ders veren akademisyen ya da eğitim alan öğrenci; kısaca toplumun çeşitli kesimleri “okul” çatısı altında bu sistemle temas ediyor. Katılımcıların bu konuyu konuşmaya ve tartışmaya olan hevesi, toplantı sonrasında gönderdikleri yorum ve eleştirilerin çokluğu, artık okul mekânındaki laiklik pratiğini bütün yönleriyle tartışmanın ne kadar elzem olduğunu gösterdi.

“Ulus devletin ideolojik aygıtının laiklik olduğunu” belirten bir katılımcı, “Bu eğitim sisteminden hepimiz geçiyoruz. Bu eğitim hepimizi katılaştırıyor,” diyerek laik okul pratiğinin bireyler üzerindeki etkisini özetledi ve ekledi, “Tarihsel açıdan diğer ülkelerle karşılaştığımızda mesela Fransa'da laiklik pratiği toplumsal özgürleşmeyi getirdi, sonra da kültürel bir olgu olarak devam etti. Ancak Türkiye'de laikliğin uygulanış biçimi, ülkeyi şu an sancılarını hissettiğimiz laik olanlar ve olmayanlar kutuplaşmasına sürükledi.”

Toplantıda kutuplaşmanın her ortamda gözlemlendiğine dikkat çekildi. Örneğin bazı ilkokulların öğretmenler odasında televizyonda haber izlerken dahi “dindar” ve “laik” öğretmenler arasında tartışmalar yaşandığından bahsedildi. Toplumdaki kutuplaşma arttıkça, farklı kesimlerin gitgide daha çok “mahallelerine” çekileceğini ve temas mekânlarının yok olacağını öngörmek zor değil. Oysa bireylerin birbirini duymadığı, birbirinin sıkıntısını görmediği bir atmosferde, kısaca temas kurmadan yeni bir dil geliştirmek mümkün gözüküyor.

Gerek katılımcı profilini belirleme, gerek kılavuz soruların seçiminde esas alınan kriterler, hem eğitimin her aşamasında neler yaşandığını, okulun bütün “aktörleri” vasıtasıyla öğrenmek, hem de temas halinde olmayan kesimlerin de birbirini duymasına olanak vermektir. Bu hedefin toplantıda belli oranda gerçekleştirilebildiği kanısındayım. Yaşanan sıkıntıların bir kısmını birinci elden öğrenmiş olduk. Örneğin, bir öğretmen şunları dile getirdi: “Türkiye'deki eğitim sistemi türban, laiklik, Kürtlük ve Ermenilik gibi konuların konuşulmasına müsaade etmiyor. Türban meselesini öğrencilerimle tartıştıktan bir gün sonra müdür tarafından ikaz edildim.” Bunun gibi örneklerden hareketle, yasakçı zihniyet yüzünden, okulda eleştirel, özgürlükçü ve demokrat düşüncenin gelişmesinin önünün tıkandığı sonucunu çıkartmak zor değil.

Bir felsefe öğretmeni, hayalini şöyle ifade etti: “Dinsel tercihimizi öğrencilerimle paylaşmak isterdim”. Aynı öğretmen, birkaç yıl önce, bir öğrencisinin sorusu üzerine ateist olduğu cevabını verdikten sonra, bazı aileler tarafından okul yönetimine şikâyet edildiğini de söyledi. Başka bir ilkokul öğretmeni, eğitimcinin sınıfta dini açıdan tarafsız görünmesinin, öğrencinin dinsel

yaklaşımı konusunda etkisi olmadığını, bu konuda ailenin çok daha belirleyici olduğunu vurguladı.

Ramazan ayında İstanbul'daki bir ilkokulda çay ocağının kapandığının anlatıldığı örnek ilgi çekiciydi. Okuldaki 60 öğretmen içinde oruç tutmayan altı öğretmenin, Ramazan boyunca çay ücretini maaşlarından ödemek zorunda kaldıklarından bahsedildi. Dindar bir katılımcı, oruç tutan öğretmenlerin sayısının toplantıda pek çok katılımcıyı şaşırttığı yorumunda bulundu ancak idarenin oruç tutmayanları, çay paralarını ödemek zorunda bırakmasını hiç sorgulamadı.

Laikliğin bu tür katı yorumlarına alternatif olarak mikro çözüm örneklerinin de mevcut olduğunu ve uygulandığını aktaran örnekler de verildi.

Anadolu'da bir üniversitede görev yapan bir akademisyen, üniversitesinde mescidin bulunduğunu anlattı. Ders ile namaz saati çakıştığında kılınamayan namazın bir sonraki vakitte kılınabilmesinin, diğer bir deyişle çözümler üretmenin o kadar da zor olmadığını vurguladı. Bu misal, ibadet saatlerinin laik kamusal hayatı tehdit edeceği argümanını sürekli güncel tutmanın ve bu korkular üzerinden siyaset üretmenin ne kadar gerçekçi olduğunun sorgulanmasına vesile oldu. Tam bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: “Toplumda kutuplaşma ve ayrışma artık had safhaya çıkmışken acaba laikliğin zarar göreceği endişesini samimi olarak hisseden kesimlerin korkularını, bu tür mikro çözümlerin varlığı ve sonuçlarını irdeleyerek bertaraf edebilir miyiz?”

Katılımcı profili, farklı sesler ve pratiklerin katkısını sağlayabilecek genişlikteydi; dindar, başörtülü katılımcıların yanı sıra, Aleviler, Ermeniler, katı laik çizgilere sahip sivil toplum aktivistleri de vardı. Yapılan bazı eleştiriler tansiyonun artmasına ve gerginliklerin yaşanmasına yol açtı. Gerginlik, eğitim alanıyla ilgili bir konuda değil, 2 Temmuz Sivas olaylarının referans gösterilmesinden sonra meydana geldi, diğer bir deyişle “geçmişin bagajı” diyalogun önünü kesti. Toplantının ilk yarısının bitimine doğru söz alan Alevi katılımcının Sivas olaylarından bahsetmesi üzerine, Sünni dindar bir Müslüman olarak nitelendirebileceğim bir katılımcı tepki gösterdi. Alevi katılımcı, toplantı molasında kulak misafiri olduğu bir diyalogu da neden göstererek, ikinci bölüme katılmadı. Toplantıdan ayrılması kalanları sarstı; “bu diyalog ortamı yoksa bir yanılısama mı?” sorusunu zihinlerde doğurdu.

Katı laik görüşü benimseyen bir sivil toplum kuruluşu temsilcisinin, toplantının henüz ilk dakikalarında İslam dininin Arap mitolojisinden ibaret olduğunu söylemesi, İslam'ı hayatlarında birincil referans olarak kabul eden katılımcıların tepkisine neden oldu. Yeni dil kurarken üslup zorlukları, toplantının ilk dakikalarında kendini gösterdi. Nitekim bir katılımcı “Dile getirilen nihayetinde kişisel bir görüştür, her türlü düşüncenin sarf edilebilmesi lazım,” diye görüş bildirirken, bir diğeri, “İslam hep aşağılanacaksa beraber yürüme çabasının da anlamı yok,” diyerek tepki gösterdi.

Laiklik pratikleri açısından, en çok tartışılan ve görüş beyan edilen konuların başında din eğitimi geldi. Bu konuda çarpıcı üç yaklaşım şöyle özetlenebilir:

- Din dersi müfredatta hiçbir şekilde yer almamalı; okulda sadece bilimsel ve nesnel bilgi öğretilmeli. Aleviliğin din dersi müfredatına dâhil edilmesi girişimlerine sert bir dille karşı çıkan Alevi katılımcı, devletin Aleviliği öğretmeye hakkı olup olmadığını sordu.
- Din dersinin okullarda olması şart, hatta daha fazla öğretmek lazım ki din istismarcıları ortaya çıkmasın; din eğitiminin özel alana bırakılması bu riski artırır. Din gelecekte gündemi belirleyen konulardan biri olacak; hem Sünnilerin Aleviliği de öğrenebileceği bir sistem kurulur, hem de laik kesimin çocukları da din bilgisinden mahrum edilmemiş olur görüşüne yer verildi.
- Din dersi seçmeli olabilir ya da dinler tarihi başlığı altında bütün dinler öğretilir. Zorunlu din dersi demokratik değil... Bu dersin bir felsefe öğretmeni tarafından verilmesi daha uygun olur.

Bu üç yaklaşıma ek olarak okul müfredatlarındaki dersleri tekil olarak değerlendirmenin yanlış olduğunu, ders kitaplarının ve müfredatın tamamıyla değişmesi gerektiğini savunanlar da oldu. Sadece din dersi değil tarih kitaplarında da İslam'dan başka inanışlara sahip pek çok grubun ötekileştirildiğinden bahsedildi. Bir veli, "Okul çağına kadar evinde Kuran okunan çocuk, okuldaki tarih dersinde Arapçanın 'geri' bir dil olarak nitelendirilmesiyle karşılaşılıyor" diyerek görüşünü dile getirdi.

Paylaşılan bütün bu deneyimler, çokkültürlü bir coğrafyada okul müfredatının nasıl olmaması gerektiği konusuna ışık tuttu.

Bilindiği gibi, cumhuriyet tarihinde din dersinin zorunlu ya da seçmeli olması, siyasi konjonktüre göre değişkenlik gösterir. Ermeni bir katılımcı, gayrimüslim öğrencilerin de okuduğu ilköğretim okullarında, din dersinin zorunlu olduğu dönemde derse girmeyip bahçede top oynadıklarını, diğer öğrencilerin bu duruma tepki gösterdiğini anlattı. Aktarılanlar ilginçti: "Sonradan okul idaresi Müslüman olmayan öğrencilerin derse katılmasa bile sınıfta oturmasını istedi, böylece din dersi öğretmeninden Yahudi ve Hıristiyanların cehennemde yandıktan sonra cennete geçebileceklerini öğrenmiş olduk"... Bu arada toplantımızda Musevi, Katolik veya başka dinlerin temsilcilerinin yer almaması önemli bir eksiklikti.

Dikkat çeken bir başka nokta da kılavuz soruların arasında bulunmasına karşın, bazı konulara hiç değinilmemesi oldu. Bir katılımcı, okullarda evrim teorisinin okutulmasına karşı olmadığını ancak sadece bu bakış açısının müfredatta yer almaması gerektiğini belirtti. Laiklik pratikleri söz konusu olduğunda bölgesel farklılıkların ne derece rol oynadığı üzerinde de yeterince durulamadı.

Tam burada şunu belirtmek gerekiyor; bu toplantı gibi çok sesli ortamların ve karşılaşmaların, bazı tabu konuları dillendirmekten öteye geçmemesi, diyalog arayışı içinde olanları daha fazla hayal kırıklığına uğratma riskini taşıyor. Ancak üsluba özen göstererek, diyalog ortamlarını sürdürmekten vazgeçilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Bu toplantının üslup konusunda verdiği ipuçlarından en önemlisi, orada da ifade edildiği gibi, tekil kimlikler yerine ortak kimlikler üzerinden konuşmaktı... Zira toplum içinde veya eğitimin her aşamasında, ister veli olsun ister öğretmen, tekil, birbirinden bağımsız kimliklerle yaşamıyoruz, toplumsal olarak edindiğimiz birtakım ortak kimliklerimiz var. Sadece Müslüman kimliğimiz olabilir mi? Ya da Alevi kimliğimiz? Ya da sendikacı kimliğimiz? Feminist, Müslüman, Ermeni, sendikacı ya da demokrat kimliklerin her birinin ortaklaştığı sorunlar üzerinden laiklik pratiklerini de yeni bir dil geliştirerek tartışabiliriz. Diyalog bu ortak kimlikler sayesinde gerçekleşebilir. Nitekim birden fazla kimliği üzerinde taşıyan katılımcıların, gündelik hayatta laiklik pratiklerini ortak sorunlar üzerinden daha verimli, sert tepkilerden kaçınarak ve empatiyi önemseyerek tartıştığını gözlemledik.

Sonuç olarak çok sesli bir grup pratiği yaşandı. Toplantıda ille de mutabakat sağlamaktan ziyade bazı sorunlu alanların ucunu açık bırakmanın, çözümlerin okulda yaşanan ve yaşanacak pratikler içinden zamanla belirginleşmesinin daha yararlı olacağını özellikle altı çizildi. “Okul” ortamında laiklikle ilgili problemleri, farklı kesimlerin bu sıkıntıları nasıl değerlendirdiğini, nerelerde ve hangi konularda ayrıştığımızı ve birleştiğimizi biraz daha net görmüş olduk.

Gündelik Hayatta Laiklik: Okul Tartışma Notları

3 Ekim 2009 / Bilgi Üniversitesi, İstanbul

Üniversite, ilköğretim ve lise öğretmenlerini, velileri, öğrencileri, eğitimcileri ve idarecileri bir araya getiren yuvarlak masa toplantısı, eğitim kurumlarını tüm unsurlarıyla bir çerçevede düşünmeyi önerirken, laiklik ilkesinin farklı eğitim alanlarında nasıl uygulandığı üzerine yoğunlaştı. Tartışma için rehberlik etmesi amacıyla hazırlanan kılavuz soruların* katılımcılara önceden iletiildiği toplantıda şu konu başlıkları tartışmaya açıldı: Eğitim sisteminde “laiklik”; Okul hayatında mevcut laiklik uygulamaları; Gündelik pratikte eşitlik, özgürlük ve laiklik; Nasıl bir gelecek? Çözüm önerileri...

“Eğitim sisteminde laiklik” başlığının tartışıldığı öğleden önceki ilk oturumda öncelikle laiklik kavramını da şekillendiren sistemin kendisine bakmanın kaçınılmaz olduğu bir tartışma izleği ortaya çıktı. Dinin Ortadoğu coğrafyası ve Türkiye’de önemli bir olgu olduğu ve bugün yaşananları anlayabilmek için Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecine de bakılması gerektiği ifade edildi. Böylelikle ortaya kapsayıcı bir yapı olarak devletin şekillenişinden, bir birey olarak çocuğun ihtiyaçlarına varan bir tartışma çatısı çıkmış oldu.

Bu bölümdeki katkıları şöyle özetleyebiliriz:

- Devlet mekanizması, başından beri “köylü” bulduğu halkı dönüştürmek üzerine kuruldu, öyle devam etti. Mesela, imam hatip okullarıyla köy enstitülerinin karşılaştırılması... Geline nokta bu ülkede yaşayan hiç kimsenin dindarlığı, kendisini rahat ettirmiyor. Dinden bahsederken içi boşaltılmış bir dil kullanıyoruz.
- Devletin kuruluşundan itibaren “tek millet, tek dil” söylemi vurgulandı ve kurucu kadro içinden bu söylemi kolayca benimseyenler oldu. Benimsemeyenler de başından itibaren daima “ötekileştirildi”.
- “Laiklik aklın özgürlüğüdür” dendi ama laikliği dini inanın karşısına koymamak gerek. Sekülerizm ile din, akılla inanç, sıklıkla karşı karşıya getiriliyor. Oysa bu, zihinde üretilen bir çatışma; böyle olmak zorunda değil.
- Modernitenin kendisi de tartışmalı... “Modernlik” çağdaş dünyanın mitolojisidir; insanlığa yarar değil yıkım getirmiştir.

* Kılavuz sorular için bkz. sayfa 66

- Laiklik, “din ve devlet alanının ayrışmasıdır” demek yanlış... Tarihsel olarak laikliğin ortaya çıkışı toplumsal özgürleşmeyi getirdi. (Örneğin Fransa’da laik düşünce kiliseyi karşısına aldı.) Sonrasındaysa laiklik, kültürel bir olgu olarak devam etti. Türkiye’de ise durum laik olanlar karşısında olmayanlar kutuplaşması şeklinde cereyan etti; buradaki sorunun kaynağı budur.

- Kültürel anlamda Müslüman bir ortamın içinde yaşıyoruz ancak önceleri, Müslüman olan ile olmayan arasındaki ilişki, bugünkü kadar rencide edici değildi, şimdi uzlaşmanın sağlanması kolay değil. Uzlaşma kültürü yok toplumda...

- Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı çok problemlidir. Allah ile kul arasındaki ilişki kurumsallaştığında, ikili bir ilişkisellikten fazlasını konuşur hale geliyoruz.

- Sekülerlik laiklik değildir. Bu anlamıyla Türkiye’de laiklikten değil laikliğin noksanlığından bahsedilebilir. Türkiye’de uygulanan laiklik, kendine özgü “milli bir laiklik”tir. Devlet ideolojisi haline gelmiş “militan laikliğin” sıradan vatandaşa reva gördüğü çığ tutumlar da kavramın neredeyse içini boşaltmıştır.

- Laikliğin üç ayağı, özgürlük, eşitlik ve tarafsızlıksa, bugün Türkiye’de üçü de yok. Özgürlük yok çünkü din dersi zorunlu, toplumsal eşitlik söz konusu değil çünkü suni politikalar üretiliyor, tarafsızlık yok zira devlet eliyle uygulanan laikliğin kadrolaşması da söz konusu...

- Laikliği ulus devlet dışında düşünmek mümkün değil, laiklik ulus devletin ideolojik aygıtlarından biridir. Bu ideolojik eğitim hepimizi katılaştırıyor, sonuç olarak birbirimizi anlamamızı zorlaştırıyor.

- Devlet hem öğrenci hem öğretmene sınırlama koyarak okuldaki laikliğin sınırlarını kendisi çiziyor. “Milli eğitim”, her şeyin merkezî bir yöntemle Ankara’dan dikte edildiği sorunlu bir alan... “Millî birlik ve beraberlik” lafzı olmaksızın okul müessesesinde çoğul bir toplumsallığı nasıl sağlayabiliriz, bunun üzerine kafa yorsak... Mesela “birliksiz bir beraberlik” düşümlenebilir mi?

Öğleden önceki oturumda tartışılan ikinci konu başlığı, “okul hayatında mevcut laiklik uygulamaları” idi. Bu bölümde yapılan tartışmalarda katılımcıların okulu öğrencisi, öğretmeni ve mekânın kendisi ile bir bütün olarak ele aldıkları gözlemlendi. Ayrıca pedagojik meseleler ve azınlık okulları pratikleri de üzerinde durulan konular arasında yer aldı.

- Okul için ideal durumun ne olabileceğini saptamak açısından öncelikle okulun mevcut sosyolojik durumunu betimlemek önemli... Mesela cuma ve pazartesi günleri asker kıyafetli gibidir okul; tek sıra düzen halinde İstiklal Marşı’nı okumak zorundadır tüm çocuklar... Eğitim kurumunu sadece “sivil okullar” olarak da görmeyelim, mesela askeri okullarda da yemek duası edilir.

- Bilimsel bilginin kendisinin kutsandığı nokta ayrıca tehlikeli ama okulda “bilimsel bilgi” olmalı. Okul diğer kamusal alanlardan farklıdır; kapısında her türlü inanç terk edilmeli çünkü burası, bilimsel bilginin üretim ve iletim mekânıdır. Bilimsel bilginin nesnel ve sürekli değişime açık olması gerekir. Yaradılış kuramının değişmezliğine karşılık hep süre giden bir Darwinizm tartışması var mesela. Eğitim alanı dışında ise kim neye inanmak istiyorsa ona inanır. Başörtülü kadınların uğradığı ayrımcılığı eleştirmek bir yana okul, zihni özgürleştirmenin mekânı olmalı...

- İnsanlık yüzyıllar önce dini “bilgi kaynağı” kabul etti, sonra durum değişti, artık bugünkü gündelik hayatta metafizik asgari düzeydedir. Laiklik bilimsel olarak gelinen nokta ve inanma ihtiyacı arasındaki çelişkiden kaynaklanır. İnanca karşı rasyonalizme dair bir argüman geliştiremezsiniz, oysa okul rasyonel bilginin mekânıdır.

Diyanet’in, imam hatip okullarının varlığı problemlili bir konu. Laik bir sistemde devletin hiçbir grubu finanse etmiyor olması gerekir. Alevileri Sünni Müslümanlığın öğretildiği zorunlu din dersine girmeye mecbur etmek, hem demokrasi açısından hem de laikliğin kendisi açısından yanlış bir uygulamadır. Ayrıca din derslerinde Aleviliğin de anlatılması iyi olurdu.

- Ben bir vatandaş olarak vergimden, ne imama, ne de rahibe maaş bağlansın istiyorum. Mesela vakıflar var, onların kasasından bu zaten karşılanabiliyor.

- Okul pratiği zihni bulandırıyor; okul öncesindeki bir arada yaşama alışkanlığı yerini ayırışmaya bırakıyor. Oysa şaşırtıcı olan, insanların nasıl olup da farklı olanı bu kadar yadırgıyor olduğu...

- Öğrencilerim arasında eşcinseller var, Süryani, Alevi, Sünni olanlar var. Yezidi olanlar da var. Zorunlu olduğu için din dersine giriyorlar. Yezidilik de Türkiye’de yaşayan bir din ama anlatıl(a)mıyor.

- Zihni ve duygusal bir yarılma söz konusu. “Allah vardır-yoktur” tartışması bir yanıyla zenginleştirici iken, bir yanıyla da kimlik çatışması yaratmaya meyilli. Ama farklı argümanların sunulabiliyor olması şiddet üretmez.

- Din dersinde çocuklara “Allah vardır” diyorum, benim ardımdan derse giren sınıf öğretmeni, Allah’ın olmadığını söylüyor. Bir modernist kabul üzerinden sunulan bu laiklik öğretisi ile sakallılar, şalvarlılar vb. ile kategorize edilen birtakım “öcü”ler sunuluyor çocuklara. Okulda çocuğa Allah vardır/yoktur yarılması yaşatmaksızın düşündüğünü söyleyebileceği bir ortamı yaratabilmek önemli... Birinin ilkinde inanırken, başka birinin de ikincisine inanıyor olduğu bilgisi bir çocuğu sarsmaz, yeter ki iki durumun da varlığından haberdar olsun. O vakit yarılma değil, çok katmanlılık söz konusu olur; toplum da böyle bir yapı zaten. Buradaki soru

“çoğulluğun dilini nasıl kuracağız?” olmalı. Bunun kurulmasında kilit konumu işgal eden unsurlardan biri de öğretmendir. Çocuğun “öteki”ne en başından itibaren düşmanlaşmamasını sağlamak da bu yolla mümkün olur. Birisi Müslüman, Ankaralı, sosyolog vs. olabilir yani birden fazla kimliği birden bünyesinde taşıyabilir. Toplum içinde tekil kimliklerle yaşamıyoruz zaten.

- Zorunlu din dersi yerine çocukların tercihlerini özgürce ortaya koyabileceği seçmeli bir ders olmalı. Ben felsefe öğretmiyim, derste felsefe anlatıyorum, çocuklar bana inançlı olup olmadığını soruyor. Bir sene din dersi de verdim, iki dönemin ilkinin “dinler tarihi” olarak anlattım. Ateist olmama velilerden negatif ve pozitif tepkiler geldi; dersin pratik yanının eksik kaldığı söylendi: “Çocuklarımız namaz kılmayı da öğrenmeli.” Şu ana dek çalıştığım tüm okullarda inancımı ifade ettim fakat artık söylemiyorum. Oysa okulda dinsel tercihinin konuşabiliyor olmak, öğrenciler için de öğretmen için de önemli. Cumhuriyetin bugüne kadarki laiklik pratiği, insanları rahat konuşabilir hale getiremedi.

- Zorunlu din dersine karşı olmak yerine Sünnilerin de Aleviliği öğreneceği bir ortamı yaratsak bundan herhangi bir kaybımız olur mu? Laiklik ve demokrasiden her söz edildiğinde konu İslam’a ve dindarlığa geliyor. 11 Eylül önemli bir dönüm noktası oldu, belli ki din gelecekte de gündemi belirleyen tartışma konularından olacak. O halde ben “din eğitimi kaldırılсын” demek yerine, dini daha fazla öğrenmek gerektiğini savunacağım. Laik çocukların bu gruptaki bireylerden tamamen ayrılması da haksızlık bence... Pragmatik bir öğrenme sürecinden bahsediyorum; din dersi okullardan tamamen kaldırılırsa sadece özel alana bırakılmış olur. Bu durumda, örneklerini bugün de gördüğümüz, din istismarcıları türer.

- Devlet hangi Aleviliği, hangi hakla öğretebilir?

- Dinler tarihini öğretmek ile müfredata “din kültürü ve ahlak bilgisi” dersi koymak arasındaki fark önemli. Dinler tarihi, özellikle bir felsefe öğretmeni tarafından anlatılabilir. Ayrıca “dinler tarihi”ni içerecek bir müfredata toplum ne kadar hazır?

- Müfredat üzerine konuşurken konu sürekli zorunlu din dersine geliyor. Oysa asıl sorun diğer derslerde... İlkokula gelinceye kadar evde Kuran okunduğunu gören, belki kendisi de Kuran kursuna gönderilmiş bir çocuğa, tarih dersinde gerici bir dil olduğu için Arapçadan vazgeçildiği anlatılıyor, Hıristiyanlar “Haçlılar” olarak ötekileştiriliyor. Tarih bu şekilde anlatıldığında, olaylar arasındaki nedensellik bağına kurmak da mümkün olmuyor. Din dersine yönelik müdahaleler yerine bir bütün olarak yapının nasıl değiştirilebileceğini tartışmalıyız.

- Okulda insan hakları eğitimi çok önemli... Bunu müfredata nasıl yerleştirebiliriz?

- Müfredatın “makbul” sayılan vatandaş dışındakilerin utanmasına sebebiyet veren bir muhtevası var. Ben mesela sadece Kürtçe konuşabilen annemin okuldaki veli toplantılarına gelmesini

istememedim. Türkçe konuşabilen ve fiziğiyle öğretmenime çok daha fazla benzeyen ablam gelsin isterdim.

- Okuldaki eğitimde içerik kadar yöntem de önemli. Çokkültürlü bir coğrafyanın müfredatı için birkaç şey önerilebilir: Ayrımcılık değil, empati içermeli ve farklı kültürler arasında diyalogu özendirilmeli... Böylece ezber bozan, eğitimi “milli”likten kurtaran ve topluma güvenen bir öğrenme süreci gerçekleştirilebilir.

Çocuklara İslam dininin öğretilmesi ile “vatana millete yararlı evlatlar” olmaları ülküsü birbiriyle ilişkili iki olgu... “Talim ve terbiye” yerine yeni bir “öğrenme dünyası”nı nasıl yaratacağımızı araştırmalıyız.

- Dokuzuncu sınıf müfredatında “reenkarnasyon boş bir inançtır” deniyor. Oysa reenkarnasyona inanan öğrencilerim var. İnanmadıkları bir görüş onlara empoze ediliyor.

- Okul sadece bilimsel bilginin alanı değil. Sosyalleşmenin de mekânı. Orada çocuğa konuşma fırsatı verilmezse o çocuklardan “konuşan bir toplum” da çıkamaz.

- Okul, toplumun birlikte yaşamayı öğrendiği yerdir. Liseye başladığımda daha önce hiç İslamcı görmemiştim, İslamcılar da sosyalist görmemişti.

- Toplumdaki eşitsizliği, eğitim sisteminin kendisi yaratıyor ve bugün yaşadığımız problemler bizden sonraki nesillere de devrediyor. Korkunun var olduğu bir toplumda uzlaşma mümkün değil. Korkunun olmadığı mecralar üretmeli ve “okul geleceğin ipotek altına alındığı bir mekân olmaktan nasıl çıkartılabilir?” üzerine düşünmeliyiz.

- Türkiye’deki eğitim sistemi okulda türban, laiklik, Kürtlük, Ermenilik gibi konularının konuşulmasına müsaade etmiyor. Anayasa tartışmasının yapıldığı dönemde çocuklardan gazete tarayıp gelmelerini istemiştik, ertesi gün sınıfta “türban meselesi”ni tartıştık. Bir sonraki güne müdür tarafından ya istifa etmem ya da söz konusu dört “tabu” konuya bir daha girmemem istendi. Eleştirel düşünce ve eğitim sisteminde öğrencinin rolü üstüne düşünelim.

Öğleden sonraki oturumda tartışılan ilk konu başlığı, “gündelik pratikte eşitlik, özgürlük ve laiklik” idi. Bu bölümde katılımcılar, “bir olmadan beraber olmanın” yollarını tartıştılar, bazı güncel örnekler üzerinde durarak gündelik pratiklerin nasıl demokratikleştirilebileceğini araştırdılar.

- Din olgusunu toplumsal tarihten ayrı düşünemeyiz. Ailemde Rumca konuşan, Arapça bilen insanlar vardı. Bense modern bir orta sınıf mensubu olarak yetiştirilirken, Türkçe ve İngilizceyi öğrendim. Babaannem evde Kuran okur, dışarıda araba kullanırdı. Ailede subaylar vardı.

Müslümanların cennete, Hıristiyanların da cehenneme gittiği anlatılırdı evde. Sonra okulda Pasteur diye bir adamın varlığından haberdar oldum, insanları kudurmaktan kurtarmış ama cehenneme gidecek!

- Türkiye’de laikliğin kendisi bir din haline gelmiş ve herkesi mağdur etmiştir. Türkiye’de yaşanan, “militan laiklik” anlayışıdır.

- İnsanlar çocuklarını niye imam hatip lisesine yolluyor? Bu bir ihtiyaca karşılık geliyor çünkü matematik öğrenirken dinini de öğrensin istiyor. Demokrat bir insan olduğumu ve bunun dini inancımınla çatışmayan bir durum olduğunu düşünüyorum.

- Bir Ermeni okulunda okudum, okuldaki tüm çocuklar Ermeniydi. Herkesin Ermeni olduğu bir dünya yanılmasıyla sonra ortaokulda devlet okuluna giderken, Kenan Evren dönemiyle birlikte din dersi zorunlu hale geldi. O yıl gayrimüslimlerin din dersine girmeyeceğine dair bir karar çıktı. O saatlerde sınıf yerine bahçede oynuyor olmaktan bir şikâyetimiz yoktu ama bu, damgalanmak demek; diğer çocuklar da merak ediyordu neden böyle bir ayırım yapıldığını. Orta ikinci sınıfta uygulama yine değişti: Din derslerinde sınıfta oturmaya devam edecektik. O yıl gelen öğretmen, bizlerin varlığından habersiz derste “Yahudi ve Hıristiyanlar önce cehennemde yanacak, sonra cennete geçebilecek,” demişti. Okulda faşist hocalar da vardı ve daha rahat olabilmek için lisede özel bir okula geçtim. Orada bir arkadaşım, benim için “Ermeni” diyenleri dövdüğünü söylemişti, nedenini sorduğumda cevabı “Çünkü sen iyi bir adamsın; Ermeni olamazsın” oldu. İnsanlar birbirine temas etmedikçe hoşgörü de gösteremez ki...

- Beşinci sınıftaki çocuğuma arkadaşı, Ramazan’da neden oruç tutmadığını soruyor. Çocukların dünyasına büyüklerin dünyasından birçok şey sirayet ettiriliyor okulda.

- İki oğlumu, ücretini çoktan ödediğim kursa bırakmak için kursun düzenlendiği üniversiteye götürdüm, fakat kapısından geri çevrildim. Türbanlı olduğum için üniversitenin kapısından alınmadım. Rektöre ulaşmak kolay olmadı fakat sonunda kendisiyle görüşerek, hangi kanuna dayanıp türbanlı olduğum için beni içeri almadıklarını sorduğumda rektör mesele ile ilgileceğini söyledi. Karşılıklı teşekkür ederek ayrıldık. Çocukların kaydıysa ancak ikinci döneme yetişebilirdi. Problemi o an halletmek mümkün olmadı ama iki erkek çocuk yetiştiren bir kadın olarak geri çekilmek de olmazdı onların gözleri önünde. Rektörle görüşmemden sonra okulda bir öğretmen tanışmak istedi benimle, “Ben de sizdenim ama işte sistem böyle,” demek için... İkinci dönemden sonra başka türbanlı veliler de vardı çocuklarını kursa getiren. Sürekli yeni bir üslup, yeni bir mücadele yöntemi geliştirmek gerekiyor.

- Benzer şekilde, bir üniversitede düzenlediğimiz panele konuşmacılardan biri türbanlı olduğu için kapıdan çevrilip gelemedi. Bu “şuursuz bir laiklik”tir.

- Bugün milliyetçilik ve laiklik, Türkiye'nin tek tipleşmeye dair iki sorunu. Eğitime de yansıyan bu durum, politik bir şey. E-muhtıranın ertesi günü öğretmenler odasında bir gerginlik yaşandı mesela. Öğretmenler odasında iki masa var. Birinde kadınlar diğerinde erkekler oturuyor. Onlar da kendi içinde dine yaklaşımları konusunda ayrışıyorlar. Sendikalara da yansıyor bu durum. Özelleştirmeye ben de karşıyım ama diğeri "gerici" addettiği benimle nasıl birlikte olacak? Laiklik, taraf olma ideolojisinin adı...

- Türkiye'de bir "devlet Müslümanlığı"ndan bahsedilebilir. Ama toplumda bir "hibridleşme"den de bahsedilebilir. Süleyman Demirel Üniversitesi'nde öğrenciler hem derslere girip, hem de mescide gidebiliyor örneğin. Cuma günleri problem çıkartmaya meyilli ama o da pratik çözümlerle halledilebilir. Burada önemli olan karşıtlık üretmek yerine pratikte ortak bir dil yaratabilmek.

Sınıflar arası farklar da önemli. Örneğin okulda müstahdemın başının bağlı olması ile öğrencinin başını bağlaması bir değil. İkincisi, okulun kapısında başörtüsünü çıkartıp peruk takmak zorunda kalıyor. Oysa başörtüsünü savunmak, laikliği savunmanın ilk adımı olmalı.

- Herkes bir arayış içinde ve bu da kaçınılmaz olarak bir çatışmayı beraberinde getiriyor. Herkes istediği eğitimi alabilmeli, devlet eğitimden elini çekmeli ve eğitim sivil alanın işi olmalı. Ortak ilgilerimiz bağlayıcı olsun ama herkes kendi düşünce ve inancını savunabilsin.

- Türkiye Cumhuriyeti'nin Sünnilerle ilgili bir problemi olduğunu düşünüyor muyuz? İttihat ve Terakki'den beri Sünni Müslüman kardeşliği üzerine kurulmuş bir söylem var. Devletin kodları üzerine inşa edilmiş makbul vatandaşlık ve o tanımın dışında kalan "diğerleri" ... Kutsal devlet denen bir şey var ortada; söz konusu vatanın birlik ve beraberliği olduğunda, geri kalan her şeyin önemini ve anlamını yitirdiği bir kurgu bu.

- Çok ayrılmış bir toplumda yaşıyoruz ve hepimiz kendimizi hakikatin asıl bileşeni olarak algılıyoruz.

- Başörtülülerin de kendi özeleştirilerini yapmaları lazım, mesela Müslümanlar azınlıklara karşı daha fazla duyarlı olmalı. Öyle bir durum var ki ortada, sanki sistem bir mağduriyet yaratmış olmasa Müslümanlar da dönüp şöyle bir kendilerine bakmayacaklardı.

- Toplumda her kesim kendi laiklik, demokrasi, din, özgürlük görüşlerini dile getiriyor. Buradan dayatmacı ve dolayısıyla çatışmacı bir pratik doğuyor. Taraflar kendi mağduriyetini anlatırken diğerinin mağduriyetini anlamıyor. Birbirimize sağırız. Hepimiz kendi yaramızla uğraşıyoruz.

- Çıkış noktası “birlik”ten ziyade “beraber” olabilmek... Benim kendi içimde birbiriyle uzlaştıramadığım birden fazla “ben”im var. Bir yandan onları uzlaştırmaya çalışırken, bir yandan da diğerleri ile ilişki kurabilmek, yeni’yi inşa ederken önce kendindeki eksikliklerin farkına varmak önemli. Okulu nasıl yöneteceğimize gelmeden önce kendini eğitmek... Bir arada olmak adına, önce kendi yanındaki ile iletişim kurmaktan işe başlamak...
- Toplumsal hayatta eşitlenmeyi kabullenebilmek önemli; Sünni’nin Alevi ile gayrimüslimin Müslüman ile... Mevcut durumdaki avantajlarından vazgeçebilmek, vazgeçmeyi göze alabilmek önemli... Şimdiye dek kendimizden “geri” gördüğümüz ile kendini eşitleyebilmek... Laikler buna ne kadar hazır?
- “Hoşgörülü olmak” sanıldığı kadar masum değil, aksine problemleri bir öneri. Birbirimizi hoş görmek yerine, birbirimize eşit mesafede duralım. Hiyerarşik bir hoşgörü algısı yerine, kimsenin kendisinden ödün vermediği bir ortak varoluş hali önemli...
- Bir arada kalabilmeyi başarmak için, kullandığımız dile de dikkat etmek gerekiyor. Meseleyi “türban sorunu,” “Arap mitolojisi” diye ifade etmek, sorunu hafife almaktır. Müslüman olmak, örneğin Müslüman bir ailede doğmuş olmak demektir, Arap mitolojisi değil. Ama içimizden birinin Müslümanlık için “Arap mitolojisi” demiş olması da sorun değil, bu benim inancımı zedelemesin. Dile getirilen, kişisel bir fikir ve önemli olan benim hayatımda o görüşü nereye koyduğum... Hassasiyet meselesi üzerinde durulmalı fakat hassasiyet adına “bu konuları konuşmayalım” noktasına gelmemek lazım.
- “Arap mitolojisi” İslam dinini aşağılamak amacıyla söylenmedi. İfade edilmek istenen dinin mitolojiden arınmamış olduğu.
- Birlikte yaşamayı becerebilmek için iki taraf da birbirinin inancını konuşmayı taahhüt etmeli. İslam hep aşağılanacaksa beraber yürüme çabasının da anlamı yok.
- “Gündelik hayat” vurgusunun önemi, devletin alanından bağımsız olmamakla birlikte hayatın gerçek mekânı oluşunda... Burası yeni olanı da gördüğün mekân... Yeni fark ediyorsun ve o anda bir arada olma meselesi ile karşı karşıya kalıyorsun. Keşfetmek kötü bir şey değil ama yeni olanı bir defa keşfettikten sonra gündelik hayatını eskisi gibi sürdürebilmeye engel bir durum yaşıyor.
- Türkiye’deki laiklik uygulamalarında optimal sınır olarak tanımlayabileceğimiz nokta önemli. Laiklikte sınırı belirleyen, dini inançlara sahip insanların inançlarına uygun pratiklerde bulunurken, farklı inançta olanların bu inançlarına uygun pratiklerini engellememeleridir. Bu laikliğin optimal sınırınıdır. Örneğin devlet cemevlerini ibadethane olarak tanımıyor. Oysa soru “cemevleri camiye gidene sınırlıyor mu” olmalıdır ya da başörtüsü meselesinde soru, başörtüsünün laikliğe uygunluğudur yani “başörtüsünün takılması, takılmamasını engelliyor

mu” sorusudur. Optimal sınır, fiziksel bir tehdidin olmaması halinde zihni konformizmi bozsa da karşıdakine tahammül gösterebilmek demektir.

Öğleden sonraki oturumda katılımcılar, kısa ve uzun vadeli çözüm önerileri üzerine yoğunlaştı:

- Serinkanlı tartışmaların önünü açmak, yani geçmişi irdelemek ama bizi ayırıştırmasına izin vermemek gerek. Tartışmaya buradan başlamak lazım belki. “Tek millet” yaratılırken Kürtler de, azınlıklar da, dindarlar da unutuldu ve yaratılmış sistem artık çuvalladı. Yeni bir anayasa gerekiyor; hâkim devletten hakem devlete geçmek... Adalet, ahlak ve özgürlük temel ölçütler olmalı, bu bağlamda liyakat ve adalet önemli...

- Azınlıklar bu toplumda birer folklorik öge olarak görülüyor, bu algının değişmesi lazım. Okulda sadece "Ali topu Veli'ye at" yerine, "Ani topu Veli'ye at"ın da öğrenilebileceği bir eğitim sistemi kurgulayabilir miyiz? "Koş Agop koş" da diyebilir miyiz? "Önce anayasayı değiştirelim, devlet elini sivil alandan çeksin, böylece sorunlar da çözülebilir olsun" kapsayıcılığı yerine örneğin, okuldaki edebiyat dersinin içeriğini değiştirmek üzerine düşünelim. Sorunun çözümü, böyle bir yerden geçiyor olamaz mı? İnsan malzemesi ile iş yapacaksak, örneğin edebiyat neden bir başlangıç noktası olmasın? Anayasa değişikliği için bir yandan çalışadururken, milletvekillerini "bir anne, bir baba, iki çocuk"tan oluşan "aile" kurgusu yerine engelli, başörtülü bir annenin de yer aldığı bir "aile"yi barındıran "hayat bilgisi kitabı"nın gerekliliğine ya da olabilirliğine ikna etmeyi denesek.

Pedagojik, yani çocuğa ipotek koymayan, kendini geliştirebilmesine olanak tanıyan, sosyalleştirebilen, empati geliştirebilen bir yaklaşımı okula hâkim kılabilmek önemli. Okul, çocukların birbiriyle konuştuğu bir yer olduğunda devleti de yenebilirsin.

- Çocuk Esirgeme Kurumu'nda rehber öğretmenlik yapıyorum. Orası bir eğitim kurumu değil ama eğitimin de verildiği bir kurum. Tüzükte din eğitimine ilişkin bir hüküm yok, "Atatürk ilkelerine, Türk inanç sistemine bağlı" çocuklar yetiştirmek amaçlanıyor. Fakat buradaki yaklaşım temel olarak "çocukları nasıl daha iyi kendimize benzetiriz?" noktasına odaklanıyor. Gönüllülerden, çocuklara neden din eğitimi de verilmediğini soranlar oluyor mesela. Zaten aileleri olmadığından yeterince iyi yetişemedikleri, üstelik dini açıdan da eksikli büyüyecekleri endişesini taşıyan bir zihniyet... Din dersi alacaklarsa, içeriğinin nasıl olacağı sorusu da var. Bu çocuklar adına kim karar verecek? O dönem hangi parti iktidardaysa onun uygulamalarının keyfiyetine mi bırakacağız bu çocukların geleceğini?

- Modern zamanlarda piyasa ile geleneksel değerler arasındaki ilişkide ekonomi politik de önemli bir boyut... Sadece dini değil aynı zamanda kapitalist de olan bir sistem içinde yaşıyoruz ve burada sınıfsal sorunlar da var.
- Toplumsal ilişkilerimizi sosyolojik olarak nasıl kurgulayacağız? Toplumsal hafıza üzerinden konuşmak ve Cumhuriyet'in hem Müslümanlar hem Aleviler hem de Kürtler için sosyal bir travma yaratmış olduğunu kabul ederek tartışmaya başlamak düşünülebilir. Türkiye'deki laiklik uygulaması, asimilasyon ve inkâr üzerine kuruludur; farklı inançlara ve etnik kümelere bir dayatma şeklinde işlemiştir. Bu durumla hesaplaşmadan yola devam edilemez. Bu da sadece devlet düzeyinde girişilecek bir hesaplaşma ile olmaz. Toplumda Sünniler Alevileri nasıl algılıyor? Ayırıştırıcı ve ortaklaştıran noktalar üzerine düşünmeliyiz.
- Farklılığı fark etmekle, onu kabul etmek ayrı şeyler... Yeni bir dile, demokrasi kültürünü içselleştirmeye ihtiyacımız var. Rövanş mantığını bırakmaya, vatandaşlık kavramını yeniden düşünmeye...
- Çözüme ulaşabilmek için önce sorunun açık olarak tanımlanması önemli. Doğal olarak "laiklik nedir" sorusu üzerinde duruluyor. "Eğitim, siyaset, ekonomi ve hukuk alanlarında din kurallarından bağımsızlık ve farklı mezhepler ile ateistlere tarafsız yaklaşım" bir laiklik tanımı olabilir. Laikliğin siyasi, hukuki ve felsefi tanımları üzerinde de tartışmak gereklidir.
- Laiklik deyince hep devlet ideolojisini anlıyoruz. Devlet, ağırlığı ve tarihselliği olan bir yapı ama kurum olarak çok da büyütülmediğinde düşünme pratiğimiz değişebilir. Toplumu nihayetinde bireyler inşa ediyor. Kendi mecramızda olabildiğince bir şeyler üretebilmek mümkün. Gündelik hayat pratikleri bunun için önemli...
- Dinin toplumsal hayatta tartışılabileceği bir noktaya gelebilmek önemli. Dinin öğretilmesi işi de sivil topluma bırakılmalı.
- Din eğitiminin tek taraflı olmayıp kapsayıcı şekilde ve daha fazla verilmesi önerildi. Din dersinin kaldırılmasını tartışırken bu noktaya gelmek ilginç. Devlet bu alandan çekilirse, bu sefer yeni bir mücadele alanı ortaya çıkabilir.
- Nüfus cüzdanlarındaki din hanesi, bir vade içinde kaldırılmalı.
- Çeşitli bağımsız enstitülerin kurulması düşünülebilir. Bugün eğitim, YÖK'e bağlı. Oysa belli alanlarda uzmanlaşmış, farklı ekolleri temsil eden okullar olabilmeli.
- Örneğin bu toplantıda kahve ve sigara molası planlandığı gibi, toplantı mekânının namaz kılanlara uygun ayarlanmış olması da iyi olurdu. Çoğulluğu sağlayacaksa herkese eşit davranılmalı...

Raportör: Zeynep Atamer

Kılavuz Sorular

Kavramsal düzeyde ve pratikte sorunsallaşan laiklik ilkesi, farklı eğitim alanlarında ve aşamalarında nasıl uygulamaya konuluyor? Bu toplantıda, laiklik pratiklerinin eğitimin her aşamasındaki yansımalarını ve ortaya çıkan tartışmalı alanları, çeşitli açılardan tespit etmeyi amaçlıyoruz.

Öncelikle eğitim kurumlarını, okul çatısı altında bir araya gelen tüm unsurları; öğrencileri, öğretmenleri, çalışanları ve idari kadrosuyla bir bütün olarak düşünmeyi öneriyoruz. İlköğretim, ortaöğretim ve üniversitelerde, her din ve inanç sistemi karşısında eşit mesafede durabilen bir laik eğitim uygulanabiliyor mu ve bu konuda yaşanan sorunlar neler? Nasıl bir gelecek tahayyül ediyoruz? Tartışmalarımızın ana eksenini bu soruların oluşturmasını umuyoruz.

Tanımlar, Tespitler, Gözlemler

1. Laik eğitimin okullarda uygulanışından ne anlıyoruz?
2. Laik eğitim, ilköğretim, ortaöğretim ve üniversitelerde, toplumsal alana ve ilişkilere nasıl yansıyor? Seküler yaklaşımın öğrenmeye, öğrenme alışkanlıklarına ve pedagojik açıdan eğitime yansımaları nasıldır? Ne tür sorunlar/olumlu yansımalar yaşandı ve yaşanıyor?
3. Günümüze kadarki laik eğitim tecrübesinin olumlu ve olumsuz sonuçları nasıl değerlendirilebilir?

Sorunlar, Olanaklar

1. İbadet özgürlüğü ile seküler eğitim arasındaki ilişki nasıl olmalıdır? Birbirlerini kısıtladıkları ve özgürleştirdikleri alanlar...
2. Eğitim sisteminde din olgusu nasıl ele alınabilir? (Seçmeli din dersi, dinler tarihi...)
3. İlk ve ortaöğretimde laiklik pratiği açısından sorunlar yaşanıyor mu? Öğretmenler dini tercihlerini okul idaresine açıklamak ya da gizlemek zorunda mı?
4. Farklı cemaatlerin farklı talepleri karşısında nasıl bir yaklaşım benimsenmeli ki eğitim alanında bir dinin diğer din üzerinde üstünlüğü olmasın? Çatışmalı meselelerde hakkaniyeti nasıl sağlamalı?
5. Eğitim kurumlarında yönetimlerin yapısı okulda, üniversite kampüsünde laiklik pratiğini etkiliyor mu? Farklı yaklaşımlar, uygulamalar (cuma namazı saatinde ders koymamak, iftar saatine göre okul kapanış saatini belirleme gibi) mevcut mu? Üniversitelerde ibadet mekânlarının bulunması eğitimi etkiler mi?
6. Uygulama açısından eğitim sisteminde bölgesel farklılıklar söz konusu mu? Ramazan'da kapanan üniversite kantinleri veya öğrencileri toplu namaza götürme ya da oruç tutmaya teşvik örneklerindeki gibi, öğrencilerin dinsel baskı hissettikleri pratikler var mı? Dinsel baskıya karşı nereye başvuruluyor/başvurulmalı?

7. Devlet liselerinde içerik ve usul açısından özgürlükçü ve eleştirel bir öğrenme biçimi ve eğitim sistemi uygulanıyor mu?
8. Velilerin imam hatip liselerini tercih etmelerinin nedenleri nelerdir? Bu okullarda verilen eğitimin içeriği ve usulü açısından özgürlükçü, eleştirel bir öğrenme biçimi uygulanıyor mu? Mevcut eğitimin içeriğinden ve kalitesinden tatmin olmayan aileler başka arayışlara giriyor mu?
9. Kız ve oğlanların eğitiminde, karma eğitim sisteminin olumlu ve olumsuz yanları...
10. Sünni ve Müslüman olmayanların eğitimden beledikleri nelerdir?
 - a- Azınlık okullarında laiklik pratikleri... Din dersi zorunlu mu yoksa seçmeli mi? Katoliklerin, Ortodoksların, Yahudilerin azınlık okullarında ya da genel eğitim kurumlarında din eğitimi konusundaki görüşleri ve talepleri nelerdir?
 - b- Alevilerin mevcut eğitim sistemine eleştirileri...
 - c- Ateistlerin, agnostiklerin, Bahaîlerin... din eğitimi konusunda talepleri ve eleştirileri...
11. İlahiyat fakültelerinde farklı mezhep ve dinlerin kürsüleri var mı/kurulması mümkün mü? Dini çeşitlilik, akademik kadro ve öğrencilere nasıl yansıyor?

Çözüm Önerileri

1. Eğitim kurumlarında laiklik konusunda serinkanlı tartışmaların önünü açmak için ne gibi girişimlerde bulunulmalı? Farklı dini ve seküler anlayışların birlikte yaşayabileceği özgürlükçü ve demokratik bir eğitim sistemini hayata geçirecek ortak çözümler üretmenin karşısındaki engeller neler? Bu engellerin ortadan kalkması için ne tür adımlar atılabilir?
2. Özgürlükçü ve demokratik bir eğitim sisteminin bireysel ve toplumsal kazançları ve sonuçları...

Gündelik Hayatta Laiklik: Belediye Hizmetleri Toplantıdan İzlenimler

*Hasan Vural**

Projenin 5 Aralık 2009'da Eskişehir'de yapılan dördüncü toplantısının özel amacı, belediye pratiklerinde laiklik meselesini konuşmaktı. Bu amaçla belediye görevlileri, sivil toplum kuruluşu ve basın temsilcileri ile akademisyenlerden oluşan yaklaşık 30 kişilik bir katılımcı grubu toplanmıştı. Toplantıda Eskişehirliiler ağırlıktaydı; Çankaya Belediyesi'nden iki görevli, Diyarbakır Mazlumder'den bir yönetici, İstanbullu bir gazeteci, il dışından gelen birkaç akademisyen ile proje ekibi dışında herkes Eskişehirliydi.

Eskişehir, bu tartışma için özellikle uygun görünüyordu: DSP'li bir ekip, sıra dışı politik figür Yılmaz Büyükerşen başkanlığında ikinci bir dönem için Büyükşehir yönetiminde bulunuyordu. Büyükşehir içindeki iki ilçe belediyesinden biri DSP'li, diğeri AKP'li başkanlarca yönetiliyordu. Yerel siyasette ve temsil organlarında, merkez solun varlığı ve etkisi belirgindi; AKP'li sağ ise hem yerel yönetimde varlık sahibiydi, hem de ulusal hükümette iktidarı elde bulundurmanın destekleyici etkisine sahipti. Şehir, merkez solun kritik testi olan hizmet kapasitesi bakımından, iktidar partisinin ise yine bir başka kritik test olan açıklık ve çağdaşlık bakımından kendi ortalamalarının üstünde başarılı sonuçlar aldıkları bir yer görünümündeydi. Ülke genelinde, "laiklik" meselesinin merkez sol ile AKP'li sağın söylemlerinde ve tutumlarında dikkat çekici ayrılık noktalarından birini oluşturduğunu biliyoruz. İki grubun Eskişehir yerelinde birlikte var olma deneyimi, yerel siyaset ve yönetim pratiğinde laikliği konuşurken başvurulabilecek somut

* Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

olgular üretmişti. Özellikle laiklik tartışmasının en önemli sosyal ayağını oluşturan yaşam tarzları bilmemesi, Eskişehir pratiğinde, kimsenin kendi yaşamından ödün vermesine gerek olmadan çözülmeye yakın görünüyordu.

Katılımcılara önceden ulaştırılan hazırlık materyali, projenin genel amacı ve toplantının özel amacı konusunda özet bilgi ile tartışmaya kılavuzluk etmesi için hazırlanan soruları içeriyordu **. Bu sorular, bütünüyle yerel pratikte laikliğin tartışılmasına yönelikti; kavramsal soruna ya da Türkiye'nin genel laiklik meselesine doğrudan bir yer ayrılmış değildi. Bunda amaç, önceki toplantılarda gözlenen genel bir eğilimin tekrarlanması ihtimalini göz önünde tutarak, özellikle konuşmayı amaçladığımız yerel pratiklere odaklanabilmektir.

Tartışmayı yönetirken, genel çerçeveyi hazırlık materyali içinde önceden vermeyi ve fiili tartışmayı olabildiğince az moderatör müdahalesiyle yürütmeyi öngörmüştük. Hazırlık materyalinin çok kısa oluşuna da güvenerek, önceden okunmuş olacağını varsayıyorduk. Toplantı sonunda edindiğim izlenim, katılımcıların çok azının hazırlık materyalini sonuna kadar incelemiş olarak geldiği, ama birçoğunun bu eksikliği öğle oturumundan önce bir şekilde giderdiği yönünde oldu. Bu durumun tartışma eksenine de yansıdığını düşünüyorum: Kılavuz sorularda gönderme olmamasına rağmen, tartışma diğer toplantılardan da alışıldığı üzere kavramsal sorun ve genel ulusal sorun üzerinden açıldı. Oluşturduğumuz çerçeveden bağımsız olarak, katılımcıların laiklik üzerine söyleyecekleri kavramsal ve genel saptamalar vardı ve önce bunlar ifade edildi. Ancak tartışma ilerledikçe yerel siyaset ve yönetim pratikleri öne çıktı. Burada öncelikle Eskişehir üzerine konuşuldu; şehir, komşu şehirlerle ve ülke geneliyle kıyaslandı. Çankaya ve kısmen Diyarbakır tecrübeleri, ilk el tanıklıklarıyla dile getirildi. Özellikle belediyeden yetkililerin çok söz aldığı ikinci oturumda, yereli ulusalla, özeli genelle, olgusal kavramsalla ve gündelik pratiği normatif ilkelerle karşılaştırarak tartışma amacına daha çok yaklaştık.

Kaba bir genellemeyle söyleyecek olursak, belediyeden yetkililer, temsil bilinci ve dikkatiyle, mensup oldukları siyasi ekibin bakışını ortaya koyma sadedinde konuştu ve yerel kent yaşamı ve belediye pratiklerine odaklandı. Tâbi oldukları hukuka uygunluk ve seçmen memnuniyeti kısıtları içinde geliştirip uyguladıkları politikaları ve bunların laiklik, eşitlik ve özgürlükler bakımından sonuçları hakkında anlayışlarını ortaya koydular. Buna mukabil sivil toplum kuruluşlarından, basından ve akademiden gelenler daha radikal eleştirel pozisyonlardan konuştu ve genel laiklik tartışmasına daha ilgili görüldü. Sonuçta, akademi, sivil toplum ve basın kanadından konuşmacıların katkı sağladığı bir genel laiklik ve güncel politik gelişmeler konuşması ile özellikle belediyecilerin katkıları ile gelişen bir yerel yönetimde laiklik tartışması birlikte yürüdü.

** Kılavuz sorular için bkz. sayfa 87

Genel laiklik tartışmasında ortaya konan görüşler, farklı siyasi pozisyonlardan doğru geliştirilmiş olsalar da yakın hedeflere işaret ediyordu. Statükoyu savunan çıkmadı. Mevcut durumun eşitlik, özgürlük ve sahidan laiklik açılarından eleştirisi yapıldı; daha özgürlükçü, daha sınırlı ve daha sahici laiklik rejimi için adımlar önerildi. Özgürlükçü pozisyon, birçok konuşmacı tarafından paylaşıldı. Laikliğin eşit özgürlük haklarının sınırlayıcısı değil destekleyicisi olarak anlaşılması ve uygulanması görüşüne bir itiraz da gelmedi. İslamcılığa ve AKP'ye yakın katılımcıların dile getirdiği daha sınırlı laiklik önerisi, sola ve laisist çevrelere daha yakın katılımcıların sahici laiklik önerisiyle buluştu. "Sahici laiklik" demekle kastettiğim, bugünkünden farklı olarak devletin din işi yapmadığı bir rejim... Daha önceki toplantılarda olduğu gibi, Eskişehir toplantısında da, Diyanet İşleri Başkanlığı ve zorunlu din eğitimi gibi belli başlı örneklerden hareketle Cumhuriyetin sahidan laik olmadığı ileri sürüldüğünde, bu görüşe destek geldi ve itiraz olmadı. Bu konuşmalardan, kişilere ait dokunulmaz özgürlüklerle sınırlı, eşitlikçi ve sahici bir laiklik gereğinde ihtiyatlı bir fikir birliği oluştuğu sonucunu çıkarmak mümkün. İhtiyat, ilkeler düzeyinde soyut terimlerle varılan genel ortak noktaların, siyasi pratikte ve strateji düzeyinde geçerli asimetriklerle ve karşılıklı güven problemiyle ilgiliydi. Aşağıda buna değiniyorum.

Genel laiklik tartışmasında belli başlı iki görüş ayrılığı ortaya çıktı: İlk olarak, İslamcıların hak ve özgürlükler konusunda bugünkü kısmi ve kendi-merkezli yaklaşımları yerine daha geneli ve eşitlikçi bir anlayışla hareket etmeleri gerektiği; bunun ciddiye alınabilme ve güvenilirlik koşulu olduğu söylendi. Akademik soldan gelen bu görüşe karşı "İslami kesime" yakın konuşmacılar, saptamanın doğru olmadığını ve anılan grubun özgürlük arayışında zaten kısmici ve kendi-merkezli değil geneli ve herkesçi olduğunu ileri sürdüler; şu anda da güveni ve ciddiye alınmayı hak ettiklerini söylediler. İslamcıların, hak temelli eylemlilikte ne sokakta ne de kamusal tartışmanın cereyan ettiği medyada başkalarının hakları ya da başka haklar konusunda katkı verdiği ileri sürüldü. Bu tez, yanıtlanmış oldu ama karşılanmış olmadan kaldı. İkinci görüş ayrılığı, siyasi temasın niteliğinin değerlendirilmesinde ortaya çıktı. 12 Eylül rejiminin belirli bir yararlı-zararlı mütalaası eşliğinde dinselliğe yönelik belirleyici, sınırlayıcı veya teşvik edici mahiyette müdahalesinin özgürlük ve laikliği birlikte geçersizleştirdiği yolunda, siyasi ve akademik soldan gelen teze karşılık, Cumhuriyetin en başından beri devletin dine karşı mütehakkim ve araçsal bir yaklaşım içinde olduğu; bu ilişki biçiminin Bizans, Selçuk ve daha da gerilere kadar izlenebilecek bir siyasal geleneğin mirası olduğu; 12 Eylül döneminde yapılanın bunun bir başka örneğinden ibaret olduğu ileri sürüldü (İslamcı, sol, liberter pozisyonlardan).

Belediye odaklı tartışmada, yerel siyasette kazananı ve kaybedeni belirleyen dinamikler arasında dinselliğin önemli olduğu ve bu durumun demokratik yarışta kazanmayı önemseyen her siyasi ekip tarafından dikkate alındığı ileri sürüldü. Kişilerin yerel siyasal ve kültürel pozisyonlar skalasındaki yerlerinin, ulusal skaladaki yerleriyle örtüşmeyebileceği ortaya kondu. Örneğin Malatya'da CHP listesinden aday olmuş birinin dinselliğe yaklaşımının, İzmir'deki CHP'li adaya değil AKP'li adaya yakın ve ülke genelinde de CHP'li tabandan çok AKP'li tabana denk düşebildiğini gösteren bulgular aktarıldı. Belediye hizmetlerinin yürütülmesi ile sağlanan

memnuniyet ve seçmen desteğinin, yerleşik siyasal kümeleşme çizgilerini yer yer geçersizleştirebileceği ama her durumda ulusal ölçekte geçerli bölünmelerden birini oluşturan laiklik çatışmasında muğlak terimlerle tanımlanabilen ama somut olarak gözlenebilen iki taraflılığın aşılamadığı dile getirildi. AKP'nin geçerli oyların yarısına yaklaşan payının, iki taraflılığı demokratik yarışta da ülke genelinde norm haline getirdiği ve yerel demokratik yarışın çoğu yerde AKP ve rakibi arasında geçtiği hatırlatıldı. Eskişehir deneyimi, iki tarafın demokratik siyasi rekabet ve kamu hizmeti yarışı içinde birbirini gördüğü, izlediği ve tartıştığı ve kendi çizgisini buna göre belirlediği bir koşul olarak tanımlandı. İki tarafın olası seçmen desteğini oluşturan sosyal taban içinde gri bölgelerin bulunmasının ve bu bölgedeki kazanım ve kayıpların yarışın sonucunu belirleyici etkisinin, tarafları kendi çekirdek tabanları dışında da cazip olabilecek bir açıklığa zorladığı söylendi.

Kamusal tartışmada sık sık karşımıza çıkan ve yaygın bir sorun algısına işaret eden “dinci kadrolaşma” sözü, kılavuz sorularda yer aldığı halde tartışmada geçmedi. Birkaç katılımcı konuya genel kadrolaşma sorunu içinde kamu yetkisinin kötüye kullanılması kapsamında değindi.

“Din istismarı” kılavuz sorularda yer alan sert ifadelerden biriydi; katılımcılar bu sözü de kullanmadılar. Konuya dolaylı olarak değinen bir tartışma, belediyeden görevliler arasında geçti. DSP'li bir belediye görevlisi, “istismar” terimini kullanmadan AKP'li ilçe belediyesinin (Odunpazarı) Aleviliğe yönelik açıklık ve destekleyicilik yaklaşımını ilkesel değil taktik öncüllerle yürüyen bir siyasi hamle olarak niteledi. Buna karşılık, ortada yerel topluluk ihtiyaçlarını dikkate alan hizmet anlayışından türemiş bir ilke pozisyonu olduğunu ileri süren bir savunma yapıldı. Akademiden ve basından gelen bazı katılımcılar ise, istismarın ne olduğunu sormak gerektiğini hatırlattı; din istismarının tek bir partinin işi olmadığını ve genel olarak çeşitli grupların dini duygularından siyasi başarı amaçlı yararlandığını dile getirdiler. Toplantının genelinde oldukça düşük düzeyde seyreden tansiyonun en çok yükseldiği nokta da burasıydı, ancak taraflar söyleyebilecekleri çok şey olduğu halde o anda orada söylemeyi uygun bulmamışlık izlenimi vererek konuyu kapattılar.

Eskişehir toplantısından laikliğimizle ilgili iki sonuç çıkarılabileceğini düşünüyorum: Birincisi, Anayasa Mahkemesi içtihadına hâkim olan militan laiklik yorumunun değil, laikliğin eşitlik ve özgürlük ilkeleriyle birlikte anlamlı bir siyasi ve hukuki ilke olarak görülmesi yaklaşımının genel kabul gördüğü... Burada laiklik, her şeyden önce gelen ve her şeyin kendisiyle ölçüldüğü ana kriter değil, eşitlik ve özgürlük gayelerini gerçekleştirmede işlevsel olan temel bir araç olarak değer taşıyor. İkincisi, belediye hizmetlerinde ve yerel siyasette laiklik, seçen ile seçilenin veya yöneten ile yönetilenin daha doğrudan temas halinde bulunduğu bir siyasi evren içinde pratikçe aktarılıyor. Bir yanda, dinselliğe yaklaşımın ve laiklik ideolojisinin belirleyici olduğu bir taraflaşma ulusal ölçekte olduğu kadar yerel ölçekte de varlığını hissettiriyor. Diğer yanda ise, hangi taraftan olursa olsun, demokratik yarışta adaylar dinselliğin onaylayıcı ya da engelleyici etkisini hesaba katmak durumundalar. Seçilen ve kamu görevine gelen siyasi ekipler için de, karşı

tarafın yaklaşımını daha fazla dikkate alma gereği güçleniyor. Bu durumda, yerel tutumların seçmen matematiği, partilerin ulusal pozisyonlarının etkisini zayıflatıcı ve herkesi meselede buluşturucu bir etki yapabiliyor.

Toplantıdan tartışmanın mahiyeti ile ilgili çıkarılabilecek şu sonucun dikkate değer olduğunu düşünüyorum: Uygur bir tartışmayı tamamlayabilmek ve düşük tansiyonu koruyabilmek amaçlarına özel önem vermenin, önceki toplantılarda olduğu gibi bu toplantıda da grup normu olarak oluştuğunu gözlemledik. Katılımcıların, toplantının sınırlı işlevselliğini de hesaba katıp konuyla ilgili düşüncelerini seçerek dile getirdiklerini ve gerilimi yükseltici noktaları hızla geride bırakarak sakin sulara ilerlemeyi seçtiklerini gördük. Bu, hem her şeyi bir anda halletmeye çalışma derdinden kurtaran ve öncelikle anlaşabildiğimiz noktaları konuşmaya izin veren bir yarar taşıyor, hem de bazı can alıcı konuları tartışmayı belirsiz bir gelecek ana dek ertelemenin sakıncalarına gebe bir durum üretiyor. Toplam sonucun, bu henüz konuşulmamış olanların varlığıyla ciddi bir paranteze alınmış sınırlı bir yarar olduğu düşüncesindeyim.

Eskişehir toplantısından kalan genel soru ise bence şu: “İslami kesim/kesimler”, yeni-İslamcı siyasilerin önderliğinde bir liberal-demokratik siyasi reformun fiili öncülüğünü üstlenmiş görünüyor. Ülkenin genel siyasi koşullarında uygun fırsat yapılarına karşılık gelen bu reformun kapsamı, öncülerinin acil ilgilerini aşan ve başka “kesimlerin” hak mücadelelerinin konusunu oluşturan alanları da içeren bir genişlikte. Reformun ilan edilmiş ilkeleri, bir yandan tam olarak hiç kimsenin, diğer yandan tam da bu nedenle herkesin olabilmeye elverişli bir açıklık taşıyor. Böyle bir zemin üzerinde yükselen reform gündeminde “İslami kesimler”, söylemde ve eylemde, “farklı toplum kesimlerinden” oluşmuş gördükleri genel bir hak ve özgürlük cephesinin başat bileşeni olmaya ne kadar hazırlar?

Gündelik Hayatta Laiklik: Belediye Hizmetleri

Tartışma Notları

5 Aralık 2009 / Ibis Hotel, Eskişehir

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” başlıklı projenin, belediye hizmetlerini konu edinen dördüncü yuvarlak masa toplantısının ilk oturumu, “kent yaşamı, yerel siyaset ilişkileri ve laiklik” başlığını taşıyordu. Kılavuz soruların* gözden geçirildiği ilk oturum, tartışmacıların laikliğin tanımı konusundaki görüşlerini ifade etmeleriyle başladı. Pratikler üzerine yoğunlaşmayı zorlaştırıyor olsa da, katılımcılar tanım konusunda bir açıklık getirmeden pratikleri konuşmakta zorlanacaklarını ifade ederek, en azından diğer tartışmacıların laiklik konusundaki görüşlerini dinleyerek başlamak istediklerini, bunun daha rahat bir zemin yaratacağını düşündüklerini belirttiler.

Tartışmaya girerken katılımcıların dile getirdiği noktalar, projenin daha önceki toplantılarında karşılaşılan yorumlarla benzerlikler taşıyordu. Dile getirilen konular arasında laiklik-sekülerlik ayrımı, Anayasa Mahkemesi’nin laiklik tanımı, zorunlu din eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı, 12 Eylül sürecinin Türkiye’de laiklik pratiklerine etkileri, cemevlerinin yasal statüye sahip olmaması, kimi gayrimüslim toplulukların Lozan Antlaşması’nda tanımlanmamış olduğu için belli haklarını kullanamaması yer alıyordu. Çoğu katılımcının değindiği bir nokta da “ötekileştirme” eğiliminin, sorunların çözümünü nasıl zorlaştırdığıydı. Toplantının ilk bölümünde şu görüşler dile getirildi:

- Bizdeki laiklik anlayışı, devletin dini kontrol etmesi; bu da aslında bir tür “aşırı dincilik”... Bu durum yerel yönetimlere şu şekilde yansıyor: CHP’li ya da DSP’li belediyeler de yerel düzeyde cemaatleri kontrol etme çabasında.

- Laiklikle sekülerlik birbirine karışıyor. Laiklik daha çok devlete yönelik bir tanımlama, sekülerlik ise daha çok topluma yönelik. Şu anda devlet eliyle bir sekülerleştirme söz konusu...

- Laiklik kavramı daha çok siyasete denk düşüyor oysa sekülerleşme dinin toplumsal yaşamın tamamından çıkması demek; çok daha geniş bir kavram. Sekülerleşmede tamamen bir din dışılık ve devletin dinsizliği söz konusu, daha radikal bir tanıma denk düşüyor, bu ikisi arasında ayırım yapılmalı.

- Dindar insanlar “inanın” ve “inanmayan” diye toplumu ikiye ayırıyor, laik olduğunu düşünenler de “laik” ve “anti-laik” diye ikiye ayırıyor ve her grup diğerini ötekileştiriyor. Laiklik üzerinden politika yapanlar da laikliği din olarak algılıyor. “Ben laik biriyim” diyenle “ben Müslüman’ım” diyenlerin, ötekileştirdikleriyle arasında oluşturdukları duvarlar benzerlik taşıyor.

* Kılavuz sorular için bkz. sayfa 87

- Esasen dindarlar, laik olamazlar. Şeriat hükümlerine göre kendilerini ifade ettikleri zaman da sistem kendini tehlikede gördüğü için çeşitli önlemler alır. 28 Şubat ve sonraki darbe girişimleri böyle bir sürecin ürünüdür. Devletin gücü aslında dindarları takkiye yapmaya zorluyor; dindar insanlar kendi inançlarıyla laiklik arasında zoraki bir bağ kurmaya çalışıyor. Öte yandan, laikler de laik değil. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması nedir? İkisinin de birbirine müdahale etmemesi anlamına gelir. Bizde böyle değil. Müslümanlık bir devlet dini olarak tek tek insan ilişkilerini ve devletle birey arasındaki ilişkileri tanımlar. Bu yüzden samimi dindarlar devlete müdahale etme ihtiyacı duyar. Öte yandan devlet de dine müdahale ediyor; hukukunda, uygulamalarında bunu görüyoruz.

- Türkiye’de herkes kendine göre bir laiklik ve dindarlık yaşıyor. Din devletin bir şubesi olarak organize edilmiş ve bunu değiştiremiyorsunuz. Evrensel gerçeklikler üzerinden konuşarak çözüm bulamıyoruz, çünkü burası çok özgün bir ülke... Türkiye’de bir devrim olmuş ve bunu takiben iktidarın dışladıkları, içeriye doğru hücum etmiş; merkezle çevrenin ilişkisini tanımlayan şey de laiklik olmuş. Eş ölçekte dindar olan iki kişiden biri Malatya’da CHP’den, diğeri İzmir’de Refah Partisi’nden aday olabiliyor, yani yerelde dindarlık tanımını da farklılaşıyor. Bizse bütün Türkiye üzerinden bir laiklik tartışması yürütmeye çalışıyoruz.

- Burada bir çelişki var; merkez-çevre tartışması için hep laiklik eksenine oturduğu söyleniyor. Bugün merkez-çevre tartışması yapmak hatalıdır. Bir karardan yola çıkalım: Ankara’da AKP’li bir belediyenin Protestan kilisesini ibadethane olarak saymaması, ama yargının bir ayağı olan Danıştay’ın açıkça kilisenin dini yerler arasında bulunduğunu ve bedelsiz su ve elektrikten yararlanması gerektiğini belirtmesi... Belediye başkanı “Ağzına dua almamış insanlar burada su mücadelesi veriyor,” diyebiliyor. Artık iktidar bu, çevre değil.

- Türkiye’deki tüm sorunlar 12 Eylül darbesiyle başlamıştır. Bu darbenin çok farklı arka planları vardır. Bir yanıyla “Türkiye laiktir laik kalacak,” bir yanıyla “Kemalist devlet yıkılacak elbet” sloganını yaratmıştır. Bu sloganlara bakıldığında, iki sloganın da arkasının boş olduğu görülüyor; Türkiye ne laik, ne de Kemalist... Şu soruları zihinde tutmak gerekiyor, bu kadar Müslüman’ın yaşadığı bir coğrafyada laik olunabilir mi? Diğer dinlerdeki gibi yüzyıllar öncesinde büyük bedellerin ödendiği türden reformların yaşanmadığı, kendini modernleştirmemiş ve Sanayi Devrimi sonrasında yenilememiş bir din ile bu iş nasıl olur? Değişik etnik grupların olduğu bir ülkede laiklik nasıl yerleşir? Bir din reformunun ya da kültür devriminin olmadığı, Kuran’ın Türkçeleştirilmesi, Türkçe dua, Türkçe ezan gibi uygulamaların terk edildiği bir ülkede laiklik tartışmasının çok da sağlam bir zemine oturmadığı ortaya çıkıyor. Ben çok daha bilimsel bir eğitim sistemiyle yetiştim. Din dersi seçmeli dersti ve kimse din dersine giriyor ya da girmiyor diye dinsiz ya da dinci bir aileden gelmekle itham edilmezdi. Ama bugün kendi çocuğumla ilgili sıkıntılar yaşıyorum. Pedagojik açıdan tartışılması gereken din kitapları var. Tüm bunları günlük pratiklerimizde yaşarken hep 12 Eylül darbesini hatırlıyorum. Türkiye, 1960–80 yılları arasında kendi rotasını bulma arayışındaydı, birbirini anlayan bir toplum olma çabasıındaydı. Türkiye’nin

toplumsal güçleri bunu başarabilselerdi birbirini anlayabilen ve tahammül edebilen bir toplum yaratmış olacaktık. Bugün gelinen nokta aslında çok üzücü...

- AKP'deki değişim umutlandırıcı bir şeydi. İran'da yaşananları gördükten sonra eskisi gibi düşünmeleri mümkün değil. İran'da dalga dalga yeni bir devrim geliyor. Şeriat özleminde olanlar dahi bence artık kendi açılarından bir şeyleri değiştirmeleri gerektiğini düşünüyor. Çözüm nerede? Karanlık nokta bırakmamamız gerekiyor. Ordu cephesindeki karanlık noktalar aydınlandıkça bir noktaya gelinecek. Ancak, örneğin Fethullah Gülen'le ilgili soruların; bu maddi kaynak nereden geliyor, nereye gidiyor gibi karanlık alanların da aydınlanması gerekir. İnsanlar hayat tarzlarına müdahale edilmesinden korkuyor. Tarikatların ve cemaatlerin faaliyetlerinin denetlenmesi gerekir. Bu taraftaki korkuları da anlamak lazım... AKP'nin bu konudaki korkular üzerine düşünmesi ve bunları çözmesi lazım. İnsanı ve haklarını temel almak yanlış yapmayı engeller. İslami çevrelere de güvenmek gerekir.

Toplumda her grubun ötekileştirdiği gruba yönelik önyargıları var, bu yaklaşımların devletten kaynaklandığı çok açık... İnsanlar birbirine güvenmiyor, birbirinden korkuyor. Bu güvensizlikle toplumda samimi bir tartışma olmasını bekleyemeyiz. Ama bugün gelinen yerden çok umutluyum.

- Din bir iktidar aracı olarak kullanılmış ve kullanılıyor. Devlet bütün kimlikleri iktidar aracı olarak diğer kimliklere karşı kullanıyor. Cumhuriyete bu açıdan bir kutsallık addetmek de doğru değil. Laiklik sadece devletin yansız olması değildir; devletin laik olmak için bazı durumlarda pozitif ayrımcılık yapması gerekir. Kamusal alanda varlığını sürdürmek isteyen tüm din ve dinsizliklerin birbirini ezmesine de müdahale etmeli devlet. Dine müdahale etmesin ama kamusal alanda dinlerin birlikte yaşayabilmesi için adım atabilmeli. Bu açıdan Türkiye olumlu anlamda değişiyor bence. Evet, AKP değişiyor, ama onlara oy veren insanlar da sekülerleşiyor, tüm dünya sekülerleşiyor. Türkiye'deki açılımların hayırlı olduğunu düşünüyorum. Türkiye bunca kavramı bugüne kadar tartışmadı bile. Cumhuriyet öncesinde yapamadığımız tartışmaları şimdi yapıyoruz. Akademik anlamda bir "ortaçağ" yaşıyor Türkiye, ama buradan bir aydınlık çıkacak.

- Tek tip insan yaratmaya yönelik bir süreç var. İnsanlar bu süreçlerden yeni kurtuluyor. Ben Alevi inancının olduğu bir köyden geliyorum. Köyümüzün adı Aslanbeyli olarak değiştirilmiştir, kimse de bu adı kullanmaz ama resmi adı budur. "Ülkenin şeriatla yönetilmesini ister misiniz" sorusunun cevabı Türkiye'de yüzde sekiz; Amerika gibi ülkelerin çok daha altında... Birilerine sarık giydirilmiş, ellerine asa verilmiş yürütülmüş; bunlar komik şeyler. Bilgi toplumu süreci geliştikçe ve evrensel değerler yerelin de değeri haline geldikçe tanıma ve anlama süreçleri de gelişiyor. Bence asıl yıkılması gereken bireylerin zihinlerindeki anlayıştır.

- Türkiye’deki hak ve özgürlük alanlarına bakıldığında en zoru din ve inanç özgürlüğü gibi görünüyor. Var olan kurumların ve ideolojilerin değişmezliği bunu zor kılıyor. Tepeden gelen tıkanıklığın yerelde de devam ettiğinden bahsedildi. 2002 yılında reform yasaları kapsamında şehirlerdeki cami yerleri ibadet yeri olarak değişti. Bundan sonra çoğu belediyede değişik uygulamalar oldu. Örneğin Hıristiyan ve Yehova Şahitleri’ni devlet dernek olarak tanıyor, ama belediyeler onlara ibadet yeri vermiyor. İbadet yerlerinin yasal statüleri yok. Bu da içinden çıkılmaz bir tartışma. Yine benzeri bir durum cem evlerinin ibadet yeri olup olmadığı konusunda yaşanıyor. Dört-beş belediye cemevlerini ibadet yeri sayarak elektrik ve su faturalarından muaf tutmuştu. Belediyelerin daha esnek olması mümkün gibi görünüyor. Ya da mesela Caferilerin farklı camiler istediklerini biliyoruz, bu sistemden herkes mutlu değil.

- Devlet dini kontrol etmek için imam tayinine başladı. Alevi köylerine cami yaptı, imam atadı. Böyle bir müdahaleden sonra devlet insanların dinine müdahale etmeye çalışırken kendi başına bela açtı ve şeriat tehdidiyle karşılaştı. O imamlar siyasallaştı. Biz sosyalist devrim olacak mı diye tartıştık, laiklik tartışmazdık, bizim gündemimizde böyle bir şey yoktu. 12 Eylül sürecinden sonra izlenen süreçte iktidara da gelmeye başlayınca farklı bir boyuta ulaştı her şey. Burası Eskişehir olduğu için AKP’li ve DSP’li belediyelerin davranışları çok da farklı olmuyor. O yüzden AKP’li bir belediye çok büyük değişiklik yapamıyor. Seçmen kitlesine göre potansiyeli değerlendirip o şekilde davranıyor.

- Bu tartışmalar, yani laiklik tartışması, Kürt tartışması ve Alevi tartışması üstü örtülmüş bir geçmişin ortaya çıkmasıdır. Ben Kürt diye bir şey olduğunu lisede öğrendim, onunla birlikte Türk olduğumu da öğrendim. 1980’e kadar ulus devletler istedikleri kimlikleri göz önünden kaldırılabiliyordu. Yurttaşlar da böylece bilincinde olmuyordu, bütün dünyada aynı sanıyorduk. Küreselleşmeyle çok şey değişti. Birey-devlet ilişkilerinde her şeyin kendi ülkemizdeki gibi olmadığını fark ettik. Bilişim teknolojileri gelişti, başka ülkeler ve başka ilişki biçimleri var, sivil toplum diye bir şey var, bunu fark ettik ve devlet karşısında eleştirel olduk. Şu anda devlet daha özgürlükçü belki ama biz de daha eleştireliz. Siyasal iktidarlar da kendini değiştiriyor ama bizim farkındalığımız daha hızlı artıyor. Demokratik devlet, hukuk devleti, sosyal devlet nasıl eskisi gibi değilse laik devletin de öyle kalması beklenemez. Türkiye’de farklı kimliklere en büyük tehdidin devletten geldiğini düşünüyorum. Ama şimdi bunu tartışabiliyor olmamız memnuniyet verici...

- Eskişehir-Sivrihisar’da İç Anadolu’nun en büyük kilisesi bulunuyor, cemaati yok. Bu tarihi, önemli kilisenin restore edilmesi gerekti ve il genel meclisinden karar çıkması gerekiyor. DSP’liler dedi ki “Kiliseye biz yardımcı olmayız.” Buna da laiklik açısından karşı çıkıldı. Bir başka olay: Büyük bir kooperatif kuruldu ve bölümlere ayrıldı, biri de cami bölümüydü. Bu bölümün emlak vergisini kooperatif ödüyor. Bir süre sonra devlete başvurup “Bu yükü üzerimizden alın” demişler, devlet almak istememiş. Bunun üzerine kooperatif camiyi

özelleştirme kampanyası başlatınca müftülükten müdahale gelmiş ve devlet bu vergiyi üstlenmiş, üstelik cami alanını da baz istasyonu olarak kiralamış.

- Cami alanları, ibadet alanları, mülkiyet olarak yardımlaşma yoluyla elde edilir. Cami yaşatma derneği o yerin mülkiyetini alır. Ama daha sonra bu durum karmaşa yaratınca camilerin tapusunu müftülük ve hazine adına çıkarmaya başladılar. Öyle olaylar yaşandı ki cami yapılmış, ibadet ediliyor, mülkiyeti hâlâ şahıs üzerinde görünüyor. Üzerinden yıllar geçmiş, tapu ölen kişi üzerine kayıtlı...

- AKP'nin yaptığı açılımlar önemli ama hiçbir iktidarın güzelleşmesini yapmak doğru değil. Her dönem kendi güç ilişkileriyle geliyor ve bunun üzerinden kendi tanımlarını yeniden yapıyor. Ayrıca mesela "bir zamanlar sadece sosyalist devrim konuşuyorduk" denildi, bazı şeylerin konuşulmuyor olması sorun olmadığı anlamına gelmiyor her zaman. Diyalog yolunu kapayan kimlik politikaları ortaya çıktı bu süreçte, "biz bir tek şey değiliz" fikri ortaya çıktı. Aslında laiklik tek başına bir din meselesi değil, bir Türkleştirme, bir "ideal insan" yaratma sürecinin meselesidir.

- Neden Aleviler, adı "kültür merkezi" olan bir yerde ibadet etmek zorunda olsun? Evet, burada sadece ibadet yapılmıyor olabilir ama neden oraya cemevi denilemesin? Belediye başkanı "halk arasında zaten cemevi deniyor," dedi, halk otobüslerinde de durağın adının "cemevi" olarak yazdığı söylendi.

- 12 Eylül darbesi ile Cumhuriyet arasında bir ilinti kurmak, Cumhuriyet devrimlerini küçümsemek olur; Cumhuriyet devrimleri büyük bir sıçrayışı gösterir. Tamamlanmamış ve evrilmiş olabilir ama kısa dönem tarihimizde yaşananları yanlış anlamamak gerekir. "Fadime Şahin olayı" ya da "gulu gulu dansı" komedi gibi değerlendirilebilir ama Sivas'taki katliamı komedi olarak görmek irkiltici... İnsanlar Anıtkabir'e yürüyebilir, bu tip özgürlükleri komedi olarak görmemek lazım. Cuma namazından çıkıp Filistin işgaline karşı da yürünebilir, bunlar önemli demokratik tepkilerdir. İsviçre'deki minare yasağıyla ilgili referandumu düşünelim. Ben İsviçre'de yaşasam, böyle bir referandumu reddederim, ama hadi diyelim katılmak zorunda kaldım, bu yasağa karşı çıkarım. Gelelim Türkiye'ye: Ben Ankara'da yaşıyorum, ibadet yerlerinin yer seçiminde, imar planında, küçük bir yerleşim alanında beş tane cami mi gerekir, yoksa toplumsal dayanışma merkezi mi gerekir, bunu kime soruyoruz? Siz de benim düşünceme saygı duyun, gelin ibadet yerleri alanındaki tartışmada birlikte hareket edelim: Beş tane caminin olduğu yerde eğer bir çocuk parkı, bir kültür merkezi, engelliler için rehabilitasyon merkezi yoksa, hangi gelişmeden, hangi modernleşmeden bahsedebiliriz?

- Bir ulus devlet oluşum sürecinde, bu bakış ve politikalar ekseninde yapılmış müdahaleler var. Toplum kastaştırılmış, ötekileştirilmiş ve ulusallaşma sürecinde kolaylık sağlanmış. Ulus devlet

erkektir, Türk'tür, başı açık, Sünni Müslüman'dır. Ama iç ve dış dinamiklerin etkisiyle bir şekilde düne kadar bastırduğumuz bazı şeyleri bugün yok sayamıyoruz; artık Kürtler var, Süryaniler var, eşcinseller var, kadınlar var... Bugün bunlar bastırılmıyorsa, yeni bir şey konuşmalıyız, içimizde tuttuğumuz her şeyi yeniden konuşmak durumundayız. Ben AKP'nin sahiden değiştiğini düşünmüyorum. Bugün yaptığı şeyleri dünkü referanslarıyla çelişkili buluyorsak, bu zorunlu kaldıkları içindir. Bölgesel politikaların, ekonominin, siyasetin değişimine bağlı olarak yapmak zorunda kalmışlardır. Yaptıkları umut verici evet, ama bu zorunda kaldıkları için oldu, değiştikleri için değil. Artık CHP'yi de zorlamalı bu koşullar, korkutmayla "vatan elden gidiyor"la bir yere varılamayacağını görmeli. Evet, Anıtkabir'e insanlar gidebilir, Mustafa Kemal'i doğru anlamalı, bir değerimiz olarak sahip çıkmalıyız. Ama demokrasi tartışılırken "Ergenekon" bağlantılı konuşmalar yapılırken bakıyoruz ki bazı insanlar bu soruşturmalara refleks gösteriyor. Üyelerinin birçoğu buna tanıklık etmiş olan CHP, nasıl bu işin avukatlığına soyunur? Anıtkabir'e "ordu göreve" diye yürüyen bir kurumun varlığı komedidir.

- İyimser olmak tabii ki birtakım sıkıntılar olduğunu, tehlikeler olduğunu görmezden gelmeyi gerektirmiyor; kadroculuk, kayırmacılık, sivil toplum-siyaset ilişkisinde yanlışlıklar, kandil oluyor telefonunuza mesaj yağıyor, camilerin ses yüksekliği hastayı, çocuğu rahatsız edecek boyutta olabiliyor. Eskişehir farklı ama Türkiye'de Ramazan ayında yiyecek hiçbir şey bulamayacağınız yerler var. İnanan insanların hepsinin aynı şekilde düşündüğü, çoğulcu ve demokrat olamayacakları yanlış düşünceler. Ama bazı şeyler görmezden geliniyor. Bunlar "tersine takiye" mi yapıyorlar diye düşündürmek istemiyorlar tabanlarına belki. Siyaset bu, siyasette böyle roller oynanabilir. AKP kendini muhalefette sayıyor, neden, yıllardır muhalefette çünkü. Aynı şey Kürt meselesinde de karşımıza çıkıyor. Ben yine de AKP'yi değiştirmeye çalıştığı için olumlu buluyorum. "Siz değişmediniz, değişmiyorsunuz", demek doğru değil bence. Bu konuda ümitliyim ama sancısız olmayacak bu süreç.

- Türkiye'de çok büyük bir değişim ve dönüşüm var bence. Çoğu arkadaş dindarların 1930'larda kaldığını düşünüyor; böyle bir şey yok. Mazlumder'in son din özgürlüğü raporuna bakın, cemevlerini savunur, Diyanet İşleri Başkanlığı'na karşıdır, misyonerliğe karşı değildir; hak ve özgürlükler laikliğe kurban edilmemelidir diye düşünür. Türkiye'de esas sorun, devletteki sistemden kaynaklanıyor. Arkadaşlarımız Menemen ve Madımak'tan bahsettiler, bunları deştiginizde bunların masum olaylar olmadığını, birtakım insanların bunu tezgâhladığını görüyorsunuz. Sünniler illa çok masum demiyorum ama eski oranda olduğu gibi değil. Türkiye'de şeriatlaşma yok, sekülerleşme var, bu da en fazla dindarlarda oluyor.

- Aslında yerel-ulusal ayrımını biraz kaçırıyoruz. Sivas olaylarını kışkırtma diye anmak mümkün değildir, bunun öznesi var, bu olayın avukatlığını yapanları görmezden gelemeyiz.

Toplantının ikinci bölümü, pratik konulara ağırlık vererek daha çok yerel pratiklere odaklı tartışmalar gerçekleştirmeyi hedefledi. Belediye tesislerinde içki satışı, ibadethanelere ayrılan imar alanları, Ramazan'da kurulan iftar çadırları, kurban kesimi, mezarlıklar gibi konular tartışmanın

ana eksenlerini oluşturdu. Çatışmalı ve gerilim yaratabilen bir konu olarak laiklik alanında ortak bir dil oluşturmak için nasıl adımlar atılabileceği konuşuldu.

- Belediyelerin laiklik dışında sorunları da var. Belediye meclisindeki üyeler bakkal, manav, kasap... Evet, o insanlar da mecliste olmalı ama kentin genel yapısını tayin eden önemli hususlarda karar alan bu çatının altında avukatlar, sosyologlar, mühendisler de olmalı, oysa yok... Yetişmiş insan gücü belediye meclisi çatısına girmek istemiyor. Cami alanları, ibadet alanları gibi alanlara da bu meclis karar verir, 3194 sayılı İmar Kanunu'na göre imar planlarında bu alanların yerleşiminde yetkili olan bu meclistir. Nerelere içkili yer yapılabilir, onu da belediye meclisi belirler. Belediye meclisinin genel siyasi yapısı hangi otoriteye aitse, nerelerde içki içileceği nerede içilmeyeceğini o siyasi kimlik belirler. Belediyeye ait alanlarda içki içilip içilmeyeceği de yine belediye meclisine bağlıdır.

- Bir kentsel dönüşüm projesi var, Amerikalı Hıristiyan bir arkadaşımın bakarken bir çan gördük, kiliseyi gezmek istedik, mahalleliye sorduk, içeri giremeyeceğimizi söylediler, Ankaralı bir işadamı satın almış; hâlbuki hepimizin değil mi orası?

- Yaşlı Eskişehirli bilir; Eskişehir Kültür Merkezi, eski bir Ermeni kilisesidir.

- Belediyeler, insanları kendi tarafında olup olmama üzerinden değerlendiriyor. Belediyeler, ibadethaneler konusunda ön açıcı olabilirler. Cemevi yeri tahsisi, kilise tahsisi gibi konularda inisiyatif alabilirler. İbadethane yeri konusunda daha hassas olunmalı. Cami için ayrılmış yeri yeşil alan yapınca tepkiyle de karşılaşılabılır. Belediyenin kendi hizmetlerini verirken ayrımcılık yapmaması çok önemli...

- Tüm dini inanç gruplarının ibadethane sorunlarını belediyeler gidermeli. Biz burada oteldeyiz, burada mescit yokmuş ama seccade sağladılar ve bir yer oluşturdular. Bu da önemli, benim için bir çaba sarf ettiler. Sonuç olarak kendimiz için ne istiyorsak başkası için de onu isteyebildiğimiz zaman bu sorunlar çözülecek.

- Mazlumder'e başvuran bir vatandaş, caminin hoparlörünün evine dönük olduğu konusunda şikâyette bulundu. Biz de hakkını savunarak müftülük ile konuşup sorunu çözdük. Ama bu sesin tamamen kesilmesini istemek de başka insanların isteklerine karşı çıkmak olur. Kamuya açık yerlerde kurban kesilmemesi için belediye uygun yerler tahsis etmeli. Burada asıl soru şudur: İbadetin yapılmasını mı yoksa ibadet yapılırken diğer insanların rahatsız olmasını mı engellemeliyiz? Bir gün cuma namazına gittim ve yer olmadığı için sokakta kılmam gerekti. Bir yanda o sokaktan geçecek insanın hakkı, diğer yanda orada namazını kılmak isteyen insanın hakkı var. Burada belediye düzgün bir yer tahsis etmiş olsa, iki taraf da mağdur olmayacak.

- Din özgürlüğünü nasıl tamamlayacağız? Haç takılabilmeli, başörtüsü takılabilmeli, ibadetini çalışma saatinde yapmak istiyorsa kişi ona zaman ayırabilmeli. Çalışma esnasında hizmet veren de dini inancını yansıtabilmeli. Biz insanların kılık kıyafetlerini değil, kendilerini denetlenebilir,

şeffaf kıstaslarla değerlendirmeliyiz. Bir insan vicdani ve dini sebeplerle bazı vazifeleri de reddedebilmeli... Dini görünürlük davetkâr da olabilir, ama taciz etmemelidir. Birisi beni kiliseye davet edebilir, ama patronum bana “sen cuma namazına gelmezsen seninle ilgili şunları düşüneneğim” derse bunun cezalandırılması yasalarla olmalıdır. Türkiye’de Siyasi Partiler Kanunu oldukça sınırlayıcı; Hıristiyan demokrat parti kuramazsınız, isimde bunu kullanmak yasaktır, Alevi parti de kuramazsınız. İçeriği değiştirilemeyecek ve kaldırılamayacak tek kurum da Diyanet İşleri Başkanlığı, ben kaldırılması taraftarıyım.

- Ben hizmet alma ve verme konusunda da başörtüsünün takılabileceğini düşünüyorum. Erkekleri sınırlamadığımıza göre kadınlar için de bu serbestliğin söz konusu olması lazım. Ama örneğin bazı belediyelerde ön tarafta başı açık kadınlar, arkalarda başı kapalı kadınlar çalışıyor. Böyle bir hiyerarşi varsa, bu nasıl bir eşitlik?

Kılık kıyafet kuralları 12 Eylül’le dayatılmıştır. Devlet memurları, yasa gereğince başörtülü olmamak zorunda... Devlet memuru değilse, belediyede çalışsa bile başörtülü olabilir. Yani aslında bu bir hiyerarşi değil, önde duranlar devlet memuru ve başörtülü olamazlar, arkada duranlar ise hizmetliler ve başörtüsüne karışan yok.

- Bir dönem başörtüsü konusunda iki ayrı kampta imza toplandı. Sonra üçüncü bir grup toplandı ve “evet, başörtüsü yasasına hayır, ama diğer başka problemlerin, Alevilerin sorunlarına da birlikte karşı çıkalım”, dedi. Çok az insan bu üçüncü gruba katıldı. Ben üniversitelerde başörtüsü yasağına, katsayı meselesine karşıyım. Ortak çevre sorunları, sosyal sorunlarda bir araya gelebilmeliyiz. Kurban, davul, ezan gibi daha yerel sorunlar samimiyet testleridir. Kurban kesim kurallarına uymadıkları için sadece 16 kişiye ceza verilmiş, dostlar alışverişte görsün... Özellikle sosyal haklar, çevre, kadın hakları konusunda daha çok bir araya gelinmeli. Biz demokrat insanlar hep karşımızdakini anlamak üzere yol alıyoruz, ben artık karşıdan da benzer bir samimiyet görmek istiyorum. Niye Fethullah Gülen’le ilgili kimse bir eleştirel yaklaşım getirmek istemiyor? Açıklıktan, şeffaflıktan yana olan kesimlerin bu alanda daha açık tavır alması gerekir.

- Ben birinci başörtüsüne özgürlük kampanyasında imza attım ve öbür yaklaşımı haklı bulmuyorum. Orada bir yangın varsa o yangını söndürmek esas olay olmalı. Evet, ortada bir problem var, ama diğer sorunlarla birlikte bakalım demek esas çözümden uzaklaşmak olur. Ortada bir gündem var, bunun yanında mısınız, karşısında mısınız? Önemli olan budur. Türkiye’de bütüncül bir perspektifle ilerleyemiyoruz. Özgürlükle ilgili meselelerde de, katılıyorsak desteğimizi verelim. Laiklik kamusal, siyasal alana ilişkin bir tartışma. Batman’da bütün lokantaların Ramazan ayında kapalı olması, laiklik tartışması değildir. Eğer birileri yemek

yemek istediğinde bir tepki varsa devlet buna müdahale edebilir. Yoksa adam Ramazan ayında dükkânını açmak istemiyorsa açmaz, devlet buna karışmamalı.

- Eczanelere bir günlük kapatma eylemi yüzünden cezai uygulamalar yapılabiliyorsa, devlet Ramazanda dükkân kapatmaya da karışabilmeli...

- Hem yangını çıkaran hem de söndürmeye çalışan olmayalım. Başörtüsü benim temel meselem değil ama ben anlıyorum o meseleyi. Ben temel meselesi başörtüsü olan kesimlerin diğer uzlaşılabilir meselelerde nerede durduklarını merak ediyorum. Bir fabrikada başörtüsü takan ve takmayan birlikte sömürülüyor. Evet, başörtüsü yasağına karşıyız ama siz başka hangi sosyal mücadelede yer aldınız?

- Başka bir konu düşünelim, farklı dinden insanlar birlikte gömülebilir mi, bunun olasılığı var mı, karma evliliklerde ne oluyor mesela?

- Mezarlıklar konusu çok yaşadığımız, bildiğimiz bir konu değil. Ama önünde bir engel olduğunu sanmıyorum. Belediye mezarlığının adı Müslüman Mezarlığı değil mesela, herkes gömülebilir.

- Ama Eskişehir’de artık mülteciler de yaşıyor, içlerinden birisi ölürse ne olacak?

- Mezarlıklar aslında belediyeye ait, azınlıklar kendi mezarlıklarına sahip değil ya da Mersin’de mesela karma mezarlıklar var, Ankara’da da çiftler bir arada yer alabiliyor.

- Sosyal yardımlar konusunu düşünelim. Bir bölümü dini cemaat şeklinde örgütlenmiş, devletin kendisi var, sivil toplum kuruluşları var, bir de kömür gibi yardımlar yapan belediyeler var. Sosyal yardımlar nasıl eşit ve adil bir şekilde yapılabilir? Vatandaşların dini ve etnik kökeni ne olursa olsun ihtiyacı olanlar bu yardımlara nasıl ulaşacak? Bu listeyi kim yapacak? Bunlar objektif kriterler içinde oluşmuyor. Farklı olana karşı tahammül geliştiremediğimiz sürece bizim mezarlarımız ayrı olur. Etiler’de Ramazan davulcusu geçmez ama orada da tersine bir “mahalle baskısı” vardır; zıt kutuplar birbirine benziyor. Niye elimize güç geçince laiksek “bunlar Türkiye’yi İran yapacak,” diyoruz ya da dindarsak niye dinsizlik üzerinden ötekileştiriyoruz? Öyle bir siyaset kültürü içinde yetişiyoruz ki, büyük çoğunluğumuz sürekli dışlanmayla karşılaşılıyor. Ortak noktada buluşma eksikliğimiz belediyelerde de var. Kadroları oluştururken, o işi yapabilecek başka partilerden insanlar da işe alınır, o zaman iyimser olabiliriz. Ama her zaman olduğu gibi yeni gelen iktidarla tüm kadro tasfiye edilirse bu alandaki ayrımcılık yeniden üretilir. Bu zihniyet çözülmeden hiçbir mesele çözülmez, Kürt meselesi de, eşcinsel meselesi de çözülmez. Yerel yönetimlerin kucaklayıcı olabilmesi için kadrolarına, uygulamalarına bakmamız lazım, farklı sosyoekonomik dini ve etnik gruplara yer veriyor mu mesela...

- Bazı şeyler yavaş yavaş tartışılıyor. 6-7 Eylül’de İstanbul’da ne olduğunu biliyoruz. Peki, Eskişehir’de ne oldu? Biz Ermeni mezarlarını dümdüz edip üzerine bina yaptık. İşte o yüzden o mezarlar şimdi burada yok. Davul sorununa gelelim. Muhtarlar Derneği eskiden davulculara

sınav yapardı güzel çalışıyor mu diye, hatta ihaleler olurdu... Eskişehir’de belediyenin şu anda mezbahası yok. Kimi diyor ki belediyede mescit olsun, öteki diyor ki niye içki yok? Bunlar en son sorulacak sorular olmalı. Biz ilk bunları soruyoruz. Niye kreş yok? Ortak payda budur, önce bu sorulmalıdır. Önce kreş yapalım. Alkollü tesis veya mescit sonraki bir sorun olmalıdır.

- Oruç konusunda bir soru soruldu. Ben Aleviyim ama İslamcı bir gazetede çalışıyorum, oruç tutmuyorum, hiçbir sorun yaşamıyorum.

- Peki, Konya’da Ramazan’da sokakta simit yiyebilir misiniz? Konya’ya gitmeyin, Eskişehir’de mesela? Eskişehir çok yenilikçi bir yer ama burası da değişiyor. Eskiden Ramazan ayında açık olan lokantalar şimdi o ay tadilat yapmaya başladılar, ilk defa geçen sene “Ramazan sebebiyle kapalıyız” yazdılar. Peki, bu tip bir durumda belediye ne yapabilir?

- Mevcut belediyelerden bir kısmını da “öteki” olarak görmekten vazgeçmeliyiz. Hepsi bizim yurttaşımız. Çözüm bunlardan bir kısmının tasfiyesiyle olmayacak. Ortak yaşama zemini oluşturmalıyız. Bir anlaşma zeminine doğru yürüyoruz. Peki, gerçekten korkmamızı gerektirecek şeyler var mı? Bunları aşılıyor muyuz, çözüyor muyuz? Eskişehir’de değil belki ama başka yerlerde nasıl oluyor, Ramazan’da yemek bulunabiliyor mu?

- Bizim modernleşmemiz bir anlamda da sivil toplumun gelişmesiyle ortaya çıkıyor. Gündümlü değil gerçek anlamda sivil toplumdaki bahsediyorum. Peygamberin ya da Atatürk’ün arkasında kurulan sivil toplum bence gerçek sivil toplum değildir. Mesela Eskişehir Sivil Yerel Oluşum Platformu’nun (ESYO) içinde cami yaşatma dernekleri de dâhil 250 kurum var. Herkesin kendini ifade ettiği bir platform bu... Biz, toplumun her kesimine eşit davranıyoruz belediyemizde; sivil toplum kuruluşlarına, kimliğine, ondan siyasi bir yarar çıkıp çıkmayacağına bakmadan destek olunuyor. Odunpazarı Belediyesi’nde cemevine alan tahsis edeceğiz. İnanç örgütlerine kitap desteği yapıyoruz, bunların içinde 30 tane cemevi de var.

- Bizim belediye başkanımız kendisi içmemesine rağmen içkili toplantılara katılır. İçkili yerler konusunda bir derdimiz yok yani, bu konuşulan bir şey değil.

- Bizim için böyle bir şeyi konuşmak ayıptır. Belediye meclisinde kararlaştırılan içkili yerler haritası var, Emniyet de aktif görev alıyor bu süreçte ve bu konuyla ilgili kimse sorun yaşamıyor.

- İçki meselesinin tartışılması beni çok rahatsız ediyor. Bir süre önce Mardin’deydim. Mardin’de içki içilecek bir mekân yokmuş. Tek bir yer var, orası da pahalı ve halk gidemiyor. İçkinin her iki taraf için de bir mesele olmaması gerekir. Burada temel olan karar verici mekanizmadaki insanların okul alanı, cami, kadın sığınma evi gibi kırılğan alanları gözetmesidir. İçki içen insanın diğerlerini negatif yönde etkilememesi için belli noktalardan uzak tutulması gerekir, ancak bu artık sokakları kırmızıyla boyamaya dönüştü, bunu da sağlıklı bulmuyoruz.

- Tüm belediye başkanları göreve gelince “Parti rozetimi çıkarıyorum, bize oy vermeyenlerin de başkanım,” der. Yerel yönetim açısından bakınca aslında uygulamada büyük güçlüklerle

karşılaşıyoruz. Geçen sene Eskişehir-Sivasspor maçının olduğu gün, İstiklal Caddesi gibi bir yerde Sivas'tan gelen iki genç konuşuyor, "Ben alkol satılan yerden su almam, her yer tekel bayisi burada" diyor. Ben de iki sene önce Adıyaman'a gittim, içkili bir yerde yemek istiyorum, otel lobisi dışında bir tane içkili restoran yok. Kimin gücü varsa, ötekine o oranda yaşam alanı vermiyor.

- Hizmetler eşit dağıtılıyor mu diye bakarken, laikliği esasen farklı inanç sahipleriyle kurulan ilişkilerde gözlemlemek gerekir. Bir demokratın demokratlığını, iktidarı elinde bulundurduğunda sınamak lazım... Biz hiç demokrat hükümet görmedik. Yeni bir düzenleme olan kent konseyine derneğimiz adına katıldım. DSP'li arkadaşlar bir çalışma yönergesi getirdiler, AKP'lileri dışarıda bırakmak için yaratılmış bir seçim maddesi vardı. Bir kentte laik, anti-laik, dinci duygularla birbirimizi ötekileştirirsek, bu kent konseyi bağlamında bile meşrulaştırılarak uygulanırsa, bu demokrat bir tavır olamaz.

Kadrolaşma konusunda, objektif kriterler olmalı. Eskişehir bu anlamda da şanslı, bir sorun yaşanmıyor. Özgürlük ve demokrasi kulağa hoş gelen sözler ama "halk iradesi istiyor, böyle olacak" diyen AKP'lilerin, konu İsviçre'deki cami minareleri olunca halk iradesini küçümsediği görülüyor.

- Yerel yönetimler açısından bakıldığında, seçimlerde partiler değişirse ekipler ve kadrolar değişiyor, böyle bir gelenek var. Parti değil, başkan değiştiğinde de ekip değişiyor. Bu bir yere kadar anlaşılır bir şey ama kadrolaşmaya da varabilir. Tüm çalışanlar nezdinde bir baskıya dönüşüyorsa bu vahim bir hal alır. Kadrolaşmanın vahim olanı baskıya yol açandır, yoksa anlaşılır bir şeydir. Ayrımcılığa vardığını da ne yazık ki görüyoruz. Ankara'da belli uzmanlıkları olan insanlar aşağılandılar, kadın çalışanlar tacize uğradı, bunlar yaşandı ve belleklerimizden silinmeyecek...

- Yoksulluk meselesi tüm belediyeleri içine sürükleyen bir sorun... Çankaya-Mamak arasında bir sınır cadde vardır. Son yerel seçimlerde CHP burada üçüncü parti oldu. Göç almış bir yerdir, Kızılay'a on dakika mesafededir, Hakkâri'den gelen kâğıt toplayıcılar yaşar, kadınlar Türkçe bilmez, yoksulluk diz boyudur, altyapı hizmetleri buraya ulaşmaz. Biz Çankaya Belediyesi olarak kömür dağıtmak yerine orada yaz boyunca çocuklar için sanat atölyeleri kurduk. Büyükşehir Belediyesi büyük bir tepki örgütledi. Çocuklar "Annelerimiz bizi sabah Kuran kursuna gönderiyor biz istemiyoruz, atölyeyi sabah yapın da camiye gitmeyelim" dedi. Hâlbuki biz bundan korktuğumuz için öğleden sonra yapıyorduk kursları, buna bile tahammül edemiyorlar. Bunları düşününce ortak dil oluşturmak çok zor görünüyor.

- Çankaya'da bir cemevine alan tahsis edilmesi olayı mahkemelik oldu. Planda ibadet yeri olarak görünen bir yerin değil, başka bir alanın bir vakfa tahsisi üzerinden bu sanki kanuna karşı hileymiş gibi gösterilmeye çalışıldı.

- Birden çok Ankara var, Sıhhiye köprüsü adı konmayan bir duvar gibi; bir taraf diğerinden kopuk... Çankaya'da mesela Ramazanda davul çalınmasına pek izin verilmedi ama Ankara genelinde böyle bir şey olmadı. İzmir, Eskişehir, Çankaya, belki Diyarbakır da bunun içinde, buralar kalelerdir. Bu kaleler düşmedi, ne oldu? Pek bir şey olmadı. Yerel ölçekte kentteki yerel sorunlardan öte başka şeyler tartışıyoruz. Örneğin Antalya belediye başkanının çok başarılı uygulamalarına rağmen yeniden seçilememesi çok düşündürücü... Yerel ölçekte laiklik açısından bir orta noktanın yakalanmasının çok zor olduğunu gözlemliyorum, yarılmaya gidiyor gibiyiz.

- Burada konuşuyoruz ama toplumun bir gerçeği var: Toplum bölünüyor. Üç partinin yarıştığı az yer var, her yerde AKP ile başka bir parti yarıştı. Mahalle baskısı ve AKP iktidarıyla birlikte başka bir savunma mekanizması oluştu. AKP karşısında kim güçlüyse ona oy verdiler. Genel seçimde çok hissedilmiyor belki ama yerel seçimde daha çok görülüyor. Antalya da bu yüzden kaybetmiştir işte, bu genel korku yüzünden. AKP döneminde mesela elektrik direklerindeki hoparlörlerden ezan okunuyor ve buna kimse bir şey diyemiyor. Eskişehir'de iftar saatinde iftar yemeği yenirdi, aynı restoranda birkaç saat sonra içki içilirdi. Şu anda böyle bir şey görmeye imkân yok. Buna karşın Tepebaşı Belediyesi de her yere içkili yer ruhsatı veriyor. Özgürlükler, bir baskısını rahatsız etmeyecek boyutta olmalı.

- On tane işadamı derneği var Eskişehir'de, oysa burada doğru düzgün işadamı bile yok! Dincinin ayrı derneği var, Atatürkçünün ayrı derneği var, bir de kocaman ticaret örgütü var. Sivil yerel oluşum var, ama Odunpazarı Belediyesi'nin kurumlaşması gibi görünüyor, böyle olunca onun karşısında Büyükşehir Belediyesi de bir kurum oluşturuyor... Bir çevre derneği mesela, AKP'li başkan varken eleştirel çalışmalar yapıyor, imzalar topluyor, CHP'li başkan gelince mücadeleyi bırakıyor. Niye?

- Bir örnek daha var: İftar çadırı konusu. Bir belediye iftar çadırı açabilir mi? Yapsa ne olur, yapmasa ne olur? Otuz gün sürüyor, bir taraftan iyi bir hizmet ama bir taraftan dinle ilgili...

- Çankaya Belediyesi, Mart 2009'a kadar evlenen çiftlere Türk bayrağı ve *Şu Çılgın Türkler* kitabını veriyordu. Biz bu uygulamadan vazgeçtik. Bazı belediyeler de başka türlü şeyler veriyor. Ben burada bir konseptten bahsediyorum... İftar çadırı meselesine hiç sıcak bakmıyoruz. Başka bir sömürü alanı bu; yoksulluğu sömürerek politika yapılıyor. Şöyle bir olay yaşadık: Takvim hazırlayan bir firma, Çankaya Belediyesi'ne özel takvim tasarlamayı önerdi, "size Atatürklü yapalım" dediler, AKP'li belediyelere de peygamberler serisi yapıyorlarmış.

- Belediyelerin aşevleri olmalı ve mağdur insanlara sıcak yemek ulaştırılmalıdır. Eğer sadece Ramazan'da yapılıyorsa, iftar çadırı göstermelik bir şeydir. Devlet dini alanda düzenleme yapmamalıdır, sadece baskı ve tacizi önlemek için denetleme yapması gerekir, ihtiyacı olan gruplar eğer devletten destek istiyorsa onlara da destek verebilmelidir.

- Dünyanın temel sorunlarından biri açlık ve yoksulluk, bu evrensel bir sorun. Buna evrensel sivil toplum yapılanmalarının çözüm bulması lazım. Biz iftar çadırlarında günde üç bin kişiyi

doyurduk. Ama bunu kamu bütçesiyle yapmadık, belediyeden bir kuruş para çıkmadı. Ticaret Odası, sporcular ve daha birçok kişi iftarda hayır işi için yemek vermek istiyordu, biz de kolaylaştırıcı olduk. Keşke her ay olsa...

- İftar çadırları büyük şehirlerde yolda kalan insanlar için bir şey ifade edebilir. Ama Eskişehir’de mesela, fakirler zaten kenar mahallelerde oturuyor, niye merkezde kuruluyor bu iftar çadırları? Şık değil, anlamlı da değil, isteniyorsa başka türlü yardımlar yapılmalı.

- Ramazan’da düzenlenen iftar yemeklerini düşünelim mesela, çağrılanlar hep aynı adamlar, yazı işleri müdürü, vali, emniyet müdürü, herkes gidiyor oraya, oruç tutmasa dahi gidiyor.

- Burada birçok konuda ortak bir noktada buluşabiliyoruz. Demek oturup konuşsak çözümler bulabileceğiz. İftar yemeklerinde tamamen tersine dönen bir şey var. Ramazan’da amaç bir öğünü atlayıp nefsini terbiye etmek, yoksulun halinden anlamaktır. Ama bizde 11 ay yemediğini Ramazan ayında yediren iftar yemekleri yapılıyor. Şimdi görüyorum ki Müslüman arkadaşım bu konuda bana katılıyor. Bizim birlikte bulabileceğimiz çözüm yolları var, birbirimizle daha çok temas kurmayı ben de olumlu buluyorum. Tabii ki tehlikeler olabilir, böyle olunca birileri uyarır, çözüm ve güvence de hukukta aranır.

- Ben böyle bir toplantıda benzerliklerimizi vurgulamaktansa kaygılarımızı belirtmeyi daha verimli buluyorum. Yoksa mesela Mazlumder’le ilgili çok olumlu şeyler de düşünüyorum ama kaygılarım ve sıkıntılarım da var ve bu sıkıntılara vurgu yapmayı daha anlamlı buluyorum.

-Peki, başka denetim mekanizmaları da olabilir mi? Mesela ombudsmanlık süreci işleyebilir mi? Mahkemelerden ziyade bir tür hakemlik olabilir mi? Yerinde korkular ve kaygılar da var çünkü... İnsanları “laik misin, değil misin” noktasına getirmeden, mahkemelere gitmeden, arabuluculuk mekanizmalarıyla bu tip problemleri çözmek mümkün müdür?

- Katsayı problemini tartışırken, imam-hatip okullarının gerekliliğini tartışmıyorsak, biz bu sorunu çözemeyiz. Genelkurmay’a karşı çıkarken “Köşe yazarları ne kadar az yazarsa o kadar iyi” diyen başbakana karşı çıkılmıyorsa, burada bir problem vardır.

- Laikliği bir yaşam biçimi olarak algılamamalıyız, bir mekanizma, bir hakem gibi düşünmek gerekiyor. Laikliği optimumluk ilkesiyle tanımlarsak, yani özgürlük alanlarını başkalarının özgürlüğüne zarar vereceği nokta ile sınırlarsak bazı sorunları aşabiliriz. Başkalarının özgürlüklerine sıkıntı vermediği sürece karşılanmalıdır istekler. Örneğin iftar çadırı... Maliyetini belediye karşılıyorsa kabul edilemez. Ama eğer zenginler karşılıyorsa, başkalarının özgürlüklerini daraltan bir yönü yoktur. Kamu finansından çıkmadığı sürece sorun olmamalı. Mescit konusu da, devasa bir mescit yapıyorsanız ciddi bir sorun. Ama hastanede, okulda, talep varsa özgürlük alanını daraltmayacak şekilde yapılmalı.

Raportör: Didem Ermiş

Kılavuz Sorular

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” projesinin “Belediye Hizmetleri” başlığını taşıyan bu toplantısına özgü amaç, aşağıda sunulan kılavuz soruları da dikkate alarak, belediye kurumu etrafındaki ilişkilerimizde laikliğin nasıl işlediğini ve hangi yönde nasıl aksamakta ya da geliştirilebilir olduğunu tartışmak.

Toplantı programı iki ana oturumdan oluşuyor. İlk oturumda, yerel siyaset boyutunun ve siyasi katılım ilişkilerinin tartışılmasını hedefliyoruz. İkinci oturum ise, hizmet alan–hizmet veren ve yöneten–yönetilen ilişkilerinin gerçekleştiği yerel yönetim boyutuna ayrıldı. Kuşkusuz, bu iki boyut iç içe olduğu ölçüde, bu iki başlık arasında bir geçişlilik de kaçınılmaz. Bununla birlikte, tartışmanın verimli olabilmesi için, katılımcıların bu başlıkları her bir oturumun ağırlık noktaları olarak hatırdta tutmalarını arzu ediyoruz.

Sorular

Aşağıdaki sorularla işaret edilen noktaları nasıl değerlendiriyorsunuz? Bunlarla ilgili olarak, yakın tanıdığı olduğunuz veya bilfiil içinde yer aldığınız yerel siyaset ve yönetim ilişkilerinden, gündelik hayattaki işleyiş ve uygulamalardan yola çıkarak vardığınız sonuçlar nelerdir? Bu sonuçları, Türkiye genelinde yerel siyaset ve yönetim ilişkileri hakkındaki daha genel kanaatiniz çerçevesinde nasıl değerlendirirsiniz?

Yerel Siyaset: Katılım İlişkileri

1. Yerel siyasi kümelerin oluşumunda dini mensubiyet veya dine yaklaşım farkları etkili olmakta mıdır? Nasıl?

Din faktörünün siyasi kümelerin oluşumunda yerel düzeydeki etkileri ile ulusal düzeydeki etkileri arasında benzerlikler veya farklılıklar gözlemliyor musunuz?

2. Yerel siyasi kümelerin oluşumunda laikliğe yaklaşım farkları etkili olmakta mıdır? Nasıl?

Laikliğe yaklaşımın siyasi kümelerin oluşumunda yerel düzeydeki etkileri ile ulusal düzeydeki etkileri arasında benzerlikler veya farklılıklar gözlemliyor musunuz?

3. Yerel siyasetin siyasi parti, meslek odası veya STK biçimlerinde örgütlenişinde, yürütülüşünde ve dilinin kuruluşunda, dine yaklaşım farklarının etkisini nasıl değerlendiriyorsunuz? Aynı konuda, laik ilkeye yaklaşım farklarının etkisini nasıl değerlendiriyorsunuz?

4. Yerel siyaset ilişkilerinde laikliğin -sizce- eksik ya da yanlış yorumlanmasıyla bağlantılı sorunlar gözlüyor musunuz? Laikliğin ihlâl, ihmal ya da istismar edildiği örnekler var mı? Nasıl karşınıza çıkmakta? Eğer öyleyse, gördüğünüz hataların düzeltilebilmesi veya

sorunların çözümü için bir gidiş yolu önerebiliyor musunuz?

5. Din, mezhep, tarikat veya cemaat vs. temelinde örgütlenen ve ticari tüzel kişilikler, süreli yayınlar, dernekler veya vakıflar gibi formel unsurlar ile birlikte arkadaşlık, sohbet ve komşuluk grupları gibi enformel unsurlar aracılığıyla işleyen yerel dini toplulukların yerel siyaset ilişkilerindeki yerini, *olan ve olması gereken* açılarından nasıl değerlendiriyorsunuz?

Müslümanlıktan başka dini toplulukların ve/veya bu gruplara mensup bireylerin yerel siyasete katılımında eşitlikle bağdaşmayan pratikler gözlüyor musunuz? Eğer öyleyse, sizce ne gibi çözüm yolları denenebilir?

6. Laiklikle ilgili yasal çerçeveye muhalefetten dolayı yargılanıp mahkûm olmuş siyasi partilerin (RP, FP, AKP) ülke genelinde yerel siyasette belirli bir gücü ellerinde buldurmalarının, yerel yaşamda laiklik bakımından hangi sonuçları ortaya çıkardığını düşünüyorsunuz?

Buna mukabil, bu partilere karşı laiklik savunusuyla öne çıkan partilerin (CHP ve DSP) belirleyici olduğu yerlerde, (İzmir, Eskişehir, Çankaya vd.) ortaya konan fark nedir; burada özellikle konumuz bakımından öne çıktığını düşündüğünüz hususlar nelerdir?

Aynı konuda, gözlemeleme fırsatınız olmuş ise, DTP' nin belirleyici olduğu yerel siyasette laiklik bakımından ortaya konan farkı nasıl değerlendiriyorsunuz?

Siyasi partilerin din ve laiklik konularına ilişkin genel yaklaşımlarının, yerel siyasetteki partiye nasıl ve ne ölçüde yansıdığını düşünüyorsunuz? Partilerinin genel çizgisini aşarak özgün nitelikler gösteren yerel siyasetçi örnekleri var mıdır; eğer öyleyse, bu durum sizce neyle ilgilidir?

Yerel Yönetim: Yöneten-Yönetilen İlişkileri, Hizmet Veren-Hizmet Alan İlişkileri

1. Yerel yönetim birimlerinde istihdam konusunda eşitliğin yaygın olarak aksadığını gözlemlemekteyiz. Yaygın ve normalleşmiş olduğu gözlenen sıradan kayırmacılığın ötesinde, ayrımcılık, özellikle de dini ayrımcılık teşkil eden pratiklerle de karşılaşılıyor musunuz?

“Kadrolaşma” sözü, yerel yönetim birimlerinde istihdam konuşulurken kullanılan standart ifadeler arasında bulunmaktadır. Sizce bu ifadenin gündelik gerçeklikteki olgusal karşılığı nedir ve ne kadardır; hangi biçimlerde ortaya çıkmaktadır?

“Dinci kadrolaşma” sözü size ne ifade etmektedir; olgusal bir karşılığı var mıdır; eğer öyleyse, ne gibi pratiklerle gerçekleşmekte olduğunu gözlemliyorsunuz? İstihdamın siyasi kadrolaşma amacıyla yönetilmesinin başka biçimleri var mıdır; eğer öyleyse, konumuz -

laiklik- bakımından özellikle dikkate değer aksamalar nerede/hangilerinde ortaya çıkmaktadır?

2. Yerel dini toplulukların yerel yönetim ilişkilerindeki yerini, *olan ve olması gereken* açılarından nasıl değerlendiriyorsunuz?

Yerel kamu hizmetlerinin görülmesinde yerel dini topluluklarla işbirliği yapılabilir mi? Eğer öyleyse, bu hangi hizmetler konusunda, hangi usulde ve hangi sınırlar çerçevesinde doğru olabilir? Bu tür işbirliğinin hangi örneklerini gözlemliyorsunuz; bu örneklerde tasvip ettiğiniz veya etmediğiniz nedir?

Örnek: Bir belediye yoksullara aynı yardım dağıtırken, bir yerel dini topluluğun belirlediği muhtaç kimseler listesinden yararlanabilir mi? Kendi listesini onlarla paylaşabilir mi?

Örnek: Bir belediye, Kuran kurslarına aynı yardımlarda bulunabilir mi? Neden?

3. Belediyelerin kamu düzeninin sağlanması görevleri ile ilgili gündelik pratiklerde, özellikle belediyenin idari kolluk yetkileri kullandığı yöneten-yönetilen ilişkilerinde laiklik bakımından hangi meseleler öne çıkmaktadır?

Örnek: İmar planlarında ibadet yerleri için alan ayrılması süreci nasıl işlemektedir? Bir belediye, imar planında ibadet yeri olarak ayrılmış bir alanda cami veya mescitten başka bir ibadet yeri kurulması için imar izni verebilir mi?

Örnek: İçki ve eğlence gibi, yasanın tanıdığı özgür alanda gelişen pratiklerin belirli bir Müslümanlık yorumu tarafından onaylanmadığı bilinen konulardaki kolluk yetkilerinin kullanımında laikliğin gerektirdiği ölçü nedir? Hangi sertlik, kamu gücünü kullanarak din buyruğunu gözetmek anlamına gelir? Bir belediye, belde sınırları içinde içki servisi ya da satışına hiç müsaade etmeyebilir mi; ya da belirli bir bölgeyle sınırlandırabilir mi? Bir belediye, sosyal tesislerinde içki servisi yapabilir mi? Yapmayabilir mi?

Örnek: Belediyelere ait hizmet birimlerinde gündelik ibadet için mescitler ve abdest yerleri olmalı mıdır? Neden? Bu bakımdan idari hizmet birimlerine ait yerler ile halka açık işletmeler ve sair yerler arasında bir ayırım yapılabilir mi? Nasıl?

Örnek: Sahur davulu, iftar topu, kurban kesimi gibi Müslümanlıkla ilgili yerleşik ve yaygın uygulamaların yerel kamu düzenindeki yeri nedir? Belediye, davulu veya topu tamamen yasaklayabilir mi? Kurban kesimini tamamen yasaklayabilir mi? Kentsel alanda kurban kesimi konusunda benimsediğiniz çözüm yolu -varsa- hangisidir?

Örnek: Herhangi bir dini ayin yapılmaksızın toprağa verilmek mümkün müdür? Belediye mezarlığı Müslüman mezarlığı mıdır? Müslüman olmadığı halde belediye mezarlığına

gömölmek mÖmkÖn mÖdÖr? TÖrkiye’de yeni ortaya çıkan dini grupların zamanla ortaya çıkabilecek olan ayrı mezarlık ihtiyaçları mevcut sistemde karşılanabilir mi?

İbadethaneler ve tÖrbe, adak ve yatır gibi manevi mekânlarla ilgili belediyelerin gÖrevleri nelerdir? Bu konuda, yasa kaynaklı veya yasadan yol bularak uygulama kaynaklı ayrımcı pratikler gÖzlemliyor musunuz?

4. Ulaşım, sağlık, eğitim, kÖltÖr hizmetleri, evre dÖzeni, yeşil alan, dinlenme, eğlence, alışveriş ve spor alanları gibi kentsel kamu hizmetlerinin kent içindeki dağılımında dengeler ve dengesizlikler nasıl ortaya çıkmaktadır? Bu hususta, ayrımcılık, özellikle dini ayrımcılık, niteliği gÖsteren dengesizlikler gÖzlemlediniz mi?

Gündelik Hayatta Laiklik: Sağlık Hizmetleri Toplantıdan İzlenimler

*Yeşim Yasin**

Laiklik ve sağlık hizmetleri, gündelik hayatta yan yana anılmalarına pek de alışık olmadığımız iki konu... 20 Şubat 2010'da Konya'da yapılan projenin beşinci tartışma toplantısının çıkış noktası, bu iki konuyu beraber ele almak, başka bir ifadeyle, laikliği sağlık hizmetleri üzerinden değerlendirmek ve farklı toplumsal aidiyetleri olan katılımcıların diyalog yoluyla bir uzlaşma zemininde buluşmalarını sağlamaktı.

Bu amaçla, sağlık çalışanlarının yanı sıra, akademisyenler ve konuyla ilgili çeşitli sivil toplum kuruluşlarının temsilcilerinden oluşan 29 kişilik bir katılımcı listesi oluşturuldu. Toplantı öncesinde tüm katılımcılara konuyu açmak için temel oluşturabilecek kılavuz sorular** ve tartışmanın derinleştirilebilmesi için fikir verebilecek örnek olaylar seçkisi gönderildi.

Toplantıya Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin çalışma alanları ve projenin genel kapsamıyla ilgili kısa bir bilgilendirmeye başlandı. Ardından "laiklik ve sağlık hizmetleri" başlığının çıkış noktası ve hedefleriyle ilgili bilgi verildi ve tartışmaya geçildi.

* Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı

** Kılavuz sorular için bkz. sayfa 105

Bu metnin ilk bölümünde kılavuz sorular ve örnek olaylarla ilgili bilgiler; ikinci bölümde, toplantıda öne çıkan temalar ve tartışmaların ana hatlarının özeti, son bölümde ise gözlem ve öneriler sunuluyor.

Kılavuz Sorular ve Örnek Olaylar

Kılavuz soruların “Tanımlar ve Tespitler” bölümünde, sağlık hizmetlerinde laiklikten anlaşıldığı, yürürlükteki mevzuatın dini inanca dayalı olası ayrımcılık biçimlerini gidermekte yeterli olup olmadığı ve bu bağlamda bütünlüklü bir etik tavrın geçerli olup olmadığına dair sorular bulunuyordu. “Problemler ve Olanaklar” alt başlığında ele alınan sorular arasında öne çıkanlar, dini hassasiyetlerin sağlık hizmetleri sunumunda dikkate alınıp alınmadığı ve eğitim dâhil çeşitli sağlık uygulamaları esnasında, dini inancın ne ölçüde işin içine katıldığı sorusunu içeriyordu. Bu sorular en çok HIV/AIDS’le yaşayanların tedavisi, kürtaj, genetik müdahaleler, organ ve kan nakilleri gibi “çetrefil” tıbbi müdahalelerle, türban ya da sağlık hizmet birimlerinde düşünülebilecek ibadethaneler gibi kişi haklarıyla ilgili meseleler çerçevesinde formüle edilmişti. “Nasıl Bir Gelecek” başlığı altındaki son bölümde de, sağlık hizmetlerinde nasıl bir laiklik tahayyülünün mümkün olabileceği ve bu tahayyüle ulaşmak için diyalog kurarken ne tür bir ortak dil geliştirilebileceği üzerinde duruldu.

Örnek olaylar sadece Türkiye’den değil, aralarında İngiltere, Kanada, Belçika, Hollanda’nın da bulunduğu çeşitli ülke deneyimlerinden derlendi. Sorunların ana hattını, kadın hastaların kadın doktora muayene olmak istemeleri, tıp fakültesi öğrencilerinin sadece hemcinslerini muayene etme talepleri, Müslüman kadın doktorların belli uygulamalarda inançları gereği özel alana ihtiyaç duymaları, başörtüsü ya da burka eksenli ayrımcılık uygulamaları ya da hastaların inançlarıyla çatıştığı için belli tedavileri reddetme hakları gibi konular oluşturuyordu.

Tartışmanın Seyri

Tartışmanın başında bir kavram olarak “laiklik” ele alındı ve ne olup ne olmadığı üzerinde konuşuldu. Kısaca şu fikirler dile getirildi:

Türkiye’de laiklik, din ve devlet ayrımı olarak tanımlanıyor, ancak sorun tanımdan çok uygulamadan kaynaklanıyor. Sorunun temeli devletin laik olamaması, çünkü ideolojik olarak halka Hanefi, Sünni, Müslüman, Türk kimlikleri dayatıldı. Başlangıçta diktatörlük olarak algılanabilecek siyasi örgütlenme, Cumhuriyet’in kuruluşunda da, devam eden tek parti döneminde de laik olmadı. Otoriter ve totaliter devlet yapısından sosyolojik olarak sağlıklı bir toplum bekleyemeyiz; yalan söyleyen bir toplum oluşur. Bu yalanın en önemli sebebi de, devletin laik olması değil, bütün inançlara eşit mesafede durmamasıdır.

Türkiye’de İslam’a yoğunlaştığınızda, İslam’mış gibi gördüğümüz pek çok şeyin aslında İslam olmadığı sonucuna varıyorsunuz. Kutsal değerleri çok fazla olan bu toplum, güç ve maddiyat

karşısında çok kolay eğilip bükülebiliyor. Çünkü bu “kutsal”, devlet eliyle oluşturulmuş ve bir süre sonra devletin karşısına çıkıyor. Aslında Diyanet varken Türkiye’de laiklikten söz edilemez. Diyanet ödenen vergilerden; devlet bütçesinden finanse ediliyor. Devletin laik olup olmadığını ancak Diyanet özerkleştirildiği zaman sağlıklı bir şekilde tartışabiliriz.

Laiklikle ilgili genel saptamaların ardından, tartışmanın asıl odağına geçildi. Bazı katılımcılar sağlık alanında laiklikle ilgili sorunların çok da yakıcı olmadığını ifade etti. Bundaki en temel nedenin, tıp kurallarının evrenselliği olduğu belirtildi. Bu girişin ardından, laikliğin sağlıkla birlikte ele alındığı tartışma konularının seyri şöyle oldu:

Sağlık temel haklardan biridir, dolayısıyla ideolojik tanımlar yapmaya olanak vermez. Bu konuyu demokrat, gerici, ilerici gibi kavramlarla veya güncel tanımlarla değil, temel hak ve özgürlükler bağlamında tartışmalıyız. Sağlık çalışanları, geleneksel olarak herkese eşit mesafede durmayı etik olarak benimsemiş bir meslek grubudur. Doktorlar da genel olarak bu etik çerçevede davranır.

Sağlıkta “etik” konusu, önyargılar yüzünden farklı algılanır oldu. Medyada yer bulan “kadavraya külot giydirme” haberi, kamuoyuna bu konunun nasıl yansıtıldığına dair önemli bir örnek... Ancak işin içinde olanlar bilir; o işin müsebbibi haberi yapan muhabirdir. Ayrıca kadavranın, üzerinde çalışılmayan bölgeleri etik kaygılarla zaten örtülür. Bu, sadece etik açıdan değil, kadavranın uzun süre kullanılması açısından da önemlidir.

Bir başka haber de, kapalı bir kadın radyoloğun testis ultrasonu çekmemesiyle ilgili olarak yayımlanmıştı. Konunun aslında, hakkı ihlal edilen birkaç hekimin hastane yönetimiyle girdiği anlaşmazlık sonucu ortaya çıkmış olduğunu kimse bilmiyordu.

Medyada, yanlış yoruma neden olacak haberler sıklıkla yer alıyor. Örneğin başörtülü bir kadın doktorun geçirdiği trafik kazası haberi bunlardan biri... Kazadan sonra ambulans çağırılıyor fakat doktor ilk müdahaleyi reddediyor, çünkü nasıl bir sağlık sorunu yaşadığını bildiği için profesyonel müdahale bekliyor. Çevredekiler doktorun başörtüsünden dolayı kendine müdahale edilmesini istemediğine kanaat getirip ona müdahale ediyorlar. Doktor hanım o müdahaleden sonra felç oluyor. Yani siyasi meselelerin yarattığı aşırı hassasiyet, insanların hayatına dolaylı yollardan etki ediyor.

Sağlık alanında hizmet veren ve alan arasında çok büyük şikâyetlerle karşılaşılmıyor. Türkiye’de bazı meseleler çok iyi kullanılıyor; laiklik de bunlardan birisi...

Hasta Hakları Yönetmeliği’nin 38. maddesi, dini haklardan yararlanmaya imkân tanıyor, ancak bazı uygulama sıkıntıları var. Oysa hastanelerde, din adamlarının bulunmasının sadece dini açıdan değil, psikolojik açıdan da yararlı bir uygulama olabileceğini bile tartışmıyoruz. Üstelik bu hizmeti devletin vermesi gerekmiyor; konuyla ilgili çalışan pek çok sivil toplum kuruluşu ile görüşülüp, onlardan hizmet sunumu istenebilir. Konunun bir diğer boyutu da önceliklere

dayanıyor. Örneğin hastanede bir onkoloji uzmanı istihdam edilemiyorken, orada bir imam çalıştırmak gerçekten lükstür. Henüz temel sağlık hizmeti verilemiyorsa, laikliği tartışmak da çok anlamlı olmayabilir.

Başvuru ya da şikâyetlerin fazla olmaması, hiç sorun yaşanmadığı şeklinde de yorumlanmamalı. Örneğin İstanbul'da, sağlık hizmetlerindeki şikâyetlerin yüzde 16'sını hak ihlalleri oluşturuyor. En büyük sorun, sağlık hizmetlerine ulaşma hakkının yerine getirilmemesi olarak saptanmış. Burada bir hak ihlali varsa, ardından gelen sorunlar önemini yitiriyor. Bu araştırmada, dini vecibelerle ilgili sorun binde yedi olarak görünüyor. Ama bu, sorun yok demek değil. Çünkü insanların dini vecibelerle ilgili sorun olup olmadığını görmeleri için, önce sağlık hizmetlerine ulaşması gerekiyor.

Şikâyetlerin azlığının nedeni olarak görülebilecek bir başka sorun da hasta hakları kurumlarının işlememesi... Bu durumun değiştirilmesi, söz konusu kurumların işlev kazanması lazım...

Başörtüsü yasağı, bir başka hak ihlali olarak görülebilir. Ancak bu sorun eğitimde de, hizmet alma ve verme noktasında yaşanıyor. Dolayısıyla daha genel bir insan hakları ihlali olarak bakmak gerekli... Başörtüsü yasağı, sağlık alanına, bir başka hak ihlali olan özelleştirme ya da özel sağlık hizmetlerinin artması biçiminde yansıyor. Yine de giyim tarzının sadece laiklikle ilgisi olmadığından, hastane çalışanlarının belli kıyafet kurallarına, mesleki gereklilikler nedeniyle uymaları zorunludur.

Diğer yandan bazı yaklaşımlarda daha esnek olunabilir. Örneğin, hekim kendi inancıyla çelişen bir durum yaşıyorsa (ve tek hekim değilse), hastasını başka bir hekime devredebilir; sağlıkta dinle ilgili sorunların çözümü o kadar da zor değil. Ayrıca, İslam'ın tıpla ilgili çekincelerinin olduğuna inanmamak gerekiyor; İslam yaşamı esas alır, sağlıkla ilgili problemler temel haram ve helalleri ortadan kaldırır. Örtünme konusunda Türkiye'de laikliğin hiç olmadığını, örtünenlere karşı büyük bir ayrımcılık yapıldığını söyleyebiliriz. Bu durum, erkek egemen bir toplum yaratıyor ve dindar erkekleri ön plana çıkarıyor. Başörtüsünden dolayı işinden olan bir hemşire ancak ameliyat hemşiresi olarak Doğu bölgelerindeki şehirlerde ya da özel sektörde iş bulabiliyor. Laikliği ihlal eden, devletin kendisidir. Toplumun din ve sağlık çatışması yaşadığını söyleyemeyiz, bunu yapan devletin otoriter tavrını terk etmesi gerekiyor.

Elbette bu konulara sadece hekim gözünden bakmamak gerekir; Türkiye'de sağlık hizmetleri 100.000 hekim ve 200.000 sağlık çalışanıyla veriliyor. Sağlık, mühendisinden hizmetlisine kadar birçok insanın işin içinde olduğu bir hizmet alanı... İdarecilerden, yargıdan veya meslek odasından kaynaklanan sorunlar var, hasta yakınları var. Ayrıca birçok ayrımcılık türü de var. Kürtaj ya da organ nakli üzerinde durmak lazım; eşcinsel, HIV/AIDS ile yaşayan, madde bağımlısı veya alkolik hastalar da tartışma konusu... Benzer bir şekilde, azınlık sorunlarını hiç konuşmuyoruz bile; onları azınlık hastanelerine havale etmiş durumdayız...

Bir Katılımcının Gözlemleri

Toplantı, yukarıda ana temaları özetlenen konular etrafında şekillendi. Çok hararetle tartışmalar, ciddi çatışma ve gerilim yaşanan bir toplantı olmadı, kısaca tansiyon fazla yükselmedi. Bunun temel nedeni, sağlık alanının laiklikle ilgili tartışma açmaya çok uygun olmaması olabilir. Ancak bir diğer etmen, toplantı planlanırken yakalanmaya çalışılan çoksesliliğin katılımcı listesine tam da yansımamış olmasıdır. Örneğin laikliğe duyarlılıklarıyla tanınan STK ya da sendikal hareket içinden katılımcıların eksikliği/toplantıya katılmaması dikkat çekiciydi. Böyle olunca toplantıya, birbirine benzer görüşlerin dillendirildiği ve kolaylıkla uzlaşılabilen bir hava hâkim oldu.

Öte yandan, toplantının ilk saatlerindeki “sağlık alanında laiklikle ilgili bir problem yok” havası, konuşmalar derinleştikçe belli sorunların laiklik kavramıyla birlikte okunabileceği sonucunu doğurdu. Her ne kadar zaman zaman kişisel deneyimler/bireysel mağduriyetlerin altı çizildiyse de, hekimlerin hasta seçme hakkı, hastaların hekim seçme hakkı, kürtaj gibi pek çok açıdan “yükü” konular, türbanlı doktor-hasta-hasta yakınının durumu, hak ihlalleriyle ilgili şikâyetler ve hasta haklarının yaşama geçirilmesi gibi konularda ufuk açıcı görüşler dillendirildi.

Ancak toplantıda, dikkat çekici bir “ittifakın” varlığına da değinmek gerekiyor. Özel hastane temsilcileri ile Sağlık Müdürlüğü’nden gelen katılımcıların söylemi, şaşırtıcı derecede örtüşüyordu. Bu durumu, aslında sermayenin el değiştirmesinin somut sonuçlarından biri olarak yorumlamak yanlış olmaz. Her iki grup da, sağlık hizmetlerinde laiklik sorununu tartışmak konusunda belirgin biçimde isteksiz davrandı. Örneğin, başörtülü annesini bir devlet hastanesinde tedavi ettiremediğinden yakınan, kendisi de örtülü kadın doktorun sorununu duymak istemediler, dinlemeyi reddettiler. Neredeyse sert bir tavırla bunun konuşulmasına itiraz edildi; öyle ki, moderatör belli bir noktada konuya müdahale etmek zorunda kaldı. Daha çok laik kesimden görmeye alışık olduğumuz bu tür tavırların, kendini devlet söyleminin taşıyıcısı olarak konumlandırmış özel sermaye tarafından dillendirilmesi, ilginç bir ironiyi de barındırıyor. Sağlık alanında laiklikle birlikte düşünülebilecek tüm sorunların, salt “basının abartması” noktasına indirgenmesi de, üzerinde kafa yorulması gereken bir ayrıntıydı kuşkusuz.

Çözümlerle ilgili önerilerin dile getirildiği bölümde, belli hassasiyetlerin geliştirilmesi için tıp eğitiminden başlayarak, sağlık çalışanlarının hizmet içi eğitimlerine kadar düşünülmesi gereken adımlar konuşuldu. Eğitimin içine çokkültürlülüğü yerleştirmenin gereği vurgulandı. Hasta hakları ve hak arama yollarıyla ilgili eğitimlerin, farkındalığın yükseltilmesi ve taleplerle ilgili izlenecek yollar açısından ne kadar belirleyici olduğuna değinildi. Belli bir noktadan sonra konu laiklikten çok güncel sağlık sorunları ve sağlık hizmetlerindeki önceliklere doğru evrilsen de, toplantının sonunda, birlikte düşünmenin ciddi bir zihinsel egzersiz gerektirdiği bu iki konuyu, ülke gerçekleri ışığında konuşmanın ve değerlendirmenin mümkün olduğu görüldü. Sadece bu açıdan bakıldığında bile, toplantının öğretici olduğu ve amacına ulaştığı söylenebilir.

Gündelik Hayatta Laiklik: Sağlık Hizmetleri

Tartışma Notları

20 Şubat 2010 / Balıkçılar Oteli, Konya

Devlet hastaneleri, özel hastaneler ve üniversite hastanelerinde görev yapan hekimler ile sağlık çalışanları; sağlık emekçileri sendikaları, meslek örgütleri ve dernekleri; insan hakları ve tüketici örgütleri; il sağlık müdürlüğü çalışanları ve üniversite öğretim üyeleri ile biyoetik örgütlerinden temsilcilerin katıldığı yuvarlak masa toplantısında, sağlık hizmetleri alanında laiklik pratikleri üzerine tartışmalar yapıldı. Laiklik meselesi ve sağlık hizmetleri alanında yaşanan örnekler, katılımcılara önceden gönderilen kılavuz soruların* ışığında ele alındı.

“Sağlıklı yaşam hakkı ve laiklik” konusunun tartışıldığı birinci oturumda, laikliğin sağlık alanında sorun olarak görünmesinin, çoğu örnekte manipülasyon ile kuvvetlendiği görüşü hayli taraftar buldu. Sağlık alanındaki sorunların, hasta, hasta yakını ve sağlık personeli açısından üç ayrı alanda şekillendiği dile getirildi.

Toplantıya katılanların görüşleri ve tanıklıkları şöyle özetlenebilir:

- Türkiye’de laiklik, din ve devlet ayrımı olarak tanımlanıyor ama Türkiye’de asıl sorun laikliğin uygulaması sırasında çıkmadı. Sorun, devletin laik olmamasından kaynaklandı. Laiklik alanındaki tartışmaların temelinde, devletin din dışı davranmaması yatıyor.

- Türkiye’de Hanefilik, Sünnilik ve Türklük halka bir ideoloji olarak dayatıldı. Kuruluş döneminde diktatörlük olarak algılanabilecek bu yapı, devam eden tek parti döneminde de laik olmadı. Otoriter ve totaliter devlet yapısının sosyolojik olarak sağlıklı bir toplum şekillendirmesini bekleyemeyiz. Bu yapıdan yalan söyleyen bir toplum şekillenir ve en önemli sebebi, devletin laik olması değil, bütün inançlara eşit mesafede durmamasıdır. Ayrıca hatırlanacağı gibi, konjonktür gerektirdiği durumda devlet din karşıtı pozisyona da girdi.

- Türkiye’de İslam’la ilgilendiğiniz zaman anlıyorsunuz ki, İslam’mış gibi gördüğümüz şey aslında o değil. Kutsal değerleri çok fazla olan bu toplum, aslında güç ve para karşısında çok kolay eğilip bükülebiliyor. Aslında bir sürü mit üzerine inşa edilen ve devlet eliyle oluşturulmuş kutsal değerler, bir süre sonra devletin karşısına çıkıyor.

- Diyanet İşleri Başkanlığı varken Türkiye’de laiklik yoktur; devlet neden bizim vergimizden Diyanet’i finanse ediyor? Devletin laik olup olmadığını ancak Diyanet özerkleştirildiği zaman sağlıklı bir şekilde tartışabiliriz.

* Kılavuz sorular için bkz. sayfa 105

- Türkiye’de laiklik pratiklerindeki olumsuz pek çok örneğe karşın, bunların sağlık alanına şiddetli bir şekilde yansımadığını söyleyebiliriz. Sağlık alanında laiklikten kaynaklanan sorunların can yakıcı olmaması, evrensel tıp kurallarının önemsenmesi nedeniyledir. Bu konuda özellikle medyada sağlık çalışanlarına haksızlık ediliyor.
- Sağlık temel haklardan birisi; burada ideolojik tanımlar yapamayız. Sağlık konusunu ele alırken demokrat, gerici, ilerici gibi kavramlarla veya güncel tanımlarla değil, temel hak ve özgürlükler bağlamında tartışmalıyız.
- Sağlık alanındaki sorunlar, çoğunlukla bilgisizlikten veya siyasi gündem sebebiyle üretiliyor ve kafa karışıklığının devam etmesi sağlanıyor.
- “Devlet laiktir ve herkese eşit mesafede olursa bütün sorun çözülür” diyenler var. Laiklik hem hizmet alan hem de hizmet verenin birbirini kabul ettiği anda gerçekleşir. Ama Türkiye’de laiklik, devlet ve toplumdaki gruplar eliyle gerçekleşiyor. “Birey laik olmaz” diye düşünmemek lazım; karşısındaki insan ne olursa olsun, eşit mesafede duruyorsa o insanın laik olduğunu söyleyebiliriz. Tıp mesleğini sürdürenler de geleneksel olarak herkese eşit mesafede durmayı etik açıdan benimsemiş bir meslek grubudur.
- Doktorlar genel olarak sağlık etiği çerçevesinde davranır. Bazen erkek doktorların kadın hastayı muayene etmemesi gibi tek tük vakalarla karşılaşabiliyoruz. Fakat bunun doğrudan dinsel bir nedenden kaynaklanmadığı da oluyor, elbette devlet adına görev yapan birisinin bunu demeye hakkı yoktur, keza bu dini açıdan da kabul edilemez.
- Farklı ülkelerde sağlık eğitiminde ve sağlık hizmeti sunumunda farklı yaklaşımlar mevcut; her ülkenin kendine özgü bir durumunun olduğunu bilmek lazım... Oysa biz sağlık hizmetinin kalitesi meselesini yeni tartışır hale geldik.
- Sağlıkta etik konusu, zaten var olan önyargılarla beraber farklı bir açıdan algılanır oldu. “Kadavraya külot giydirme” haberi kamuoyuna bu konunun nasıl yansıtıldığına dair önemli bir örnektir. Ama orada olanlar bilir; kadavraya o külotu haberi yapan muhabir giydirmişti. Şunu da çok açıkça söylemeli: Kadavranın kullanılmayan bölgeleri etik açıdan zaten örtülür, kadavranın uzun süre kullanılması açısından da önemlidir bu...
- Tıp alanında davranışlar zincirleme yaşanır; eğitim görürken de bazı kodlar devamlı tekrar edilir. Hastayla emir kipiyle konuşmamak bunlardan birisidir. Fakat öğrenci, sahada bunları unutabiliyor, bu tür davranışlar yanlış anlaşılabilir ve siyasi sorunlara bağlanabiliyor. Oysa şunu unutuyoruz: Bazı olaylar kendi içindeki kodlardan kaynaklanır; kültürel birikim, kötüsüyle iyisiyle insandan insana aktarılır. Bu kodların olduğundan farklı algılanması ve sunulması, yanlış sonuçlara yol açıyor. Veya hekim, sağlık hizmeti üretirken hastasına yeterli zaman ayıramıyorsa bunun karşı tarafta algılanması da taraflı olabilir.

- Başörtülü bir kadın radyologun testis ultrasonu çekmemesiyle ilgili bir haber yayımlanmıştı zamanında bir gazetede. Bunun aslında hakkı ihlal edilen birkaç hekimin hastane yönetimiyle girdiği anlaşmazlık sonucu yayımlanmış gerçekdışı bir haber olduğunu kimse bilmiyor.

- Bu konuları tartışırken şunu da göz önünde tutarsak çözüm daha kolay olur: Sağlık alanında, laiklikle ilgili şikâyetler özel sektörde daha düşüktür. Çünkü orada çok imkân ve zaman var.

- Sağlık alanında hizmet veren ve alan arasında çok ciddi şikâyetlerle karşılaşmıyoruz. Hatta şikâyet eden hastayla şikâyet edilen doktorun dünya görüşlerinin benzer olduğu durumlar da olabiliyor.

Hasta Hakları Yönetmeliği'nin 38. maddesi, dini haklardan yararlanmaya imkân tanır, ama bazı uygulama sıkıntıları yaşanıyor. Yine de bu konuda da çok ciddi bir şikâyet veya başvurunun olmadığını söyleyebiliriz.

- Hastanede din adamının bulunmasının sadece dini açıdan değil, psikolojik açıdan da ne kadar yararlı bir uygulama olduğunu bile tartışmıyoruz. Üstelik de bunun illa ki devlet eliyle uygulanması da gerekmiyor, bu konuda çalışan birçok sivil toplum kuruluşu var, bu uygulamayı onlar da yerine getirebilirler.

- Mesela İngiltere'de laiklikle ilgili sorunlar çok az, ama hastanede kiliseyle bağlantılı çalışan gönüllüyle karşılaşmak mümkün. Çünkü insanların empati kurabilmesi için, kimi zaman yardımcı unsurlara ihtiyacı vardır.

- Ama diğer taraftan hastanede onkoloji uzmanı istihdam edilemiyorken imam çalıştırmak gerçekten lükstür. Bir araştırma yaptık: Konya genelinde sekiz bin hasta, nereye gidip hizmet alacağını bilmiyor... Temel sağlık hizmeti veremiyorken laikliği tartışmak çok anlamlı olmayabiliyor.

- Yapılan araştırmalarda, sağlık alanında en çok şikâyet edilen konuların başında iletişim sorunları geliyor. Yani hastalar hekime ulaşamamaktan ve ona derdini anlatamamaktan şikâyetçi...

- Ben bir hekimim ve türbanım yüzünden iş bulmakta zorlandım. Onun için, sağlıkta laiklik meselesinden kaynaklanan sorun olmadığı tespiti bana doğru gelmiyor. Üstelik bu yüzden hakaret bile işittim, bana "Başörtünün altına saklanan bir şeytansın" lafı sadece örtülü olduğum için söylendi. Sorun, şikâyet edecek yer bulamamak... Üstelik sadece doktor olarak değil, hasta yakını olarak da ayrımcılığa uğradım. Annem ve ben başımız örtülü olduğu için Hacettepe Üniversitesi hastanesinde kötü muamele gördük. Bu konuda da şikâyette bulunmadım çünkü gerekli cevabı alamayacağımdan eminim.

- Türkiye'deki Tabipler Birliği'yle benzer alanda faaliyet gösteren İngiliz Sağlık Konseyi'nin inançlar konusunda çalışmaları var. Hasta doktoru ret veya talep edebilir. Hasta, inancı yüzünden bir tedaviyi reddediyorsa, yine kendi inancına uygun bir yönlendirme de isteyebiliyor. Doktorun hastaya göre hakları daha sınırlı; onun da bazı şeylerden imtina etme hakkı var, ama o anda oradaki tek doktor ise tedaviyi reddetmek gibi bir hakkı olamaz örneğin... Bu konuyu da uzun tartışmakta yarar var, çünkü o sırada o sağlık kurumunda iki tane doktor varsa, birisinin inancı sebebiyle tedaviyi reddetmek gibi bir hakkı olması gerektiğini de tartışabilmeliyiz.
- Mesela doktorun kişisel inancı nedeniyle kürtaj yapmama hakkı vardır. Ama aynı doktor, kürtaj için hastaneye gelen hastaya kürtaj dışındaki tüm müdahaleyi yapmak zorundadır.
- Hekimlerin hasta seçme hakkı yoktur, sadece çekilme hakkı vardır. Doktorun hastaya karşı duyduğu güven ilişkisi kırılmışsa ya da kendi inanç değerleri ön plana çıkıyorsa, hekimlikten çekilmeye hakkı vardır. Bu inanç değerleri sadece dinle ilgili değil, ölüm oruçları veya ötenazi gibi durumlarda da geçerlidir. Doktor bu durumlarda çekilebilir, ama hastanın tedavisinin devam etmesini sağlamak üzere...
- Hastanede doktorun giyimi söz konusu olduğunda işveren belirleyicidir. Ama yine de şu tür doğruları unutmamak lazım: Mesela yüzünüzde peçe varken hastayla iletişim kuramazsınız, burkayla hekimlik yapamazsınız.
- Temel meselelerden birisi şu: Tek bir dinin egemen olduğu bir yerde laiklik çok zor yerleşir. Dinin siyasete rakip görüldüğu bir ortamda konuşmak da mümkün olmuyor. Oysa din, siyasete rakip değildir.
- Türkiye'de ayrımcılığın da çeşitleri var. Örneğin kadın ürolog olmaması, ayrımcılığın bir tezahürüdür.
- Bu alanda önemli olan, iyi hizmet üretmek ve işin insani boyutudur. 2005 yılındaki Pakistan Depremi, bu konuda çarpıcı örnekler sundu; Sınır Tanımayan Doktorlar, yemek masasının üzerinde ameliyat yapmışlardı mesela. Başka dinden, başka inançtan birçok doktor vardı ve ellerinden geleni yapıyorlardı.
- İstanbul'da sağlık hizmetlerindeki şikâyet başvurularının yüzde 16'sı ihlaller üzerine... En büyük sorun, sağlık hizmetlerine ulaşma hakkının yerine getirilmemesi olarak belirlenmiş. Bu hakkı yerine getirmediğimiz zaman, ondan sonra gelen sorunlar arka sıralara atılıyor. Bu araştırmada, dini vecibelerle ilgili sorunlar yüzde 0,7 olarak görünüyor. Ama bu, sorun yok demek değildir. Çünkü insanların dini vecibelerle ilgili sorun olup olmadığını görmeleri için önce yeterli sağlık hizmetine ulaşması gerekiyor.

- Hem uygulamada hem de düzenlemede bütün dinler konusunda eşit davranmak zorundayız. Mesela azınlıkların sağlıkla ilgili sorunlarını hiç konuşmuyoruz bile. Onların sorunlarını azınlık hastanelerine havale etmiş durumdayız.

- Türkiye’de sağlık hizmetleri, 110 bin hekim ve 200 bin sağlık çalışanıyla döndürülüyor, aslında sağlık alanındaki aşırı ilgiyi karşılayacak bir oran değil... Bu rakamların getirdiği sorunlar, iki tarafın birbirini anlamaması şeklinde vuku buluyor.

- Toplumda çeşitli bilinçaltı refleksleri var, mesela kadınlar, kadın jinekoloğu, erkek jinekoloğa göre iki kat fazla tercih ediyorlar. Eğitimli, modern giyimli kadınlar bile, mamografisinin bir erkek tarafından çekilmesini istemeyebiliyor. Yani sorunları empatiyle yaklaşarak çözebiliriz. Düşünün ki, topluma en az karışan insanlar bile hastaneye geliyor. Sağlık kurumlarını aynı zamanda eğitim mecrası haline getirerek duyarlılığı artırabiliriz.

- Bazen doğru örnekler de yanlış noktalara çekilebiliyor. Mesela, başörtülü bir doktor hanımla ilgili bir haber... Hanım trafik kazası geçiriyor, 112’yi çağırıyorlar fakat doktor müdahaleyi reddediyor. Çevredeki doktorun, başörtüsünden dolayı müdahaleyi reddettiğini sanıyorlar, oysa doktor profesyonel müdahale istiyor, çünkü o sırada nasıl bir sağlık sorunuyla karşı karşıya olduğunu anlıyor. Doktorun başörtüsünden dolayı müdahale istemediğine kanaat getirilerek müdahale ediliyor. Doktor hanım o müdahaleden sonra felç oluyor. Bakın, siyasi meseleler nerelerden dönüp dolaşıp insanların hayatına müdahil oluyor.

Başörtüsü yasağı, bir başka hak ihlali olan özelleştirmeye neden oluyor; böylece örtülü kadın hekimlerin hizmet verdiği ve bu hekimler tarafından tedavi olmayı tercih eden hastaların gittiği özel hastaneler artıyor.

- “Bu ülkede başörtülü bir kadın, doktor olabiliyor mu” sorusu ortadayken, sorun olmadığını söylemek çözücü değil... Amacımız sadece sağlık hizmetlerini tartışmak değil, sağlık alanında laiklik sorunlarını paylaşmak... “Bugün değilse bile yarın oluşabilecek sorunlar nedir?” sorusuyla ilgileniyoruz. Kadınların sağlık alanından, başörtülü oldukları için dışlanmaları nasıl sorunlar yaratacak?

- Laiklik üzerine konuşurken dini meseleleri atlamak mümkün olmuyor, kimi davranışlar ise din tarafından belirlenirse de gelenek ve görenekle örtüşüyor. AIDS hastası veya homoseksüel hastalarla ilgili konuları konuşmuyoruz bile. Kürtaj meselesi de bunlardan birisi... Bazı doktorlar dini inançlarından dolayı kürtaj yapmayı reddetmiyor ama hastaya kürtaj yaptırmaması için baskı yapabiliyor.

- Sorunumuz uygulama ile ilgili... Sağlık hizmetleriyle ilgili konuşurken, laiklik ilkesi dini duygulardan arınmayı mı gerektiriyor? Tıbbi endikasyon yoksa kimse kürtaj yapmaya

zorlanamaz. Eğer sosyal veya keyfi bir durumsa doktorun bunu reddetme hakkı vardır. Üniversite mezunu kadınların yüzde 40'ı kürtağın kendi hakkı olduğunu düşünüyor. Kürtağ maalesef aile planlaması biçiminde uygulanıyor.

- Hastanın hekimi seçme hakkı konusunda bir yanlış anlaşılma olmamalı... Hasta acil olmayan durumlarda hangi hekim kendisine uygundur, bunu araştırır, hastayı bu araştırmayı yapmaya biz zorlayamayız. Hıristiyan bir hekim de olsa bir Müslüman hastayı normal kurallara göre muayene eder. Genel olarak bizim toplumumuzda hekimde aranan özellik, mesleğinde ustalıktır; bu olduktan sonra tarih boyunca hangi doktor hangi dindenmiş, buna dikkat edilmemiştir. Mesela Osmanlı'da İbn-i Meymun, Yahudi ve çok saygın bir hekimdir; o dönemde birçok başhekim azınlıklardandır. Yeniden bunları hatırlamak, bu tür sorunları daha sakın düşünmemizi sağlayabilir.

- Hastalar bir sürü hakka ulaşamazken, hekimi neye göre seçecek? Eşitler arasında cereyan etmeyen bir durum söz konusu burada...

- İslam'ın tıpla ilgili çekincelerinin olduğuna inanmamak gerekiyor. İslam yaşamı esas alır; sağlıkla ilgili hallerde temel haram ve helalleri kaldırır. İnsan sağlığı söz konusuysa, domuz eti yenir, şarap içilir, Tanrı bile inkâr edilebilir.

- Örneğin Ramazan ayında gözüne damla damlatırken orucunun bozulup bozulmayacağını soran hastalar var. Hekim bunu bilmek zorunda değildir ama bir fikir ve bilgi sahibi olması lazım. Belki tıp eğitiminin içine bu tip kültürel bilgilerin konulması gerekiyor.

- Din görevlisi konusuna gelince, bazen fazla Müslüman'ca düşünüyoruz. Bir Hıristiyan'ın üç kişilik bir sağlık koğuşunda papaz çağırıldığını düşünün, adamı misyonerlik yapıyor diye kapı dışarı ederler. Bu ortamlar hazırlanmadan sevimsiz durumlar ortaya çıkabilir.

- Eğitim ve sağlıklı tartışmayla dindarlar dindar olmayanları anlayacak, dindar olmayanlar da dindarları... Şunu unutmayalım: İki durumda da refahın artmasından sonra hizmet daha iyi verilecek.

- Hastaların şikâyet mekanizmalarını nasıl kullanacağını öğrenmesi, sağlık mekanizmasının ne kadar düzgün örgütlendiğı ile doğru orantılıdır. Sağlık hizmeti alanında düzenlenen iç eğitimler bu tür sorunlara da çare olabilir.

Sağlık hizmetleri alanında laiklik pratiklerinin incelendiğı öğleden sonraki bölümde daha yoğun olarak somut örnekler etrafında tartışmalar yapıldı. Tartışmalar sırasında çözüm önerileri üzerinde de duruldu.

- Sağlık hizmetinin verildiği ortam, dini duygularla yaşayanlara uygun değil. Dini inanışından dolayı bir erkek hastayı tedavi etmek istemeyen bir kadın doktorun, insan hakları temelli bir dini eğitimden geçirilmesi ve hizmetin devamını sağlamak olumlu bir gelişme olacaktır.

- Örneğin örtünme konusunda Türkiye’de laikliğin hiç olmadığını, örtünenlere karşı büyük bir ayrımcılık yapıldığını söyleyebiliriz. Bu, erkek egemen bir toplum yaratıyor ve dindar erkekleri ön plana çıkarıyor. Başörtüsünden dolayı işinden olan hemşire bir yakınınız ancak ameliyat hemşiresi olarak Doğu’da kendine iş bulabiliyor. Laikliği ihlal eden, devletin kendisi... Toplumun dinle sağlığı çatıştığını göremeyiz, bunu yapan devlettir. Devletin otoriter tavrını terk etmesi gerekiyor.

- Bizim tüm bu tartışmaları yaparken doğru kavramlara ihtiyacımız var. Laiklik Avrupa toplumunda kilisenin devletle çatışmasından ortaya çıktı, orada şarttı, çünkü kilisenin devletin önüne geçmesi söz konusuydu. Mevlana’nın Selçuklu sultanlarıyla, gayrimüslimlerle olan ilişkisini düşünün, Osmanlı’yı düşünün. Türkiye kurulduğu zaman yanlış tercümeden dolayı Avrupa’nın bu deli gömleği bize de giydirilmiş. Bizim buna ihtiyacımız yok. Menfaat çevreleri kendi hegemonyaları için bu deli gömleğini bize uygun görüyorlar. Yunus Emre demiş ki: “Gelin tanış olalım, işi kolay kılalım, sevelim sevelelim, bu dünya kimseye kalmaz”. Biz Yunus’a, Mevlana’ya döndüğümüz, iletişimi artırabildiğimiz zaman, önümüzde çok büyük bir mesele yokmuş gibi geliyor.

- Başvuru ağı ve mekanizmaları konusunda kılavuz sorulara bakılması çok yararlı olacaktır. Biz, yanlış paylarımızı da paylaşmalıyız. Hasta hakları kurumları yedi seneden beri aktif çalışıyor, buraya hiç başvuru olmaması, laiklikle ilgili hiç ihlal olmadığı anlamına gelmiyor.

- Sağlık kurumlarında alınan önlemlerin Sünni Müslümanlar için düzenlendiğini söylemek yanlış olmaz. Diğer inançlar fazla göz önüne alınmıyor.

- Laiklik konusunda mutlaka bir tanıma varmak zorunda değiliz, ama inancın yasakladığı bazı durumları da göz ardı edemeyiz. Farklı inançlardan gelen insanlar aynı yerde buluşuyorsa bunun olumlu bir etkisi vardır.

- Laiklik, dine daha uzak duran insanların dindarları rencide etmek için kullandıkları bir tanım olabiliyor bazen. “Laiklik” yerine “kişisel hak ve özgürlükler” desek, belki tartışmak daha rahat olacak.

- Laiklik doğduğu yerde, kilise ve prens çatışmasının prens lehine çözülmesiydi. Bu tanım Türkiye’ye geldiğinde enteresan bir İslamiyet vardı; bütün dini hizmetler devlete bağlanmıştı. Özgürlük, laiklik tanımının içine sonradan eklendi.

- İlaç meselesi de önemli; hasta kullandığı ilacın menşeyini bilemiyor, yani bir kapsül bitkisel midir, hayvansal mıdır, bunu anlayamıyor... Zaten şu anda yerli ilaç üretimi de kalmadı. İlaçta dini açıdan bir uygunsuzluk bulunup bulunmadığını belirleyecek bir enstitü kurulması bile bir yararlıdır. Diğer yandan ötenazi, bitkisel hayat gibi konularda dini kurumlar içinde de bir uzlaşma sağlanamıyor. Durumu tespit edip çekilmek çözüm değil.
- Biz, 240 hemşire içinde sekiz tane erkek hemşireyi nerede çalıştıracağımızı şaşırıyoruz. İşte bu da pratik sorunlardan birisi...
- Bazı meseleleri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın asık suratlı hutbeleriyle çözmeyi deniyoruz. Bunu daha iyi yapabilecek STK'lar var. Koruyucu sağlık hizmetleri bu açıdan çok işlevsel ama sağlığa ayrılan payın sadece 0,5'inin koruyucu hizmetlere verilmesi bu açıdan çok trajik...
- Bazen hastane yönetiminin yapısı bütün her şeyi etkiler. Özel sektörde bu sorunlar çok problem olmaz; devlet hastaneleri ve üniversite hastanelerinde sistem bellidir: Hükümete yakın kim varsa o atanır, üniversite hastanelerinde de rektöre yakın doktorlar atanır.
- Sağlık deyince sadece hastane ortamını düşünüyoruz, oysa hastane en son nokta... "Katılım payı" diye bir müessese var mesela, buradan da anlıyoruz ki sağlık alanında özelleştirmeye doğru gidiliyor.
- Pratikte bazı şeyleri devamlı yanlış yapıyoruz. Bütün tartışılanlar İslam'ı bilmemekten kaynaklanıyor. Bu tartışmanın mezhepler, farz ve sünnet kısımları var; her türlü durumda olağanüstü çözümler bulunabilir. İslam sağlık konusunda sorun çıkaracak bir din değil. Zaten ne kadar dini alışkanlıklarla davranırsak davranalım, bizler laik eğitimle büyümüş hekimleriz. Çok dindar olup da sağlık alanında sorun yaşayan kimseyi tanımıyorum. Ayrıca dindarların yaşadığı sorunlar sorulmaz, çünkü onlar kayıt tutmaz, boyun eğer. Sağlık alanında çalışan dindar hekimler olarak biz inciniyorsak, kendi özgüven yoksunluğumuzdan kaynaklanıyor.
- Dini alanda dönüp dolaşıp kadının sıkıntıları söz konusu ediliyor. Geleneklerimiz, göreneklerimiz ve önyargılarımızla ilgili çözümler gerekiyor.
- Özellikle sağlık eğitiminde laiklikle ilgili sıkıntılar var; yarı yarıya aleyhte karar çıkıyor, bu kararların yüzde 50'si de başhekim tarafından siliniyor. Hasta hakları kurullarının da hiçbir fonksiyonu yok, bunun sağlanması lazım. Mesela şikâyetleri insan hakları kurumlarına yönlendirebiliriz, yaptırımları olmayabilir ama onların beyanının kamuoyunda duyulması çok önemli... Ayrıca kararlar alabiliyor bu kurumlar, siz de bu kararları yargıya götürebiliyorsunuz.
- Hasta hakları kurullarına şikâyette bulunsanız bile delil gösteremiyorsunuz. Siz kurula başvurursunuz, ama kurulun sadece öneri hakkı vardır. Başhekimlik soruşturma başlatmak zorundadır, Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun'a göre

işlem yapılır, ön incelemeci tayin edilir. Zaten Türkiye’de hukuk davalarında işler gerektiği gibi yürümez, çözüm otuz seneyi bile bulabilir. Hasta hakları kurullarıyla ilgili çalışan personelin suç işlediğine karar verilse bile görevlendirilen kişiler birilerinin atadığı kendi meslektaşları olunca bir karar çıkmaz.

Hasta hakları kurulu, sivil üyelerden ziyade devlet kesiminin ağırlıkta olduğu bir yer, yapılan tek iş şikâyetleri oylamak... Kurul orada görüşülen konuları kurul dışındakilerle paylaşamaz. Hasta hakları kurullarının kararları göstermelik kararlardır. Yani laiklikle ilgili sorunlar da bu kurumlar bağlayıcı ve işlevli olduğu zaman çözüm bulacaktır.

- Hekimlik alanında yaşanan handicap şu: Eğitim süreci bittikten, yani 30 yaşını geçtikten sonra insan hakları veya hasta hakları eğitimi veremiyorsunuz.

- Sağlık alanında hak yok, vazife vardır, yine de bu kurulların çok cezalandırıcı olmaması lazım... Sivrisineklerle değil, bataklıkla uğraşılması gerekiyor. Bu bakımdan hasta hakları kurullarıyla ilgili Sağlık Bakanlığı’nın yaklaşımı yanlış oldu. Daha ilk gündün “doktorlar şikâyet edilebilecek” ilanıyla kamuoyuna duyuruldu ve bu yaklaşım, içeride savunmayla karşılandı.

- Kamusal alanda, personel ve hizmet alanların arasındaki kılık kıyafet ayrımcılığının kalkması gerekli... Medyanın şu bilinçle davranması lazım: Sağlık kamusal bir hizmettir; ticarileştirirseniz olmaz.

- Bizim şimdiye kadar bu sorunları konuşmamış olmamız, bu alanda sorunların olmadığını göstermiyor; iyi bir başlangıç oldu. Bir sonuca varmadık gibi görünmesin, bunların konuşulması bile çok önemli...

Katılımcılardan bazılarının, sağlık alanında laiklikle ilgili bir sorun olmadığını vurgulamasıyla başlayan toplantı sonucunda örnekler ve başka katılımcıların deneyimleri ışığında, bu alanda da bazı sorunların yaşandığı anlaşıldı. Hekimlerin hasta, hastaların hekim seçme hakkı, kürtaj meselesi, türbanlı hasta ve hasta yakını, türbanlı hekim, hasta haklarının hayata geçirilmesi konusunda yapılan tartışmalar, bu açıdan önemliydi. Laiklik alanındaki olumsuz deneyimlerin özelleştirmeye veya katılım paylarının artırılmasıyla çözümlenmeye çalışılmasına yönelik eleştiriler de vurgulanan önemli konulardandı.

Raportör: Banu Uzpeder

Kılavuz Sorular

Laiklik, son yıllarda hem kavramsal açıdan ciddi tartışmalara ve görüş ayrılıklarına hem de hayatın pek çok alanında irili ufaklı meseleler yaşanmasına yol açıyor. Bu toplantıda, laikliğin sağlık hizmetlerinin çeşitli mecralarındaki (tıp eğitimi, hasta-hekim ilişkisi, hastane ortamı, kamusal bir hizmet olarak sağlık, vb.) yansımalarını, tartışmalı alanları tespit etmeyi amaçlıyoruz.

Tartışma toplantımızın "laiklik" tanımından ziyade, laikliğin sağlık alanındaki uygulamalarına ilişkin gözlemler, fikirler ve çözüm önerileri üzerine yoğunlaşmasını hedefliyoruz.

Toplantı programının ilk bölümünde tanımlar ve tespitler üzerinde durmayı planlıyoruz, ikinci bölümde pratik meseleler ve bunların doğurduğu olanaklar ile problemleri ele almayı, son bölümde ise kısa ve orta vadede çözüm önerileri üzerine tartışmayı amaçlıyoruz.

Tanımlar, Tespitler

1. Sağlık hizmetleri alanında "laikliğin" uygulanmasından ne anlıyoruz? Sağlık alanında "laiklik" nasıl uygulamaya geçirilebilir?
2. Mevzuat, hasta haklarını kollamakta, genel olarak ayrımcılığı, özel olarak da dinsel inanca dayalı ayrımcılığı önlemekte ve farklı dini inançların ihtiyaçlarını karşılamakta yeterli mi? Özel sektör, devlet hastaneleri ve askeri hastaneler açısından...
3. Sağlık hizmetini sağlayan kurum ve kişiler açısından, sağlık hizmetlerinin hiçbir aşamasında ayrımcılık/dini ayrımcılık uygulanmaması noktasında bir etik birliği söz konusu mu?

Problemler, Olanaklar

1. Hastalar, sağlık hizmetlerinden yararlanırken, din ve mezhep ya da felsefi inanca ilişkin farklılıkların ayrımcılığa neden olmaması ile ilgili haklarını biliyor, savunuyor mu? Doktor-hasta ilişkisindeki potansiyel sorunlar, tercihler, çekinceler... Pratikte hasta, hekimini seçme hakkını kullanıyor mu? Bu hakkın kullanılmamasından doğan mağduriyetler yaşanıyor mu? Hastanın hakları hangi durumlarda "milli güvenliğin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması" amaçlarıyla çelişebilir?
2. Hastane yönetimlerinin yapısı, hem hizmet alanlar hem de hizmet verenler açısından laiklik pratiğini etkiliyor mu? Devlet hastanelerinde, özel sektörde ya da askeri hastanelerde farklı uygulamalar mevcut mu?

Başörtüsü ile kamu hizmetinde bulunma durumu devlet sektöründe nasıl, özel sektörde nasıl uygulanıyor?

3. Sağlık kurumlarında, görevlilere ya da hastalara yönelik ibadet mekânları bulunuyor mu? İbadet mekânlarının bulunması/bulunmaması sağlık hizmetlerinin uygulanmasında sorunlar/olanaklar yaratabilir mi? Türkiye'deki hastanelerde din görevlilerinin istihdam edilmemesi bir eksiklik yaratıyor mu? Hastanın talep etmesi halinde dini inançlarına uygun bir din görevlisinin hastaneye davet edilmesi sağlanıyor mu?

4. Sağlık hizmetlerinin sağlanmasında dini hassasiyetler mağduriyet yaratabilir mi? Mesela HIV/AIDS'le yaşayanların tedavisi, kürtaj, genetik müdahaleler, organ ve kan nakli... Genetik bilim, dinle çelişir mi? Peki, sağlık hizmetlerinin sağlanmasında dini hassasiyetler fırsat yaratabilir mi? Aile planlaması konusundaki uygulamaların yaygınlaştırılması noktasında dini telkinlere başvurmak...

5. Hastalar ya da sağlık çalışanları, laiklik pratiklerinden kaynaklanan sorunlarını duyurmak ya da şikâyetle bulunmak için hangi mekanizmalara ve olanaklara sahipler? Bu alanda denetim yapacak bir bağımsız kurum olmalı mı?

6. Farklı inanç pozisyonlarında bulunan kişiler, özellikle kadın öğrenciler açısından tıp eğitiminde laiklik pratiklerinin etkisi nedir? Dini pratikleri, mesleklerini nasıl icra edeceklerine ilişkin bir tartışmaya konu olabilir mi?

Nasıl Bir Gelecek?

1. Sağlık alanında kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla birlikte sağlıklı yaşama hakkını güvence altına alan bir laiklik tahayyülü nasıl geliştirilebilir? (Ortak ilkeler/kurallar; zorluklar/engeller...)

2. Perspektif çeşitliliğini destekleyen ve bu kritik meselenin serinkanlı tartışılabilmesi için yeni bir diyalog dili nasıl oluşturulabilir? (Zorluklar/engeller; imkânlar/fırsatlar...)

Gündelik Hayatta Laiklik: Medya Toplantıdan İzlenimler

*Sevgi Özçelik**

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” başlıklı projenin altıncı toplantısı, medya ve laiklik ilişkisine odaklandı. Gazetecilik meslek örgütleri, yazılı basın, haber kanalları, bağımsız medya, mizah dergileri, azınlıklar tarafından çıkarılan gazetelerin yanı sıra sivil toplum kuruluşları temsilcileri ve akademisyenlerin katıldığı toplantıda, çalışmanın daha önceki toplantılarında da olduğu gibi “laiklik” tanımından ziyade, laikliğin medyada algılanış biçimlerine, haberlere, köşe yazılarına, TV/radyo programlarına, daha genel olarak da yayın politikalarına nasıl yansıdığına ilişkin gözlemler, fikirler ve çatışmalara karşı çözüm önerileri üzerine yoğunlaşılması hedeflendi.

Toplantının geneline baktığımızda bu hedefe yaklaşıldığını söylemek mümkün... Toplantının ilk oturumu dışında laiklik tanımı üzerinde çok fazla durulmadı, aksine, gün boyunca katılımcıların verdiği örnekler üzerinden medyanın dine ve laikliğe bakışı çeşitli yönleriyle ele alındı. İlk oturumda medyanın, laiklik uygulamaları, dini özgürlüklerin kısıtlanması gibi konuları haberleştirirken (ya da haber olarak hiç görmezken) neye göre hareket ettiği üzerinde tartışmalar yapıldı. “Muhafazakâr” olarak nitelendirilen gazete ve televizyonlarda yerel yönetimlerin getirdiği içki yasakları haberleri yer almazken, başörtüsü nedeniyle eğitim hakları ihlal edilen üniversite öğrencilerine dair haberlerin de “laik” medyada yer bulamadığına dikkat çekildi. Bu yaklaşımın, gazetecinin geldiği kültürel çevrenin yansımaları ve medyada yaşanan siyasallaşmanın sonucu olduğu yorumları yapıldı. İlk oturumda medyaya yönelik eleştirilerden biri de medyanın

* Helsinki Yurttaşlar Derneği

din konusuna ilgisinin, belli dönemlerde (Ramazan ayı, dini bayramlar vb.) satışları yükseltme/reyting kaygısıyla arttığı, din temalı haberlere de yüzeysel yaklaştığı yönündeydi.

“28 Şubat” süreciyle birlikte laikliğin medyanın gündeminden düşmeyen bir konu haline geldiğine dikkat çekilirken, iki nitelemenin ortaya çıktığı dile getirildi: “Dinci medya” ve “laik medya.” Bunlardan ilki için, son zamanlarda hükümetin yürüttüğü politikaları destekleyen yayınlarıyla öne çıkan gazete ve televizyonlar kast edilerek “yandaş medya” ifadesinin kullanıldığı, buna karşılık hükümeti eleştiren yayınlar yapanların da “laik” olarak konumlandığı söylendi. Tartışmalı her meselede bu ekseninde yer almaya itiliyor olmanın gazeteciler açısından zorluğuna dikkat çekildi.

Bu yorumlarla, katılımcılara toplantı öncesi gönderilen kılavuz sorularda** yer alan “Medyada laiklik tartışmaları hangi konulara odaklanıyor? Medya çalışanlarının laiklik konusunda hareket noktaları nelerdir?” sorularının cevapları bir ölçüde verilmiş oldu.

Bir katılımcı, “ortak bir demokrasi noktasında buluşmanın” giderek zorlaştığını ifade ederken, gazeteci katılımcılar, meslek yaşamlarından verdikleri örneklerle medyanın laiklik–din– siyaset konularına yaklaşımının zaman içerisindeki değişimini de aktardı.

Dil Meselesi

Toplantının gazeteci katılımcılarının dil üzerine yaptığı tespitler de dikkat çekiciydi. Ana akım medyada kullanılan dilin “devletin dili” olduğuna dair yapılan tespit sonrası, tartışmaların, uyumsuzlukların taraflarına eşit mesafede yaklaşan, kullanılan kelimelerin seçiminde hakkaniyet ilkesini gözetilen bir anlayışın, medyada daha adil ve sivil bir dilin hâkim olması yolunda katkıda bulunacağı ifade edildi. Bu noktada dikkat çekilen bir başka nokta da kullanılan dilin genel geçer kalıplardan, devletin politikalarından beslenip beslenmediği konusunda gazetecinin sürekli kendini sorgulaması ve hassasiyet göstermesi gerektiği oldu. Dil meselesi tartışılırken ayrıca ırkçı, ayrımcı, hakaret niteliği taşıyan ifadelerin kullanımını önleme amaçlı, meslektaşlar arası bir ombudsmanlık (denetçilik) sistemi geliştirilmesi önerildi. Öte yandan ombudsmanlık meselesiyle ilgili olarak öğleden sonraki oturumda Avrupa’dan bazı örnekler verilerek, sadece meslekten kişilerle kurulacak bir yapının ırkçı, ayrımcı, nefret dili nitelikli ifadelerin medyada kullanımına engel olmak yolunda yeterince caydırıcı olamayacağı uyarısı yapıldı.

Gazetecilerin çalıştıkları kurumlar temel alındığında, laiklik meselesinin gündelik hayata nasıl yansıdığına ilişkin verilen örnekler de çeşitlilik gösteriyordu. Bir televizyon kanalına röportaj yapmak üzere giden başörtülü muhabir yaşadığı zorluklardan bahsederken, başörtülü biri olarak

** Kılavuz sorular için bkz. sayfa 124

muhafazakâr diye nitelendirilen medyada iş bulmanın da çok kolay olmadığını, 90'lı yıllarda muhafazakâr medyanın kadın gazeteci istihdamı konusuna pek de istekli görünmediğini dile getirdi. “Laik” olarak nitelendirilen bir medya kuruluşundan gelen gazetecinin de son dönemde “laik” medya çalışanlarının giderek daha katı bir laiklik anlayışına sahip olduklarını gözlemlediğini, gazeteciler arasında da laiklik temelli ayrışmanın keskinleştiğini ifade etmesi çarpıcıydı.

Özetleyecek olursak, sabah oturumunda katılımcılar, kişisel deneyimlerinden yola çıkarak laiklik pratiklerinin medyadaki yansımaları üzerine etkileyici örnekler vererek meseleyi ele aldılar. Özeleştirinin de eksik olmadığı yorumlarda, haber yapma tercihlerindeki kutuplaşma, dini konulardaki bilgi eksikliğinin bu alandaki haberleri nasıl etkilediği, önyargıların “muhafazakâr ve laik” olarak ayrılan basın kuruluşlarının yayın politikasını nasıl yönlendirdiği, ana akım medyanın dili ile iktidar dilinin çoğu zaman örtüşmesi, toplantının öğleden önceki oturumundan akılda kalan noktalar oldu.

Özgürlükleri Kollayan Bir Laiklik Anlayışı İçin Öneriler

İkinci oturumda daha çok, medyada laikliğin ele alınışına dair sorunlara yönelik öneriler dile getirildi. Tartışmada fikir vermesi amacıyla dağıtılan kılavuz soruların “Nasıl Bir Gelecek?” başlığı altında yer alan, “ifade özgürlüğü, kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, din özgürlüğü gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla birlikte yaşamaya destek olan, çatışmaları azaltmayı hedefleyen bir laiklik tahayyülü nasıl geliştirilebilir?” sorusuna cevap olacak nitelikte pek çok görüş ortaya atıldı.

Gazetecilik meslek örgütleri, Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) gibi kurumların işlevi ve işleyişine yönelik eleştiriler dile getirilerek, bu tür kurumların özgürlükleri kollayan bir laiklik anlayışının yerleşmesine katkıda bulunabileceğine dikkat çekildi.

Genel olarak dine ilişkin haberlerin (aslında İslam demek daha doğru, çünkü “din” denilerek kast edilenin İslam olduğu aşikâr) medyada yer alıp almamasının “gerekliliği”, yer aldığı da nasıl bir bakış açısıyla verileceği konusu toplantıda birkaç kez gündeme geldi. “Laik toplumlarda” dini konu eden ya da dini referans alan haberlerin medyada yer alması gibi bir gerekliliğin bulunmadığını dile getiren bir görüşe karşılık, toplumun önemli dinamiklerinden biri olarak dinin medyada görmezden gelinmesinin mümkün olmadığı, ancak istismar ve yönlendirmeye açık bir alan olduğundan, dinle ilgili haberlerin konu hakkında bilgi sahibi muhabir ve editörlerce yapılması gerektiği söylendi. “Adliye muhabiri”, “eğitim editörü” gibi örnekler verilerek medyada “din editörlüğüne” ihtiyaç olduğuna dikkat çekildi.

Öğleden sonraki oturumda medya ve laiklik konu edilince ilk akla gelen mecralardan biri olan mizah da gündeme geldi. Yakın zamanda uluslararası boyutta yaşanan karikatür krizinden yola

çıkılarak, mizahta ifade özgürlüğü ile dini hassasiyetlerin gözetilmesi arasındaki sınır tartışıldı. İslami değerleri gözeterek yayın yapan bir mizah dergisini temsil eden katılımcı, dine yönelik eleştirinin sınırının alay etme noktasında sona erdiğini söyledi. Söz konusu katılımcı, dini değerlere hassasiyet gösteren bir mizah dergisinden okurların ne beklediği (uç örneklerin hicvedilmemesi), okur kitlesi dışındakilerin dergiye bakışı (küfür kullanılıp kullanılmadığını merak etmeleri) ile ilgili deneyimlerini de paylaştı.

Bu arada dini referans olarak yayın yapan ve “marjinal” olarak nitelendirilen gazetelerde ateistlere, eşcinsellere, azınlıklara yönelik kullanılan nefret diline dair çarpıcı örnekler verildi. Yalnız bu gazetelerde değil muhafazakâr ya da ana akım medyada da ötekileştirmeye dönük bir dilin hâkim olduğu vurgulandı.

Toplantının genelindeki tartışmalara damgasını vuran medya eleştirisi yalnız laiklik vurgusuyla değil, hem ana akım medya hem muhafazakâr basın, devlet bakış açısıyla yansıttığı haberler hatırlatılarak yapıldı. “Hayata Dönüş Operasyonu”, Güneydoğu’daki askeri operasyonlar, Ermeni soykırımını meselesi vb. gibi konuların haberlerde işleniş biçimindeki “resmi” dile yönelik eleştiriler toplantı sırasında sık sık dile getirildi.

Eleştirilerin ardından, anılan problemlerin çözümüne yönelik birtakım çalışmalardan söz edildi. Toplantıya katılan bazı sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri, medyada nefret dilinin ve ayrımcılık içeren ifadelerin tespiti için yürüttükleri medya izleme projelerini katılımcılarla paylaştı. Ayrıca söz konusu proje bulgularının, konunun muhatabı olabilecek genel yayın yönetmenleri, editörler, muhabirler gibi medya çalışanlarına ulaştırılması konusunda yaşanan sıkıntılara da dikkat çekildi.

“Türkiye Laiktir Laik Kalacak – Türkiye’nin Yüzde 99’u Müslüman’dır”

Proje ekibi olarak “Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” çalışmasının son toplantısı için “medya” başlığını seçerken tereddütlerimiz vardı. Laiklik Türkiye’de daha çok devletin işleyişi içinde değerlendirilen, dini özgürlükleri kısıtladığı için eleştirilen ya da yeterince uygulanmadığı vurgusu yapılan, daha çok kamusal alan/özel alan ekseninde tartışılan bir kavram olunca, medya gibi çok geniş ve “sivil” bir alanda laikliği tartışmak üzere bir toplantı kurgulamanın isabetli olup olmayacağını düşündük. Sonunda, gündelik hayatta laiklik pratiklerine bakmaya karar vermişken, bu pratiklere sivil toplum kuruluşları, okul, üniversite, sağlık hizmetleri ve yerel yönetimler gibi kamu otoritesinin doğrudan müdahil olduğu ve kurallarını belirlediği alanlar dışında, medya gibi daha özgür ancak yine de kamudan etkilenen, ona göre pozisyon alan bir alanın aktörlerine bakmanın da ilginç ve projemiz açısından kıymetli olduğuna inanarak bu başlığı seçmiş olduk. Günün sonunda endişemizin yersiz, gündelik hayatta laiklik pratiklerinin medyadaki yansımalarının çeşitli yönleriyle tartışmaya çok elverişli bir başlık olduğunu görmek sevindiriciydi. “Türkiye laiktir laik kalacak” ile “Türkiye’nin yüzde 99’u Müslüman’dır” gibi

özgürlükleri konuşmayı daha baştan zorlaştıran ifadeler dışında da bir laiklik tartışmasının gerçekleştiriliyor olması ve toplantının sonunda insan haklarına yapılan vurgu, hem toplantıyı düzenleyenler hem de katılımcılar açısından umut verici oldu.

Gündelik Hayatta Laiklik: Medya Tartışma Notları

27 Mart 2010 / İsvaç Araştırma Enstitüsü, İstanbul

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” başlıklı projenin altıncı yuvarlak masa toplantısı, gazetecilik meslek örgütleri, yazılı basın, haber kanalları, bağımsız medya, mizah dergileri, azınlıklar tarafından çıkarılan gazetelerin yanı sıra, sivil toplum kuruluşları temsilcileri ve akademisyenlerin katılımıyla gerçekleşti.

Toplantı laiklik tanımından ziyade, laikliğin medyada algılanış biçimlerine, haberlere, köşe yazılarına, TV/radyo programlarına, daha genel olarak da yayın politikalarına nasıl yansıdığına ilişkin gözlemler, fikirler ve çatışmalara karşı çözüm önerileri üzerine yoğunlaşmayı hedefledi. Zira yaşanan somut sorunlara hep beraber çözüm aramak, aynı tanımda buluşmaktan, hem daha hayati hem de daha mümkün görünüyor.

Toplantının ilk bölümünde tanımlar ve tespitler üzerinde durulması planlandı, pratik meseleler ve bunların ortaya çıkardığı olanaklar ile problemler ele alındı. İlk oturumda tartışmalara başlarken diğer toplantılarda olduğu gibi toplantı öncesi hazırlanan bir dizi kılavuz sorudan * faydalanıldı. İlk oturumda yürütülen tartışmanın genel seyrine dair fikir verebilecek katkılar şöyle özetlenebilir:

- Anadolu şehirlerinde mahallede yetişen birinin bilincine bazı konular, mahalleden, çevreden, aileden yer etmeye başlıyor. Ailenin, küçük ölçekteki bu sosyal birimlerin kültüre yansımaları, siyasallaşmanın sembelleri olarak bir kuşağı büyütüyor. Bu kültürde eksik olan şey demokrasi, farklılıkların beraberlik ile harmanlaması... Bugün yaşadığımız felaketlerde, işte bu küçük ölçekte yaşadığımız günlük pratiklerden etkilenmiş, bunlarla büyümüş insanları görüyoruz.

- Medyaya hangi haberin yansıyor yansımadağı konusu da buradan çıkıyor; yerel yönetimlerin içki yasağı, içki satan bayininin dövülmesi, İslami medyada görülmezken, türban eylemleri, türbanlı gençlerin hak ihlalleri, laik medyada göz ardı ediliyor. Bunlar, geldiğimiz kültürel çevrelerin gazetecilik mesleğindeki yansımalarından başka bir şey değil. Doğrusu, bunların hepsinin haber olmasıdır. İşin özü şu, her şey siyasallaştı. Demokrasi ortak noktasında buluşmak her gün zorlaşıyor.

* Kılavuz sorular için bkz. sayfa 124

- Laiklik, din ve din dışı hayat ilişkisi kadar, farklı dini inanışlar arasındaki ilişkide de barış ve huzuru temsil eder. Laiklik, kamusal yaşantıda insanların dini referanslarına değil, beyinlerine referans verme ilkesidir.

- Din konusu medyada mevsimlik bir ilgi olageldi, Ramazan, dini bayramlar, kandiller, vs. dışında din ana akım medyanın ilgi alanına pek girmedi. Akademi ve entelektüellerin de gündeminde esasen fazla yer almadı. Türkiye’de ilk defa bu çemberin dışına çıkan kişi Şerif Mardin’dir, din ve sosyoloji ilişkisine bakmıştır ve yakın çevresinden büyük tepki almıştır.

- Kamusal mekânlar söz konusu olduğunda bir örnek, Ramazan ayında kamu binalarında yemekhanenin tamire alınması konusudur. Bunu değerlendirirken de, büyük ölçüde bir tavırdan ziyade, işletmelerin müsait zamanı değerlendirme kaygısı olarak düşünmek lazım. Ramazanın nasıl algılandığına dair bir araştırmada, Beyoğlu’nda meyhanelerin önemli ölçüde bu dönemde kapandıklarını yazıyor. Meyhaneler için bile tadilat, bakım yaptırmak için bir fırsat dönemi olarak algılandığı düşünülürse, bu tip konularda tehdit algısının öne sürdüğünün ötesinde sebepler olduğunu hesaba katmak gerekir.

- Laiklik konusu bugünkü boyutuyla 28 Şubat’ta başladı. Bugün laiklik konuşulacaksa medyada, iki vurgu var; “dinci medya” ve “laik medya”. Dinci medya: AKP’ye yakın olan, “yandaş” medya. “Laik medya”: AKP’ye karşı olan medya. Konuştuğunuz her konuda, bu eksen üzerinde konum almayı itiliyorsunuz.

Demokratikleşme tartışması medya açısından baktığınızda, “dinci” ve “yandaş” medya ayrışması üzerinden ilerliyor. Bu durum, Ergenekon davası ile ilgili konumlanmada da karşımıza çıkıyor; mağdur olanları anlatıyorsanız karşısındasınız, olumluysanız yandaşınsınız.

- Bütün bu kutuplaşmaları ve buradaki tutarsızlıkları bir yana koyarsak, bugün “laik medyadan” ziyade “muhafazakâr medya”, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kaldırılması konusunu ciddi şekilde tartışıyor. Ama “laik medya”, bu konuyu çok ciddi tepki ile karşılıyor ve devletin bekasıyla ilişkilendiriyor. Öte yandan Alevilerin büyük bir kısmı da bu tartışmalarda devletin iktidarına ortak olma noktasında duruyor.

- Bir yandan dini azınlıklar da var. Bu tartışmaları, devlet dilini, refleksini kullanmadan yapabilir miyiz? 28 Şubat’tan beri toplum bunu yapmaya başladı, ancak medya bunu en az yapan kesim...

- On yıl önce, Refah-Yol koalisyonu döneminde HBB televizyon kanalında muhabirdim. Seçim döneminde partiyi takip etmeye gönderildim. Refah Partisi’ne gittiğimizde cevabını aradığımız soru, “partinin modern yaşam tarzını tehdit edip etmediği” idi. Hasan Hüseyin Ceylan röportajı, bu anlamda gerçekten sivri şeylerin söylendiği bir haberdirdi. Refah Partisi’nde hiç kadın

çalışmıyordu, o yüzden kadınlar tuvaleti de yoktu. Başka bir örnek milletvekilinin el sıkması konusuydu; diğer milletvekilleri el sıkarken Refah Partisi'nden birinin elini sıkılmak mesele olabiliyordu. Kadın gazeteciler olarak bizim oradaki varlığımıza yeni alışıyorlardı. Şimdi AKP bürolarında bu sıkıntılar yaşanmıyor.

- Fakat Zaman ve Vakit gazetelerinde Sivas katliamı ile ilgili haberlerin verilmiş şekline bakarak, İslami kesimin hâlâ hesaplaşması gereken konular olduğunu söyleyebiliriz.

- İçeriden bir tespit yapacak olursam, 1996'da Radikal'de başladım, o süreden beri "laik" medyadayım. 1996'dan bir sene sonra 28 Şubat süreci başladı. Etrafımdaki –merkez medyadan– gazeteci arkadaşları bugün laiklik konusunda daha radikal noktalarda görüyorum. 28 Şubat'tan sonra ayrışma giderek derinleşti.

- Siirt'in Şirvan ilçesinde yaşıyordum, 1990'da iletişim fakültesini kazandım. Lisede başımı örtmeye karar vermiştim, üniversiteyi de başörtülü okudum. İstanbul'a ilk geldiğimde başörtüsü kimliğimin en önemli parçası değildi ama zamanla o hale geldi. 1992'de Sabah'a bir görüşme için gitmiştim. İkitelli'deki binasında, kapıdaki görevliler de, çalışanlar da beni görünce çok şaşırды, başörtülü olarak üst katlara çıkamadım, görüşmeye gittiğim kişi aşağı inmek zorunda kaldı. Dolayısıyla o dönem, ancak İslami medyada çalışabildim. 1994'te İhlâs Haber Ajansı'nda işe başladım, burada daha önce hiç kadın çalışmamıştı, Milli Gazete'de zaten çalıştırmazlardı. İslami medyanın o dönemdeki durumu böyleydi, kadınlar bu görünmez kuralları değiştirdiler.

- 28 Şubat sürecinde medyada yönetici konumundaki kişiler, her konuda en kötü bakış açısına sahipti. "Dinci / laik," ayrımı yapmadan söylüyorum, her haber, her gazetede benzer perspektiflerden sunuluyordu. "Hayata dönüş operasyonu" sırasında İhlâs Haber Ajansı'na, birtakım kaynaklardan fotoğraf, haber paketi servis edildi, biz muhabirler olarak haberi o şekilde yazmadık, ama müdürler alıp kendileri yazdılar.

- Mevsimsel dini haber konusunda, medyanın dini anlamak için değil reyting kaygısı ile hareket ettiğini düşünmek gerek. Başörtülü yazarlara gösterilen ilgi de bununla alakalı; "İslami kesimin içinden de haber vereyim" gibi bir kaygıyla yapıyor...

- Kutuplaşma medya yoluyla giderek derinleşiyor. Konya'da bir hastanede, başörtülü iki radyologun, genç bir hastanın testislerinin ultrasonunu çekmediği iddiasıyla bir haber yapılmış, manşetlere taşınmıştı. İşin aslı kısa sürede ortaya çıktı; aslında o radyologlar o gün görevli değilmiş. Başka bir örnek: Yetmiş yaşında bir kanser hastası solunum yetmezliği nedeniyle Çapa Tıp Fakültesi'ne gidiyor. Başörtüsünden dolayı hastaneye yatırılmadığı, Emekli Sandığı sağlık karnesinde başı açık fotoğrafı gerektiği için işlem yapılmadığı haberi geliyor. Bunun üzerine Mazlumder basın açıklaması yapıyor, İslami medya bunu haber yapıyor. Bu olayın üzerine İslami medya dışında sadece Radikal gazetesi gidiyor. Biraz araştırma yapınca ortaya çıkıyor ki, aslında olay o şekilde tezahür etmemiş. Hasta daha önce tedavi görmüş, hastaneye yatmış, oğlu

da böyle bir açıklama yapmamış. Bundan sonra ise muhafazakâr medya sürekli bu habere atıfta bulunuyor. Yani insanlar görmek istediklerini görüyor sadece...

- Medyaya yönelik etik kurulu gibi kurumlar kurulabilir mi? Acaba medyada laiklik ombudsmanlığı yapılabilir mi? Sadece kültürel eğilimler etkili değil bu konuda, özellikle gazete yönetimlerinin, iktidar odaklarının yönlendirmelerinin de denetlenmesi gerek.

- İnsan haklarına gereken saygı gösteriliyorsa, laiklik kendiliğinden ortaya çıkar. Laiklik konusunu tartışmak biraz zor, körün fili tarifine benziyor. Medya bu konuda yanında olduğu güç odaklarının görüş açısıyla hareket ediyor. Asıl soru, güç odakları nasıl görüyor konuyu?

- 2000'li yılların başına kadar hem din hem ırk açısından ötekileştirme söz konusuydu. Gazetelerde bunun örneklerini görüyorduk: "Ermeni tüccar, Yahudi iş adamı". Böyle bir teamül olduğunu bildikleri için hemen bu sıfatları kullanıyorlar.

- Basını bir yere koyun, Anayasa Mahkemesi Patrik'in ekümenik olmadığına karar verebiliyor. Medyada Ruhban Okulu "nifak tohumu" olarak adlandırılıyor. Bir de azınlıkları nispeten kollayan medyaya bakalım; beni memleketin genel sorunlarının tartışıldığı bir programda, sadece Rumların durumunu ilgilendiren bir çerçeveye sıkıştırdılar mesela. Programın sunucusu beni memleketin genel sorunları ile ilgili, yetkin bir insan olarak dahi görmedi, oysa ben elli iki senelik gazeteciyim. Medya ne işe yaradı azınlıklar konusunda? 80 yıl boyunca uygulanmış olan asimetrik psikolojik hareketin süngüsü oldu.

- Avrupa'da laiklik epeyi uzun bir zamana yayılırken, Türkiye'de seksen yıllık süreç yaşandı, bu çok kısa bir zaman. Dolayısıyla, bu coğrafyanın devlet geleneğiyle uyumlu bir şekilde, 2000 yılına kadar medya, devlet tarafından yönlendirilen bir alan oldu. Bu yüzden devletin laiklik anlayışı sorgulanmalı; Türkiye'de laiklik, dini özgürlükleri kısıtlıyor. Bu kısıtlamaların yansıması sonucu, medyada din çok az işlendi. Türkiye'nin de yüzde 99'u Müslüman olduğuna göre, Müslümanlıkla ilgili haberlerin olması normal, olmaması anormal.

- 28 Şubat'ta Hürriyet'teydim. Gazete Pazar, sol görüşe yakın bir yayın yapıyordu. Susurluk döneminden itibaren her hafta baskı sayımız azaldı, bir buçuk sene sonra da gazete kapandı. Susurluk olduğunda Hürriyet gazetesinde en üst katta çalışıyorduk. Lambaları açıp kapıyorduk tek başımıza. Refah-Yol hükümeti indirildikten sonra, banka hortumculuğu dönemi, her şeyin en kirli olduğu dönem yaşandı ama biz sonra fark ettik. Medyada irtica haberleri vardı. Devletin mafyayla kirli ilişkileri ortaya çıksın diye yaptığımızı zannettiğimiz şeyler Refah-Yol'a karşı malzeme olarak kullanıldı. Bu dönem yapılan irtica haberleri ne kadar mizansen de olsa, insanların aklında korku tortusu olarak kaldı.

- Zaman'da yazarken de Zaman'ı okurken de eleştirdiğim şeyler oldu; beni en çok rahatsız eden, Madımak katliamıdır. Bununla hala yüzleşmiyor, "yangın" deyip geçiyorlar. Fakat yine de bence

bugün muhafazakâr basın, katı Kemalist–laik kesimden çok daha fazla dönüşüyor. Solcular da dönüşüyor. Fakat ben muhafazakâr basında da bunun olduğunu görüyorum. Yüzleşmek gereken derin bir yara var...

- Öte yandan, “PKK’lı yakalandı, sünnetsiz çıktı” tarzı haberler, halkın bilinçaltına yerleşiyor. Bu böyle derinden ilerliyor ve nefret suçu noktasına geliyor. Spotlarla, başlıklarla bu yapılıyor. İma yoluyla nefret suçu işlemek, artık resmi olarak da suç olmalı.

- Medyanın dili devletin diliydi baştan beri. Bizi manipüle eden bu dilin sahipleri var. Türkiye’de medyanın sivil bir dile kavuşmasının önündeki en önemli sorun, bu vesayetçi dil...

- Dilin kullanımının, bilinci örten bir yanı var. PeKaKa mı, PeKeKe mi diyeceğiz? Tarafsız bir dili nasıl kurgulayacağımız konusu çok önemli... Eşit mesafede durmak, dile eşit bir muamele yapabilmekten geçiyor. Kelimelerin seçiminde adalet, hakkaniyet arayışı, kendini başkasının yerine koyma ilkesi; başkasının sana davranmasını istediğin gibi davranmaya gösterilen özen... “Ben bu durumda olsaydım ne yapardım” diye düşünebildiğimiz zaman adil bir dili kurgulamak daha kolay.

- Gençken eyleme giderdik, üç gazetede üç farklı haber çıkardı; biri “kalabalık”, biri “baldırı çıplaklar”, öbürü “200 kişi” derdi. Dili çözümleyip yeniden yapılandırmak gerekiyor; empati kuran bir dili kullanmayı becerebilmek önemli. Medyada bu tutarlı dili kurma bilincini taşıdığımız ve umut kırıcı ifadeleri kullanmamayı başardığımız zaman aşama kaydederiz. Bu anlamda medyanın meslektaşlar arası bir ombudsmanlık sistemi geliştirmesi gerekiyor.

- Sorunların toplumsal düzeyde çözümü için başka kanallar da bulmamız gerekiyor. İnsan haklarını ortak zemin olarak kullanmak, bir çözüm olabilir. İçki yasağını ele alalım mesela, bu bir sağlık ve sosyal hak sorunu olarak tartışılırsa kimse rahatsız olmaz.

- “Devletin refleksi” argümanı da tek başına problemli. Yaşananlar medya sermayesinin ekonomi politikasıyla de bağlantılı... Türkiye’deki erken ve geç kapitalistlerin çatışmasının gündelik hayat üzerindeki tezahürleri söz konusu...

- Türkiye’de laiklik hiç olmadı. Medyada bunu ne kadar siyasi iktidarın doğrultusundan bağımsız yapıyoruz? Turnusol kâğıtlarından biri budur.

- Dindar –geç kapitalist– medyada yani dini referansları yayınlarında daha fazla kullanan cemahta, kadın hareketinin durumu ne? İslami kesimdeki feministler, çok önemli bir sorgulama içine giriyor. Çünkü başı örtülü kadına yapılan ayrımcılıkta sınıfsal bir nitelik de var.

- İktidar, kendi laiklik anlayışını nasıl belirlemişse, alt katmanlara o şekilde dayatıyor. Laikliği vazedenden egemen, sermaye ilişkileri bakımından da başat bir konumdaysa, ana akım medya kendini bu tanıma uydurmak üzerinden bir konum belirliyor. Altına imza atılan metin, çıkarlar çatışana kadar geçerliliğini sürdürüyor.

- Son dönemde ilgilendiğim için, Tekel direnişi ve medya konusundan örnek vereyim. Hamdullah Uysal, Samsunlu bir Tekel işçisiydi, direniş sırasında namaz kılmaya giderken trafik kazasında öldü. Bu haber medyada, “Tekel direnişi şehit verdi” şeklinde yer aldı. 28 Şubat’ta bu haber nasıl görülürdü? Muhtemelen “camiye gitmeseydi ölmeyecekti” şeklinde... Ortaya konulan tanımları sorgulamayı ne yazık ki medya üstlenmiyor, medya sadece alıcı ve verici bir role sahip...

- Yaşadığımız coğrafyada din her zaman siyasetin bir meşruiyet aracı oldu. Yöneticinin üstte, din temsilcisinin onun altında olduğu model, merkezi imparatorlukta da uygulandı. Bazı kesimlerde, “biz cumhuriyetin, laikliğin mağduruyuz” diyerek, öncesini idealize etmek, “Osmanlı’da ne güzel bir hoşgörü vardı” diye o dönemi yüceltme alışkanlığı var. Hâlbuki yaşanan o kadar ideal bir durum değildi. Başka dinden olanların günlük ibadetine karışmayan, ama onunla kaynaşmadan devam eden bir gelenek vardı. Dolayısıyla atıfların Osmanlı’ya, 1930’lara değil, bugün ve yarına yapılması gerektiğini düşünüyorum. Geçmişte bugünden daha iyi olabilecek bir şey olduğunu zannetmiyorum. Laiklik de amaç değil, daha mutlu kılacak bir araç olarak değerlendirilmelidir.

- “İslami kesimde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı tartışılıyor” dendi, ben bunu pek duymadım. Benim öngörümüne göre yakında “Kemalistleşmiş bir muhafazakârlıktan” bahsetmeye başlayabiliriz. Zorunlu din derslerini kaldırmayan, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarına öfkelenen bir siyasi kadroyla karşı karşıyayız çünkü. Umarım ki böyle bir tartışma eğer varsa, siyasi kadroya da yansır.

- Dilin objektif olması gerektiğine katılmıyorum. Dilin kendisi savaş alanıdır. Kimin itikadı ne yöne doğru, dilden, seçtiği kelimelerden anlaşılır. İsim koymak gerekirse, ben laik biriyim. Niyet? Gündelik hayatın gücüne çok inanıyorum, yaşadığım alan orası... Tabiatım gereği özgür olmak istiyorum ama bir şeylerin de beni sınırlaması gerek. Bu ne olacak? Komşum mu, şeyhim mi, lokal bir despot mu? Ben bu çağda, tarafsız, yansız ve güçlü bir hukuk devleti olmasını isterim. “Adil dil” diye bir şey yoktur; dilin içinden devleti, kültürü, ideolojiyi çektiğiniz zaman geriye hiçbir şey kalmaz. Medya da bu çağda, çok majör bir dil disiplindir, bu nedenle kısa vadede değil ama uzun vadede dilimizi şekillendirme konusunda çok önemlidir.

- “Toplumda ayrımcılık kodları var, medya da bunu yansıtıyor” saptamasına katılmıyorum. Biraz daha etkileşimli bir perspektif olması gerekiyor. Medya biraz karşıtlıktan besleniyor. Haberin haber olması özelliği nereden geliyor? Daha samimi bir yüzleşme ile bunun ortaya konması iyi olur.

Sabah oturumunda konuşmacılar kişisel deneyimlerinden anekdotlarla başladıkları konuşmalarında, medyanın laiklik kavramıyla ilişkisine dair eleştiri ve özeleştirilerde bulundu. Gündeme gelen konuları şöyle sıralamak mümkün:

Yetişilen iklim ve bu iklimde demokrasi kültürünün eksik olmasının medya aktörlerinin haber yapma pratiklerindeki olumsuz etkisi...

Haber yapma sürecindeki laiklik pratikleri: Kadına yönelik pratikler; merkez medyanın başörtüsüne yönelik kısıtlayıcı uygulaması, muhafazakâr medyanın kadın çalışanlara uyguladığı genel ayrımcılık. Haber seçme tercihlerindeki kutuplaşma; “laik” medyada yer alan laik hayat tarzına yönelik tehdit içerikli, önyargılı haberler, “muhafazakâr” medyada din adına özgürlükleri kısıtlayan pratikleri haberleştirme konusundaki körlük. Medya etiği ile medya ekonomisinin “haber yapma” süreçlerinde çatışması. Gazetelerin dini konularda bilgisizliği ve din haberleri ve din uzmanları/editörleri gerekliliği tartışması...

Türkiye'nin yakın siyasal tarihinin laik ve muhafazakâr medyada ele alınışı: Medyanın laiklik imtihanında azınlıklar konusu. Laiklik kavramı ve Türkiye'nin siyasal kültüründe laiklik geleneğinin tartışılması. 28 Şubat sürecinde kamuoyunu irtica haberleriyle yönlendiren laik medya. Muhafazakâr medyanın Sivas katliamı ile yüzleşmesi sorunu. “Hayata dönüş operasyonunun” haberleştirilmesinde merkez medya ile muhafazakâr medyada ortak sansür uygulaması...

Medya-iktidar ilişkisi: Medyanın dili ile iktidar/devlet dili arasındaki ilişki. Laikliğin tanımı ile medyadaki sermaye sahiplerinin ilişkisi...

Medyanın toplumsal barış süreçlerinde toplumun gerisinde kalması...

Ortak dilin insan hakları ve demokrasi ilkeleri üzerinden kurulması ihtiyacı...

Toplantının ikinci bölümünde dile getirilen fikirler şöyle özetlenebilir:

- TRT-RTÜK meselesi tartışılmalı... TRT yapısı gereği her zaman hükümetin idaresi altında idi. RTÜK ise altı üyesi yasa gereği hükümetin seçilen, kalan üç üyesinin muhalefetten geldiği bir kurumdur. Dolayısıyla onları eleştirmek anlamsız, yapıları gereği böyledirler, başka türlü davranmaları beklenemez.

- Medya toplumda olup biten her şeyi doğru aksettirmek durumunda ise, dini de ister teolojik, ister kültürel boyutuyla olsun yansıtmak zorundadır. Türk toplumu dindardır, bunu nasıl ölçerseniz ölçün, kıstas ne olursa olsun, şu veya bu şekilde Türk toplumu dindar bir toplumdur. Fakat yakın döneme kadar medyada din, sembolik ve problemleri bir şekilde yer aldı. Medya siyasal iktidarların yönlendirmesi altında, işin sansasyonel boyutunu öne çıkardı. Şimdi yeni dönemde,

bir grup “yandaş” medyanın çeşitliliğinde –ki bazıları istismar seviyesinde ele alıyor konuyu– nasıl bir yöne gideceğini hep beraber göreceğiz.

- Adliye muhabiri, eğitim muhabiri varsa, gazetelerde niye din işlerinden anlayan, uzman bir editör olmasın? Bu, hassas bir konu, istismara açık... Sokaktaki kitleyi, dinin birleştirici unsurunu kullanarak dağıtabilirsiniz de. Konserve haberleri kullanan, “adının kullanılmasını istemeyen bilmem kimin ifadesine göre” diye başlayan haber yapanlar, birtakım yerlere ulaşmak için aracı niteliğindedir. Bu, din konusunda da böyledir, yani din editörlüğü fikrine alışmamız lazım.

- Fransa’da adı “haç” anlamına gelen bir gazetenin editörlüğünü yaptım. Muhafazakâr, demokrat ve iyi bir gazetedir, tabloid formatta çıkar. O zamana kadar haberlerim hiç sansüre uğramamıştı, sekiz yıl önce tek bir yazım sansür edildi ve yayınlanmadı. Birleşmiş Milletler, Koç Vakfı’na aile planlaması ile ilgili yaptığı çalışmalardan dolayı ödül vermişti; bunu haber yaptım, Vatikan’ın aile planlamasına karşı olması nedeniyle yayınlamadılar. Gazete AIDS konusunda Vatikan’ın görüşüne karşıydı, ama genel olarak aile planlamasına yönelik aynı fikre sahipti.

- “Laiklik elden gidiyor çünkü burayı teokratik bir devlete dönüştürecekler” başka bir şey, “benim hayat alanım daralıyor” başka bir konu olmalı. Medyanın burada devleti öncelediği, toplumdaki ziyade devlete yönelik bakışı olduğunu düşünüyorum.

İnsan hakları perspektifini kullanmalıyız. Demokratik, insan haklarına uyumlu bir hukuk yerleştiğinde, sekülerliği bu çerçevede değerlendirdiğimizde, “ötekilere” karşı yapılacak haberlerde sorunun büyük bir kısmı çözülmüş olur.

- Medyanın dilinde, devlet–toplum ikiliğinde nereden yana tavır alıyoruz konusunu düşünmemiz lazım. Bu noktayı ciddi bir kırılma noktası olarak görüyorum.

- Muhafazakâr kesim demokratikleşme ve özeleştirici süreci yaşıyor. Mesela Zaman gazetesinde Heybeliada Ruhban Okulu ile ilgili bir yazı dizisi vardı, ulusalcı bir bakış açısıyla hazırlanmıştı. Öte yandan Zaman gazetesindeki muhafazakâr olduğu bilinen kişiler tarafından birkaç kez bu konularda özeleştirici niteliğinde sözler söylendiğini biliyorum.

- RTÜK’ün meslek içerisindekilerin harekete geçirilerek oluşturulması gerektiğini düşünüyorum. Eğer medya kendi iç denetimini yapabilir ve RTÜK’e itiraz edebilir hale gelirse, sorunların aşılacağına düşünüyorum. Fakat devletle olan bağlar yüzünden bu itiraz yapılamıyor.

- Bazı “marjinal” gazetelerde Kuran’dan alıntılar yapılarak kaleme alınan yazılar var. Bunlardan birinde haftada bir “Yahudi ve Ermeni’lerle dost olmayın” telkini yapıyor. Hürriyet gazetesinde

çıkısa bu kadar ürkmem, ama bu tür marjinal dediğimiz gazetelerde görünce daha ürkütücü oluyor.

- Basın Konseyi meselesi... Biz bulvar gazetesi tadında gazete seviyoruz. Bir gazeteci arkadaşım, espriyle karışık “biz nefret olmadan haber yapamıyoruz” diyordu. Bu dili kullanmak çok kolay, bundan azade değiliz. Medyada basın konseyi, ombudsmanlık meselesinde İrlanda iyi bir örnek; yedi kişilik bir komisyon var, bunun üçü gazetecilerden, dördü gazeteci olmayan, toplumun çeşitli kesimlerinden gelen kişilerden oluşuyor. Yani medyayı denetlemesi gereken kesim de temsil ediliyor.

- Şimdiki yazı işleri, sıfat koymayı öğretiyor. Yani muhabirler teoride öğrendiklerinin tam tersini yapmayı gazetede öğreniyorlar. Mesela TV8’de, “sözde PKK lideri” demediğimiz için direnç yaşadık. Medyada bunun hesaplaşmasını yapan insanlar var ama onlar da yalnızlaşıyorlar, kendi köşelerine çekiliyorlar, mesleği, mücadele etmeyi bırakıyorlar.

- Bir yandan kimlik siyasetine kızıyoruz ama önce bu kimlikleri kazanmamız gerekiyor. Beni rahatsız eden, muhafazakâr, milliyetçi dediğimiz kitleler biraz daha zenginleşip sermaye sahibi oldukça, laik kesimin ikiyüzlü bir eleştirelilik geliştirmesi... Medyada sol cenahta olduğunu söyleyen yazarlar, gazeteciler, ulusalcı, milliyetçi bir dili, ima yoluyla, bilinçaltımızı kamçılıyarak kullanmaya başladılar. Çok tanık oldum buna, bunu eleştirmemiz gerek.

- Kınalıada çok sayıda Ermeni’nin yaşadığı bir yer, birkaç yıl önce birtakım başörtülü insanlar kapıları çalıp, tebliğde bulunurdu, medyada pek gündeme gelmedi. Fakat şimdi ortaya çıkıyor ki son derece örgütlü olmuş bunlar, Balyoz Planı çerçevesinde yapılmış.

- Konu Müslümanlar olduğunda, hiçbir zaman çok katmanlılığa duyarlı bakışı görmüyoruz. Eskiden beri farklı kültürlerle, hatta 20 yıl önce de Kürtlerle ve ümmetçilerle farklı ilişkiler kuran Müslümanlar vardı. Bahsi geçen “hayata dönüş operasyonu” zamanında da, başörtülü biri olarak yazılar yazdım ama tabii çok ses getiremiyorsunuz. Müslümanlara da çok katmanlılığı göz önünde bulundurarak bakmak gerekiyor.

- Medyada bir uzmanlaşma alanı yok. Maaşı artıyorsa muhabir bir süre sonra işten atılıyor. Medyada bir kariyer yolu yok, örgütsel haklar yok. Bağımsız platformların olması gerek, bu yüzden Bağımsız İletişim Ağı örneğini çok önemsiyorum.

- Yıllar evvel Samanyolu isimli TV kanalında balinalarla ilgili bir belgesel izlemiştim, balinanın nefes alma süreci anlatılıyordu, anlatıcı balinanın nefes alıp “Allah Allah” diyerek denizin dibine indiğini söylüyordu. Telif hakkı anlamında da bir sorun var. Seyircinin bundan kuşku duymasını bekliyorum. Tutarlılık beklemek belki bugünün dünyasında abesle iştigal ama bu kuşkuyu beklemek, izleyicinin mesuliyeti... Keza, haberi yapan ve üretenin de böyle bir mesuliyeti var...

- Basında inşa edilen dil, medyanın dili değişir mi, adil dil olur mu, olmaz mı konularını tartıştık. Bunlar sadece Türkiye'ye özgü Şeyler değil ama memleketin kendine özgü ruh ve sinir hastalıkları var. Ben de bu dilin değişmemesinin sebebini medya-sermaye-devlet ilişkilerinde görüyorum. Sendikasızlık en büyük problemlerden biri; iş güvenliğinin olmayışı, ipleri iktidarın eline veriyor. Bizden daha demokratik ülkelerde, birkaç gömlek fark var bu konuda...

- Kurtlar Vadisi dizisinde, bir Protestan'ın öldürölmesi övöllebiliyor. Türkiye'de kontrolü, ayarı olmayan bir dil sorunu var. Örneğin Romanlar kendilerini nasıl isimlendirmek isterse öyle isimlendirmeliyiz. Bu dilin değişmesi için süreç içinde yaşananların, verilen mücadelelerin kazanımlarını önemişyorum. İzleme hareketlerinin çok değerli, –uzun vadede– dönüştürücü olduğunu düşünüyorum.

- 6-7 Eylül olayları ile ilgili bir-iki Şey söylemek istiyorum. Yunanistan'da olduğum dönemde bundan bahsetmekten gına gelmişti, çünkü orada bir nefret söylemine dönüşmüştü, her toplantıda 6-7 Eylül ve Varlık Vergisi meselesi konu ediliyordu, bir daha bundan bahsetmemeye karar verdim. Fakat buraya dönünce, baktım hiçbir Şey değişmemiş, bu olanların altında daha derin anlamlar olduğunu düşünmeye başladım.

- Herkül Milas'ın *Tencere Dibin Kara* isimli bir kitabı var. Dönemin en seçkin yazarları, Rum'u anlatırken hep kötü bir karakter çizerler; Rumlar genelev işletir, arkadan vurur, sözüne güvenilmez. Gerçekte tanıdığın Rumlar cömert ise, hikâyeler niye böyle? Yazı yazmakla nasıl manipölasyon yapılabiliyorsa, yazmamakla da aynıı yapılabiliyor. Dilek Güven bir doktora çalışması yaptı, bu sayede 6-7 Eylül'ün ellinci yılında bir resim sergisi yapıldı ve elli senedir bu konudan söz açmayan, konuşmayan gençler gerçekleri gördü. O gün, Kerinçsizler, tıpkı elli yıl öncekiler gibi “gelin şunları basalım” dediler. Elli yıl önce yüzler, binler onların arkasından gitmişti, çünkü medya o günlerde her gün zehir zemberek haberler yapıyordu. Bugün, “gelin basalım” dedikleri zaman on beş kişi toplayabildiler. Tomris Giritlioğlu bir film yaptı, şamar gibi çarpıtı herkesin yüzüne... Ondan sonra anlı şanlı köşe yazarlarımız, geçmişte yaşananların ne kadar fena olduğunu yazmaya başladılar. Ben bu yazılara sevinemedim; şimdiye kadar susanların, şimdi bu iki cesur kadının yaptıklarının arkasına sığınıp bunları yazmaları beni mutlu etmiyor.

- Medyada algılanışı konuşurken iki aşamada düşünsek daha mı iyi olur? Medya dinle ilgili nasıl konuşuyor? Ben “dinci, yobaz” olabilirim ama muhafazakâr ve sağcı değilim. Diyanet tartışmalarını yirmi yıldır okuyorum. Laikliği de Diyanet'i de istemiyorum. Laiklik din-devlet işlerinin ayrılması değildir, kilise ile devletin ayrılmasıdır. Bizde cami, kiliseye tekaböl etmediğine göre bu tanımı kabul edemeyiz. Din adamlarının ne kadar içine gelse de –laiklik din adamı diye bir sınıf yaratmaya kalktı– dine göre bu, büyük bir saygısızlıktır.

- Bir arkadaşım kendisini laik olarak tanımlayabilir, başkası misyonerlik çalışması yapabilir. Ben, şu tip bir “aşırını dinci” profiline giriyorum; misyoner birinin haberini görünce rahatsız olmam.

- Mizah dergisi çıkarıyoruz, hem dindarlar hem de dindar olmayanlardan tepki alıyoruz. Dindar olmayanlar, nereye kadar küfür edebileceğimizi merak ediyor. Dindar kesim ise “Uç örnekleri hicvetmeyin” diyor. Buna cevaben bir karikatür örneği, size dağıttığım sayının arka sayfasında var. Bu tarz hicivleri Uykusuz dergisi yapsa taşlarlar, biz yapınca daha çok dinleniyor. Mizaha sınır, din üzerine eleştirinin alay noktasına varmamasıdır, özellikle peygamber söz konusu olduğunda... Mizaha özgürlüğün sınırı budur bizim için.

- Şu noktaya dikkat çekmek istiyorum; İslam’da neyin var olup, neyin var olmadığı meselesi... Benim konuşabileceğim şey, benim gördüğüm ve “ben bunu o itikat ile yapıyorum” denilen her şey önemli. Dünyevi ve atfedilenin çatıştığı bir yere gidiyoruz ama eninde sonunda insan ilişkileri bir vaka yaratıyor. Nihayetinde, bütün hayat, normların yorumu ve tatbikatıyla ilgili... Vele ki bu bir din, inanç, vs. olsun. Hakk’ı arayan çeşitli yollar, tarikatlar var. Normda yazsın veya yazmasın, bunların hepsinin içinde iktidar var.

- “Nasıl bir gelecek istiyoruz” babında, medyada din üzerinden üretilen nefret söylemi konusu çok önemli... Bu nefret söylemi bir hayli yaygın, Vakıf’le sınırlı da değil. Yeni Şafak, Zaman, “mayın temizleme ihalesinin arkasından bir Yahudi çıktı” diye haberler yayınladı mesela. Gazze olayları üzerine, “Yahudi milleti” diye başlayan haberler çıktı. Buna karşı birtakım mekanizmalar, medya mensupları dışında sivil inisiyatifler olmalı. Medya mensupları birbirine karşı bu öz denetimi yapamazlar, göz kendini göremez, bu nedenle bir ayna lazım...

- Medyadaki nefret söyleminin izlenmesi, medya dışından birilerinin bunu deşifre etmesi önemli... Uluslararası Hrant Dink Vakfı, böyle bir çalışma yapıyor, bulgular www.nefretsoylemi.org adresli web sitesinde yayınlanıyor.

- “İrkçılığa ve Milliyetçiliğe Dur De” girişimi de, son 10 yılda gazetelerde işlenmiş nefret suçları üzerine çalışıyor. Bu dünyanın en zor işlerinden biri, çünkü insanda ciddi bir körleşmeye neden oluyor; bir süre sonra dikkatinizi çeken söylemler giderek azalıyor. Konuya özel bir tarama yapmak şart, çünkü ben bir Alevi’nin hassasiyetlerini görerek okuyamıyorum. Mesela Kadınların Medya İzleme Grubu (MEDİZ) tarafından hazırlanan ve kadına yönelik ayrımcılığı inceleyen rapor çok iyiydi. Biz de etnik ve dini gruplar özelinde yapıyoruz. Gördüğümüz şu ki; devletin desteklediği ama asla devletten kimsenin dâhil olmadığı bir enstitüleşme olmalı bu izleme işi için. Burada sadece yazılı basından bahsediyoruz; TV’yi, yerel medyayı düşündüğümüzde konu çok daha içinden çıkılmaz boyuta geliyor.

- Sosyal Değişim Derneği olarak 2008’den geriye dönük olarak 10 yılı kapsayan bir tarama çalışması yaptık, ulusal medyanın 20 gazetesinde nefret suçlarını taradık. “Nefret suçu”, Türk Ceza Kanunu’nda olmayan bir kavram, ama zaten amacımız da bunun ayrı bir suç olarak tanınmasını sağlamak... İki kriter var; birincisi önyargı, ikincisi kişinin temsili değeri... Nefret suçu meselesiyle ilgilenen başka birçok grup var: İnsan Hakları Araştırmaları Derneği, lezbiyen gey biseksüel travesti transseksüel (LGBT) dernekleri, Uluslararası Hrant Dink Vakfı, İrkçılığa

ve Milliyetçiliğe Dur De grubu... Bu tarama işini sistematik olarak yapmayı, platform olarak bir araya gelmeyi konuşuyoruz.

- Şeytanın avukatlığı gibi olacak ama ancak bir Alevi görür neyin ona dokunduğunu... Çok doğallaştırdığımız söylemler var... “Türkiye laikdir, laik kalacak”, ne kadar yanlışsa, “Türkiye Müslüman’dır” ifadesini de o kadar yanlış buluyorum. Laiklik ne kadar dışarıdan geldiye, Müslümanlık da o kadar dışarıdan geldi. Dışladığımız şey burada tarihtir, nasıl Müslümanlaştığımızdır. Bunun içine kattıklarımız var, katmadıklarımız var, gayrimüslim var, inanan, inanmayan var.

Kimlik meselesi üzerine konuşuyor olmamız, olumlu bir aşama. Kimliklerimize sahip çıkabilirsek, bir gün kimliklerimizden kurtulabileceğimizi de düşünüyorum.

- Müslümanlık meselesi de, tamamen devlet dilinin günlük hayatın dilinde yarattığı bir tahakküm konusu... İnsanların müminliğini ölçmüyoruz, “yüzde 99” derken dini pratiklere gönderme yapmıyoruz. Bunun için Müslümanlığı tanımlamak üzerinden gitmek yerine yine laikliğe dönmemiz gerektiğini düşünüyorum. Bir insan dindar da, seküler de olabilir. Devlet bir aygıttır ve onun vicdanı yoktur, dolayısıyla her kesime eşit yakınlıkta olması gerekir. Vicdanı olan birinin laik olması bana garip geliyor çünkü bu bir devlet yönetimi şeklindedir. İran’la ilgili öğretici bir örnek verebilirim: İsfahan’da bir kadın, “Ben başörtülü olmaktan memnunum, ama devletin bana bunu dayatmasından hoşlanmıyorum” diyordu.

- Kadın dilini önemsiyorum, giderek erkek dilini solluyor. Tomris Giritlioğlu’nun *Bulutları Beklerken* ve *Dersim’in Kızları* isimli filmleri çok önemli tanıklıkları dillendiriyor. Medyanın ataerkil dili çok tahakküm edici, kadınların vicdanı temel alan söyleminin bu tahakkümü kırabileceğini düşünüyorum.

Toplantının ikinci bölümünde, ortaya konulan sorunların hangi temellerde çözülebileceği ve bu temeller üzerinden bazı pratik politika önerileri üzerine yoğunlaşıldı. Laiklikle ilgili güncel sorunlarla baş ederken, insan hakları, demokrasi, çoğulculuk gibi ilkeler, bizi kutuplaşmadan çıkarıp yeni bir dil kurmaya yönlendirecek ortak değerler olarak öne çıktı. Bu temeller üzerinden en çok ifade edilen somut çözüm önerileri ise, tam bağımsız bir medya denetim mekanizması ile yine geniş katılımlı fakat odağını iyi seçmiş sivil medya izleme inisiyatifleri kurmak oldu.

Raportör: Kerem Çiftçioğlu

Kılavuz Sorular

Laiklik, son yıllarda hem kavramsal açıdan ciddi tartışmalara ve görüş ayrılıklarına, hem de hayatın pek çok alanında irili ufaklı meseleler yaşanmasına yol açıyor. Bu toplantıda, laikliğin medyadaki yansımalarını ve tartışmalı alanları tespit etmeyi, üzerinde konuşmayı, tecrübelerimizi ve fikirlerimizi paylaşmayı amaçlıyoruz.

Tartışma toplantısının "laiklik" tanımından ziyade, laikliğin medyada algılanış biçimlerine, haberlere, köşe yazılarına, TV/radyo programlarına, daha genel olarak da yayın politikalarına nasıl yansıdığına ilişkin gözlemler, fikirler ve çatışmalara karşı çözüm önerileri üzerine yoğunlaşması hedeflendi.

Tanımlar, Tespitler

1. Medyada laiklik tartışmaları hangi konulara odaklanıyor? Medya çalışanlarının laiklik konusunda hareket noktaları nelerdir?
2. Türkiye’de medyanın laiklik pratiği söz konusu olduğunda, kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, cinsel yönelim, inanç, ifade ve ibadet özgürlüğü, azınlık hakları gibi temel demokratik prensiplerin dikkate alındığını söyleyebilir miyiz? Bu alanlarda yaşanan sorunlar neler? Olaylar nasıl haberleştiriliyor? Medya çalışanlarını bağlayan etik kurallar bu noktada ne kadar etkili?
3. Laiklik medya kuruluşlarının çalışma hayatına ve ortamına nasıl yansıyor? Medya çalışanlarının dini semboller taşımaları konusunda sorun yaşanıyor mu? Medya kuruluşlarındaki ibadet mekânı düzenlemeleri...

Problemler, Olanaklar

1. Medyadaki laiklik algısına bakıldığında bir “ayrışma” yaşandığını söylemek mümkün. “Dinci medya”, “laik medya” gibi kavramların çıkış noktası üzerine neler söylenebilir? Dönem dönem medyanın laiklikle ilgili “hassasiyetlerinin” artmasının ardındaki dinamikler nasıl yorumlanabilir?
2. Medyanın diğer dinlere yaklaşımı konusunda neler yaşanıyor? Çok dinlilik, çok kültürlülük, haber metinlerine, köşe yazılarına nasıl yansıyor?
3. Medya çalışanların dinlerle ilgili haber yaparken/köşe yazarken dikkat ettikleri noktalar var mı? Basın Konseyi Basın Meslek İlkelerinin ilk iki maddesinde “dini inançları aşağılayan, kınayan”, “din duygularını sarsan” yayın yapılamayacağına ilişkin ifadeler yer alıyor. Bu ilkeler ne düzeyde uygulanabiliyor? Uygulanmadığı durumlarda ne tür yaptırımlar söz konusu?

4. Medya kuruluşlarının laikliğe yaklaşımı konusunda uydukları ilkeler, prensipler var mı? Hürriyet gazetesinin “Yayın İlkeleri”nin “Değerler” başlıklı bölümünde “*Hürriyet; Laiktir: Devletin sosyal, ekonomik, siyasi ve hukuki temel düzeninin din kurallarına dayandırılmasına karşıdır.*” ifadesi yer alıyor. Bu tür ilkeler, ne oranda yol gösterici, ne oranda kısıtlayıcı?
5. Basın Konseyi, RTÜK gibi kurumlar laiklikle ya da dini duygularla ilgili kaygılar içeren şikâyetlere nasıl yaklaşıyorlar? Yayın kuruluşlarını bu konularla ilgili olarak yönlendiriyorlar mı? Vakit gazetesi gibi Basın Konseyi’ne üye olmayan yayın kuruluşlarının durumu...
6. İfade özgürlüğü ve demokrasi gibi kavramlar dikkate alındığında, mizah ve dini değerler konusunda sınır çizmek mümkün mü? Eleştiri/hakaret ayırımı yapılırken neler dikkate alınmalı? Medyada nefret söylemi üzerine...
7. TRT’nin yayın politikasına laiklik açısından baktığımızda ne tür tespitler yapılabilir? Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tartışmalı durumu TRT’nin yayın politikası için de geçerli mi? TRT’nin dini içerikli programlarına bakıldığında diğer dinlerin dikkate alınmadığı görülüyor, diğer dinlere de eşit yer ayırmalı mı, yoksa devletin resmi yayın kuruluşu olarak dini içerikli yayın yapmamalı mı?

Nasıl Bir Gelecek?

1. Medyada ifade özgürlüğü, kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, din özgürlüğü gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla birlikte yaşamaya destek olan, çatışmaları azaltmayı hedefleyen bir laiklik tahayyülü nasıl geliştirilebilir? (Ortak ilkeler/kurallar; zorluklar/engeller...)
2. Perspektif çeşitliliğini destekleyen ve bu kritik meselenin serinkanlı tartışılabilmesi için yeni bir diyalog dili nasıl oluşturulabilir? (Zorluklar/engeller; imkânlar/fırsatlar...)

Gündelik Hayatta Laiklik: Uluslararası Deneyimler Toplantıdan İzlenimler

*Nil Mutluer**

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” projesi yuvarlak masa toplantıları bölümünün son buluşması, “Başka Coğrafyalardan Deneyimler” başlığı ile 22 Mayıs 2010’da Cezayir Restoran toplantı salonlarında gerçekleştirildi. Son yuvarlak masa toplantısının diğer toplantılardan farklı birkaç özelliği vardı. İlk olarak, toplantının bir gün öncesinde, 21 Mayıs’ta, uluslararası deneyimlerin aktarıldığı “Laiklik, Yurttaşlık ve Gündelik Hayat: Coğrafyalar arası Deneyimler” başlıklı panel gerçekleştirildi. Aralarında 22 Mayıs’taki yuvarlak masa toplantısına katılan bazı konuşmacıların da bulunduğu panel, laikliğin kamuya açık bir alanda uluslararası tecrübelerle birlikte tartışılmasına olanak tanıdı. Ayrıca, bu panelin bir sonraki gün gerçekleştirilen ve bu raporun esas konusu olan yuvarlak masa toplantısına da yansımaları oldu. Öncelikle panelde, yurt dışı örneklerini anlatan konuşmacılar, yuvarlak masa toplantısında da birer sunum gerçekleştirdi. Panele, Türkiye kontenjanından katılan konuşmacılar da yuvarlak masa toplantısının tartışmacıları arasındaydı. Böylece, panelde başlayan tartışmalar, yuvarlak masaya da genişleyerek taşınmış oldu. Bu son yuvarlak masa toplantısının bir diğer farkı da, toplantıya katılanların panel konuşmacılarının yanı sıra önceden altı farklı konuda (sivil toplum, gençlik grupları-üniversite, eğitim, sağlık, yerel yönetim, medya) gerçekleştirilen yuvarlak masa toplantılarına katılanlardan oluşmasıydı. Bu durum, önceki yuvarlak masa toplantılarında sadece belli bir konuya yoğunlaşan katılımcıların, bu toplantıda laikliği ve onun gündelik hayata yansımalarını daha farklı konularla birlikte tartışmasına olanak tanıdı. Bu iki özelliğiyle bu son

* Helsinki Yurttaşlar Derneği

yuvarlak masa toplantısında laiklik, hem kavramsal hem de gündelik hayattaki bir yaşam pratiği olarak farklı boyutlarıyla ele alınmış oldu.

Yuvarlak masa toplantısına, yedisi yurt dışından olmak üzere toplam 40 kişi katıldı. Katılımcılara toplantıdan önce kılavuz sorular** gönderildi. Önceki toplantı deneyimlerinden yola çıkarak kılavuz soruların oldukça sade olmasına özen gösterildi. Zira önceki toplantılarda, katılımcıların yoruma açık olabilecek sorulara takılmasının verimi düşürdüğü gözlemlenmişti. Bu doğrultuda, kılavuz sorular üç aşamadan oluştu: Tanımlar-Yaklaşımlar, Bulgular ve Değerlendirme. *Tanımlar-Yaklaşımlar* bölümündeki sorularda, laikliğin farklı ülkelerde nasıl tanımlandığı ve yasa ile nasıl belirlendiği ve buradaki yurttaş haklarının laiklikle olan ilişkisi; *Bulgular* bölümündeki sorular laikliğin gündelik hayatta eğitim, sağlık, medya gibi alanlarda nasıl uygulandığı ve bu uygulamalarda ayrımcılık olup olmadığı ve *Değerlendirme* bölümündeki sorular da çatışma çözümlerinin nasıl geliştirilebileceği ve diyalog dilinin nasıl sağlanabileceği gibi konuları tartışmaya açmak üzere tasarlandı.

Tüm oturumlarda gerçekleştirilen tartışmalardan çıkan sonuç aşağıda yer alan iki başlıkla değerlendirilebilir: Teorik Tanımlar, Pratik Gerçeklikler ve Farklı Yaklaşımlar ile Tartışmalar.

Teorik Tanımlar, Pratik Gerçeklikler ve Farklı Yaklaşımlar

Seminer boyunca gerçekleşen sunumlarda laikliğin ne olduğu ve farklı ülke deneyimlerinin nasıl yaşandığı üzerinde duruldu...

Laikliği teorik ve tanımsal olarak tartışan ilk **Ahmet Kuru** idi. Kuru sunumunda laikliği *pasif* ve *dışlayıcı* laiklik olarak ikiye ayırdı. Dışlayıcı olan laiklik dini kamusal hayattan dışlamaya çalışırken, pasif laikliği benimseyen ülkelerde ise kamusal alanda dini sembol ve pratiklere izin veriliyor. Kuru bu ayrımı yapmasına karşın, ülkelerin laikliğe yaklaşımları açısından statik olarak sınıflandırılmaması gerektiğini, farklı ülkelerde değişen pratiklerin sürekli yaşandığını da vurguladı. Sunumunda Amerika Birleşik Devletleri (bundan sonra Amerika olarak anılacak), Fransa ve Türkiye'deki yasa ve uygulamaları kıyasladı. Kuru, Amerika'da pasif laikliğin, Fransa ve Türkiye'de ise dışlayıcı laikliğin çeşitli versiyonlarının yürütüldüğüne dikkat çekti. Amerika'da Fransa ve Türkiye'den farklı olarak dini yaşama getirilen kısıtlamaların hukuksal temeli olmadığına da değindi. Hatta bazı genel yasaklar durumunda bile çeşitli gruplara din temelli kimi muafiyetler verilebiliyor. Örneğin, Amerika'daki *Amish* toplumu kamusal eğitime on iki yerine sekiz yıl dâhil olmayı dini inanışları temelinde talep etti ve bu hakkı elde etti. Kısaca, devletlerinin dışlayıcı laiklikle dini öğeleri toplumda varlığının azalmasını sağlamak gibi bir hedefleri olsa da, bu yaklaşımın her seferinde aynı sonucu vereceği gibi bir iddiada

** Kılavuz sorular için bkz. sayfa 135

bulunulamaz. Türkiye bu üç ülke arasında en dindar toplum ve aynı zamanda da en dışlayıcı laiklik rejimine sahip... Bu sebeple; Kuru'ya göre Türkiye'de çözülmesi zor bir gerginlik bulunuyor. Kuru'ya göre, Türkiye'de son yıllarda verilen mücadele de laiklik ve İslam karşıtlığı üzerinden değil, pasif ve dışlayıcı iki tip laiklik tahayyülü üzerinden veriliyor.

Diğer konuşmacı **Riva Kastoryano** ise laikliğin tanımının yapılmasının zor olduğunu hatırlatarak, "laikliğin bir paradoks" olduğuna dikkat çekti. Fransa örneği üzerinde duran Kastoryano, laiklik üzerine tartışmaların Müslüman öğrencilerin 1989'da başörtülü okula gitmek istemeleri yani, İslam'ın kamusal alana yeniden girmesiyle ve Müslümanların kamusal alanda hak talebinde bulunmasıyla başladığını hatırlattı. Bu noktada, Kastoryano Türkiye ve Fransa arasındaki benzerliğin altını çizdi. Kastoryano'ya göre laiklik, devlet ve dini ayıran ve bireyi cemaatten ayırıp devletle doğrudan yüz yüze getiren, dinin kamusal alandaki görünürlüğünü azaltan bir rejim. Ancak bu prensiplerle gerçekler arasında İslam'ın gelişimi birlikte bir paradoks ortaya çıktı ve yüz sene önce yaşanan tartışmalar yeniden canlandı. Fransa'da yasalar ve uygulamadaki çelişkiye de dikkat çeken Kastoryano, Fransa resmi ideolojisinde azınlık ve cemaat kavramlarının reddedilmesine rağmen, pratikte Yahudi ve Protestanların her zaman dini azınlık olarak görüldüğüne ve bugün de bu gruba Müslümanların eklendiğine dikkat çekti. Fransa'da kurumsal bir asimilasyon yaklaşımıyla cemaatlerin ulusal birlik altına girmesi isteniyor. Örneğin, bugünkü burka yasağının savunulabilir hiçbir temeli yok, çünkü sokaktaki davranış biçimini düzenlemeye çalışıyor. Bu eğitim sisteminde, vatandaşlık bilincinin oluşturulduğu kurumlarda yapılan kısıtlamalardan farklı bir durum. Fransa'daki laiklik krizinin merkezinde eğitim ve vatandaşlık krizi var. Problemlerin temelinde eğitimin getirdiği eşitsizlikler yatıyor ve bu sorunlar özellikle gettolaşmış banliyölerde ortaya çıkıyor. Fransız devletinin eşitlik retoriğine Müslümanlar artık şüpheyle yaklaşıyorlar ve siyaseten nasyonalist eğilimlere kanalize oluyorlar. Söylem ve uygulama arasında bu çelişkiler çözülmedikçe vatandaşlık temelli bir kamusal alan yaratılamaz.

Toplantıya Fas'tan katılan **Khadija Roussi** ise daha çok ülkesindeki örnekler üzerinde durdu. Roussi, farklı dini grupların bulunmasına rağmen çoğunluğu Müslüman gruplardan oluşan Fas'taki laiklik tartışmaları arasında iki ekol bulunduğunu vurguladı: Peygamber döneminin değerlerine geri dönüşün Müslüman dünyasını ilerleteceğini savunan ekol ile dinin toplumdaki yeri konusunda Aydınlanmacı ve modernist paradigmaları savunan ekol. Roussi'ye göre ilki, şeriatı toplumun ve hukukun örgütlenmesinin temeli olarak görüyor. Fas'ta bu ekolü destekleyenler arasında da farklılıklar var. "İlimli" İslamcılar demokratik değerlere bağlı kalmayı savunurken, buna karşı şiddet yanlısı daha küçük "radikal" gruplar da mevcut. İkinci yaklaşımı benimseyenler ise, laikliğin İslam'ın özünde olduğunu ve modernizmi bu temelde demokrasi ile kurabileceğini savunuyor. Ancak, bunun toplumun içinden türemesi gerektiğini, "dışarıdan" Fas'a empoze edilmemesi gerektiğini de vurguluyor. Gündelik yaşamda laiklik adını koymadan ve şeriat kurallarını kaldırmadan seküler yasalar çıkartmaya devam etmek gerektiğini söylüyorlar, bunun arkasında yatan düşünce ise laiklik tahayyüllerinin toplumun koşullarını göz önünde

bulundurması gerektiği düşüncesi. Fas'ta modernleşmeci tezler bütün içerisinde azınlıkta kalan aydınlar ve liberal entelektüeller tarafından savunuluyor ve bunlar toplumu dönüştürücü bir güce dönüşecek kadar kabul görmüş değil.

Roussi'ye göre, Fas laik bir ülke olmasa da bazı yasalarda ve gündelik hayatta laiklik pratikleri mevcut. Anayasada, Arap milliyetçiliğine ve uluslararası anlaşmalarda da tanınan insan hakları ve bireysel özgürlükleri savunma gerekliliğine gönderme yapılıyor. Anayasa İslam'ı devlet dini olarak tanımakla beraber, yasa önünde eşitlik, kadınların ve erkeklerin siyasal eşitliği, ifade özgürlüğü, toplanma özgürlüğü gibi prensipleri tanıyor. Kısaca, anayasanın Fas'ın resmi dinin İslam olduğunu söylemesi Fas'ı "din devleti" haline getirmiyor ve toplumun dini temelde yasa ve kurumlarla düzenlenmesini de gerektirmiyor. Fas'ta seküler yasalar da var, bazı uluslararası anlaşmalara imzalar atıldı ve çeşitli toplumsal grupların hak ve özgürlükleri güvence altına alındı. Kral, bir devlet başkanı olarak çeşitli toplumsal grupların hak ve özgürlüklerini koruma sorumluluğuyla beraber aynı zamanda da inananların yöneticisi ve ulema konseyinin lideri, dolayısıyla dini alanın yönetilmesi konusunda tam bir otoriteye sahip. Roussi'nin verdiği gelişme örneklerinden biri de 2003'te Kazablanka'daki patlamayla ilgiliydi. Roussi, patlamanın ardından ulema konseyinin reforme edildiğini ve aşırılıktan uzak bir İslam'ı nasıl formüle edilebileceği konusunda tartışmaların başladığını vurguladı. Ulema Fas'ta hiçbir zaman özerk bir güç odağı olamadı ve hep devletin siyasal otoritesinin kontrolü altında oldu. Buna karşın uzun süre camiler devletin kontrolü dışında kaldılar ve bunlar dini yayma ve propaganda aracı haline geldiler. Roussi kendisinin de ilgi alanı olan kadın konusunda da 1993 ve 2003'te iki gelişme olduğunu vurguladı. Bu yıllarda, dini metinler kadın haklarını gözetken bir şekilde yeniden yorumlandırılmaya ve anlamlandırılmaya başlandı. Bu okumalar birçok muhafazakâr tarafından eleştirilmiş. Fas'ta hoşgörünün de olduğunu vurgulayan Roussi, Yahudiler ve Müslümanların senelerce birlikte yaşadığını ve Fas'ın Yahudileri Almanya'ya vermeyi reddettiğini hatırlattı. Eğitim alanında ise çocukların demokrasi ve eşitlik temelinde eğitilmediğinden bunun olumsuz etkilerinden bahsetti. Devletin bu sorunları çözmesi için bir "Acil Eylem Planı" ilan edildiğini de vurgulayan Roussi, sanatçıların köktenci grupların tepkileriyle karşılaşarak zorluklar çektiğinden ve kendisinin de üyesi olduğu Beyt'ül-Hikme derneğinin eşcinsellerin haklarını savunmak ve alkol yasağına karşı çıkmak için de çeşitli mücadeleler yürüttüğünü de vurguladı.

Hamadi Redissi ise toplantıya Tunus'tan katıldı. Redissi'ye göre, yasal ve kamusal alandaki düzenlemeler noktasında Tunus, Arap ülkelerinin çoğundan daha seküler bir yapıya sahip: Eğitim sistemi karma, kamusal ve zorunlu. Dini okullar, medreseler yok, ancak İslam seküler sistem içerisinden öğretiliyor. Poligami ve geleneksel evlilikler yasaklandı ve resmi nikâh zorunlu hale getirildi. Kadın erkek arasında da yasa önünde eşitlik söz konusu. Erkekler tarafından kadınların "keyfi boşanmasını" önleme amacıyla boşanma halinde de kadının mülkiyet ve nafaka hakları korunuyor. Evlat edinme yasal. Ancak, gene de aşırı radikal muhafazakârlar gündelik hayattaki uygulamaları engelleyebiliyor. Gündelik hayatta bu gibi güçlerin oldukça etkili olduğu söylenebilir. İçki içmeyi, her yerde kadın ve erkeklerin eşit şekilde hareket etmesi gibi durumlar

yasada olsa bile uygulamada olamayabiliyor. Redissi Türkiye ile Tunus'u karşılaştırırken, Türkiye'de sekülerizmi koruyan ordu gibi bir kurum varlığının bir koruma olduğunu söyledi. Tunus'ta İslamcılığa karşı koruyan bu gibi kurumların olmaması önemli bir engel olduğunu da belirtti. Bu yaklaşımı oldukça tartışma yarattı toplantı sırasında. Bunun üzerine Redissi, ordunun Türkiye'deki yaklaşımını savunmadığını ancak, Tunus'ta da var olan baskının insanların temel özgürlüklerini pratik alanda kısıtladığını yeniden belirtti. Durumu sonunda şöyle özetledi: “Biz şarap içmek istiyoruz, siz başörtüsü yasağının kalkmasını. Her ikisi de önemli...”

Yuvarlak masa toplantısının ikinci bölümündeki ilk konuşmacı İsrail'den **Guy Ben-Porat** idi. Ben-Porat konuşmasına, İsrail devletinin etnik veya dini temelli bir devlet olup olmadığını sorgulayarak başladı. Ben-Porat'a göre, Yahudiler arasında İsrail devletinin bir “Yahudi devleti” olduğu konusunda uzlaşma olmasına rağmen, bunun etnik temelli mi, dini temelli mi tanımlanacağı konusunda tartışılıyor. Liberalleşme ve sekülerleşmenin lineer bir süreç olmadığına, hem yukarıdan devlet eliyle, hem de aşağıdan gerçekleşebileceğine dikkat çeken Ben-Porat, İsrail'deki konuyla ilgili durumu, gelişmeleri ve önündeki engelleri özetledi. İsrail İşçi Partisi bu konuda çeşitli tavizler verdi ve sonuçta dış siyaset tamamen seküler temelde yürütülürken, iç siyasette getirilen bir düzenlemeler bütünü sonucunda dini gruplara askerlikten muafiyet gibi çeşitli ayrıcalıklar verildi. 1980'e kadar Ortodoks Yahudi okullar bağımsızken, bundan sonra bu okullar devlet tarafından finanse edilmeye başlandı. Bu gibi tavizlerin, tavizleri verenler tarafından ödenmeyen bedelleri oldu. Burada iki tip bir ayrımcılık söz konusu oldu: İlki Yahudi olmayanlara karşı, diğeri ise Ortodoks olmayan Yahudiler, kadınlar ve eşcinsellere karşı. Ancak, toplum üzerinde dinin kontrolünün azaltılması için de kuvvetli baskılar da mevcut. 90'larda İsrail'e birçok seküler ve hatta Ortodoks Yahudiler tarafından Yahudi olarak bile görülmeyebilen gruplar geldi ve bu kişiler gündelik hayatta büyük değişiklikler getirdiler. Yine 90'larda tüketim toplumu alışkanlıklarının yayılması da eski sistem üzerinde baskılar oluşturdu. Özellikle Şabat zamanında alışveriş yapılması çok tartışılan bir konu oldu.

Ben-Porat'a göre, sekülerizmi hem kimlik hem de pratikler üzerinden ölçebiliriz. Kimlik üzerinden bakarsak “gelenekselciler” adında ne seküler ne dindar olan ve farklı anlamlar yüklenebilecek geniş bir grup tanımlamalıyız. Pratikler açısından da “sekülerler ne yapar?” diye sormalıyız. Ben-Porat'a göre İsrail'de, bu grup içerisinde kimileri siyasi aktivizm yapıyor, örneğin resmi nikâhın zorunlu olması için çabalyorlar. Ancak, bu çabalar başarılı olamadı. Şu anda yalnızca Ortodoks evlilik var ve burada “gerçek Yahudi” olup olmamak bir kriter olarak alınıyor. İsrail yüksek mahkemesi genellikle liberal kararlar veriyor ancak, bir anayasanın olmamasının da etkisiyle yapabileceklerinin bir sınırı var ve bununla birlikte toplumun tutucu kesimlerinden büyük tepkilerle karşılaşılıyor. Tüm bu duruma rağmen Ben-Porat'a göre, kamusal alanın sekülerleşmesini de görebiliyoruz. Örneğin, eskiden domuz eti bulmak çok zordu ama artık özellikle Rusya'dan birçok kişinin de gelmesi ardından bu tip restoranlar çoğaldı. Eskiden ölü yakma da yasak iken, artık bu da değişti. Artık eski sistem dinamik toplumla uyuşmuyor, ancak

yeni bir model de oluşturulamıyor. İsrail’de din ve sekülerizmi uzlaştırmanın problemleri var. Genellikle bu uzlaşma etnik Yahudi ortak temeli üzerinden kuruluyor ve bu da Arapları dışlama pahasına oluyor. Bunun dışında, birçok liberal gayrı-resmi değişim, formel kurallara dönüştürülemiyor. Ayrıca her türlü uzlaşma çabası radikaller tarafından sert tepkilerle karşılaşılıyor. Bu yüzlerden kısa vadede bir değişim oldukça zor görünüyor.

Toplantıya Yunanistan’dan katılan **Ioannis Grigoriadis** de konuşmasına Osmanlı millet sisteminin Yunanistan’daki ve Türkiye’deki anlayışları nasıl şekillendirdiğine değinerek başladı konuşmasına... Grigoriadis’e göre, Yunanistan’daki kilise devlet ilişkilerini ortaya koymak oldukça zor. Yunanistan’da Türkiye’den farklı olarak din ve devleti koparmak amacıyla toplumsal mühendislik yapan radikal bir hareket olmadı. Ortodoksluk Yunan milliyetçiliğinin anlatılarının oluşturulması ve desteklenmesinde aktif rol oynadı. Yunanistan’da “gizli okullar” adı altında kilisenin ve manastırların Osmanlı zamanında Yunan dil ve kültürünün korunmasını sağladığına dair bir mit var. Bu kısmen doğru tabi, ama oluşturulan milliyetçi imgede gözden kaçırılan, Osmanlı’nın zaten yerel dillerde eğitime izin verdiği, buna karşı bir politikasının olmadığıdır. Yine mübadele sırasında ana kriter dil ya da etnik temel değil, din oldu: Ortodokslar Yunanistan’a gönderildi, Müslümanlar ise Türkiye’ye. Yunanistan’da anayasa Ortodoksluk için “resmi din” demese de Ortodoksluk “hâkim dindir” (*prevailing religion*) diyor ve bu da devletin din konusunda tarafsız olmadığını gösteriyor. Ancak Grigoriadis’e göre, bununla çelişir bir şekilde din özgürlüğünün devredilemez olduğunu vurgulayan bir madde de var. Ayrıca başka bir anayasa maddesi de, devlete toplumun dini ve milli bilincini geliştirme ödevi veriyor.

Sosyal demokrat ve sosyalist hükümetlerin, özellikle PASOK’un 80’lerden sonra seküler hukuksal düzenlemeleri oldu. Ancak din ve devletin bu iç içe geçmişliği bu tür değişiklikleri çok zorlaştırdı. Örneğin zorunlu resmi nikâhı getirmek istediler ancak, bu kiliseden gelen tepkiyle karşılaştı. Bugün belediyede evlenmek ile kilisede evlenmek aynı oranda yasal olarak tanınıyor. Ayrıca, kimlik kartlarından dinin çıkartılması konusu da kiliseden büyük tepkiyle karşılandı. Dinin bu rolü, Müslüman toplulukların da ihtiyaçlarına hitap edilmesini çok zorlaştırıyor. Kilisenin devletle bu ilişkisini eleştirenlerden bazıları bu durumun dinin politikleşmesiyle kilise kurumunun kendisine zarar verdiğini savunuyorlar.

Günün son konuşmacısı İngiltere’den **Jeffrey Haynes** idi. Haynes konuşmasına, sekülerleşme ile küreselleşme sürecinin ilişkisini değerlendirerek başladı. Haynes’e göre, küreselleşme sayesinde fikirler çok hızla dolaşabiliyor ve farklı ülkelerin kendi bağamlarına özgü büyük etkiler yaratabiliyor. İngiltere sekülerizm konusunda bir aykırılığı temsil ediyor, çünkü hem resmen tanınmış bir kilisesi (*established church*) var, hem de en seküler ülkelerden biri. Kraliçe Anglikan Kilisesi’nin de başı sayılıyor, ancak bu çok fazla pratik etkisi olmayan bir retorik. Benzer bir şekilde lordlar kamarasının da fazla anayasal gücü yok. Yirmi sene önce dinin İngiltere’de hiçbir önemi yok denebilirdi, ama belki artık bu o kadar doğru bir tespit olmayacaktır. Fakat yine de

İngiltere Fransa ve Türkiye'ye göre çok daha seküler bir toplum ve eğer dinin politikada etkisi varsa da bu ikincil bir etkidir. İngiltere'de dini köktenciler Amerika'yı takip etmek istiyor ve dinin toplumda merkeze oturmasını savunuyor. Seküler köktenciler ise, dine inanan herkesi akılsız ve irrasyonel olarak görüyorlar. Bu iki pozisyonun ortasında ise liberal, hoşgörülü ilimliler var. İngiltere'de iki milyon kadar Müslüman yaşıyor. Bu grubun temel sorunsalı, seküler bir toplum içerisindeki yerlerinin ne olacağı, seküler bir toplumda Müslüman olmanın ne anlama geldiği. Son beş sene içerisinde bu çok daha zorlaştı çünkü Müslüman kimliğine karşı giderek artan bir şüphe var ve bu gruplara mensup bireylerin temel insan hakları dahi kısıtlanıyor ve İslam devlet kontrolü altına alınmaya çalışılıyor. Batı Avrupa ülkelerinde çok yaygın bir trend bu, ama İngiltere'de dini kimliğin ifadesini kısıtlamaya kadar varması çok zor.

Tüm bu sunumların sonunda, hem laikliğin bir tanımının olmadığı, hem de laikliğin idealleştirilen tanımlarının bile zaman içinde uygulamada değiştiği görüşünde birleşildi. Hatta bu yaklaşımla, bir adım öteye gidilerek laik olan ülke olmadığı da söylendi.

Tartışmalar: “Laikliğin Tanımı ve Uygulandığı Ülke Yok!”

Yukarıdaki sunumlardan da anlaşılacağı üzere, yuvarlak masa toplantısında laiklik farklı boyutlarıyla hem uluslararası alanda, hem de Türkiye'deki oluş haliyle karşılaştırmalı bir şekilde tartışıldı. Yuvarlak masanın tartışma bölümünde, Türkiye'deki çeşitli sivil toplum kurumlarından, üniversitelerden de katılan katılımcılar fikir belirtti. Bu, tartışmanın teorik yanıyla birlikte pratik ayağının tartışılmasına imkân tanıdı.

Teorik tartışmalarla başlayan toplantıda önemli tartışma konularından biri laikliğin tanımlandığı yasalar çerçevesinde bile uygulamasının her zaman farklılık gösterme ihtimali olması ve tanımın da değişime açık olduğuydu. Bu yanıyla, teorik tartışmalar çerçevesinde “laikliğin tanımı ve uygulandığı ülke yok!” gibi bir cümle bile sarf edildi ve hatta itirazsız kabul edildi...

Teorik yaklaşım çerçevesinde çıkan bu cümle aslında yasal ve pratik alanda konunun nasıl yurttaşlık, hukuk alanlarına bağlı olduğu gerçeğine de vurgu yapılmasını sağladı. Laikliğin nasıl uygulandığı o ülkedeki eşit yurttaşlık anlayışının ve hukuk sisteminin nasıl uygulandığını da gösterdiği işaret edilen noktalardan biriydi.

Laiklik tartışmaları çerçevesinde varoluşsal anlamın politik anlamlardan ayrışması gerektiği de vurgulandı. Yani, dine referansta bulunmadan yaşamak. Bu dinsiz olmak anlamına da gelmiyor. Aynı zamanda, dindar ve dindar olmayanlara eşit mesafede yaklaşması halinin önemine vurgu gerekiyor.

Toplantıda ayrıca, Türkiye'de rağbet gören “laiklik yurt dışından gelmiş bir kavramdır” argümanı sorunsallaştırıldı. Bu yaklaşımın, özcü bir arayış söylemi olduğu da tartışmalarda varılan sonuçlardan biriydi. Hangi coğrafyada, ne şekilde çıkmış olursa olsun artık laikliğin

Türkiye siyasi alanında ve toplumunda uzun bir zamandır var olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da bunun temellendirildiği de konuşuldu.

Ülke pratikleri bağlamında toplantıda varılan ortak noktalardan biri hangi ülke olursa olsun teorik gerçeklikle pratiğin zaman zaman birbiriyle çeliştiği üzerinde duruldu. Farklı düzeylerde olsa da ne dini cemaatlerin göz ardı edilmesinin, ne de laiklik uygulamalarındaki eksikliğin ihmal edilmesinin dengeli bir toplum açısından sıkıntı doğurabileceği de vurgulandı. Örneğin, tartışmalarda İran'a vurgu yapılarak İran toplumunun Müslüman olduğunun uzun süre göz ardı edilmesinin olumsuzluklarla sonuçlandığı hatırlatıldı.

Amerika'da esnek laiklik anlayışının özgürlüklerin önünü daha da açtığı ve toplumdaki anlayış ve saygı düzeyini yükselttiği, bunun aksine Fransa ve Türkiye'deki sıkı laiklik denetiminin toplumda kutuplaşmalara yol açtığı belirtildi. Özellikle, İslam korkusunun her iki ülkede de yükseldiği hatırlatıldı. Ulus devlet yaklaşımında din-laiklik ilişkisinin sembolleştirilmesi, uygulamalarının özgürlük alanını da kısıtlıyor. Benzer bir örnek Yunanistan olarak da verilebilir. Zira din ulusun belirleyeni olduğu için Müslümanlara karşı olan mitler ayrımcılığı körüklüyor.

Fas ve Tunus'un laikliği yaşamak konusundaki ortak sıkıntılarının ortaklığı fark edildi. Devletten çok İslamî cemaatlerin baskısının toplumda yarattığı sıkıntılar konuşuldu. Bu her iki devletin de laiklik uygulamalarını tamamen savundukları anlamına gelmese de, köktenci/radikal İslami cemaatlerin baskıları ve devletin bu baskılara popüler nedenlerden destek vermesi seküler alanda problem yaratıyor.

İsrail'deki laikliğin en belirleyici noktalarından birinin, devletin din ve etnisite olarak Yahudilikle kurduğu ilişki ve bu alandaki tartışmalarla belirlendiği söylendi. Yasal engellerin nasıl pratik uygulamalarla delinmeye çalışıldığı bilgisi aktarıldı.

İngiltere sunumu toplantıdaki en olumlu sunumdu. Eskiden seküler radikallerin dini dışladığı ancak, artık bu yaklaşımın değişerek din konusunda da çalıştıkları vurgulandı. İngiltere sunumunda her ne kadar olumlu gelişmeler aktarıldıysa da, özellikle 11 Eylül sonrası dünyada yükselen İslam korkusunun karşısında var olan olumsuz örnekler de merak uyandırdı. Ancak, toplantının kısıtlı zamanı içinde bu konuya derinlemesine girilemedi.

Kılavuz Sorular

Laiklik, son yıllarda hem kavramsal açıdan ciddi tartışmalara ve görüş ayrılıklarına hem de hayatın pek çok alanında irili ufaklı meseleler yaşanmasına yol açan bir kavram... Bu toplantıda, laikliğin başka ülkelerdeki yansımalarını, yarattığı olanakları ya da sorunlu alanları tespit etmeyi, farklı laiklik uygulamaları üzerine tartışmayı amaçlıyoruz. Bu uluslararası yuvarlak masa toplantısının, Türkiye'deki laiklik tartışmaları için de ilham verici ve fikir açıcı olmasını umuyoruz.

Tartışma için bir çerçeve oluşturması ve olası tartışma konuları hakkında fikir vermesi amacıyla hazırladığımız kılavuz soruları aşağıda okuyabilirsiniz.

Tanımlar, Yaklaşımlar

1. Ülkenizde laiklik nasıl tanımlanıyor? Nasıl bir yasal çerçeve ile tarif ediliyor? Yasal mevzuat ile yasanın uygulaması arasında farklılık ve problemler var mı?
2. Laiklik bağlamında, devlet karşısında bütün yurttaşlar eşit mi? Değil ise, yurttaşların hangisi ne gibi ayrımcılıklarla karşılaşılıyor?
3. Devlet, laiklik bağlamında bütün dinlere ve bu dinlerin mensuplarına eşit mesafede duruyor mu?

Bulgular

1. Laikliğin uygulanmasında hukuksal çerçeve ile gündelik pratik arasında nasıl bir örtüşme veya farklılaşma söz konusudur? Ülkenizdeki en can alıcı laiklik pratiği, gündelik hayat açısından gündemi en çok işgal eden konu nedir? Siz nasıl algılıyorsunuz bu meseleyi?
2. Ülkenizdeki devlet/din ilişkisinin yapılanması, laiklik açısından sorunlar oluşturuyor mu; üzerinde durabilir misiniz? Ülkenizde laikliği koruyan kurumlar var mı? Bu gibi kurumların müdahaleleri insan hakları ve hukuka aykırı olduğu durumda ne gibi taktikler geliştirildi?
3. Eğitim, sağlık, hukuk, istihdam, ibadet yerleri gibi laiklik sorunu yaşanabilecek alanlar hakkında bilgi verir misiniz?
4. Ülkenizde kamusal alanda dini sembollerin kullanımı ve kıyafet özgürlüğü ya da kısıtlaması var mı?
5. Ülkenizdeki medyanın nefret söylemi var mı? Eğer varsa buna tepkiler nasıl?

Değerlendirme

1. Dinler ve coğrafyalar arasındaki çatışmada, barışın sağlanmasında laiklik nasıl bir katkı sağlayabilir? Çoğulcu bir laiklik anlayışıyla bu gibi çatışmaların üstesinden gelinebilir mi? Bu anlayışın ne gibi kriterleri olmalı?
2. Laiklik, eşitlik ve özgürlükle birlikte nasıl ele alınabilir? Gündelik hayatta kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, azınlık hakları gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla birlikte bir arada yaşamayı güvence altına alan bir laiklik tahayyülü nasıl geliştirilebilir? (Ortak ilkeler/kurallar; zorluklar/engeller...)

Perspektif çeşitliliğini destekleyen ve bu kritik meselenin serinkanlı tartışılabilmesine alan açan yeni bir diyalog dili nasıl oluşturulabilir? (Zorluklar/engeller; imkânlar/fırsatlar...)

Cumhuriyet Tarihi Boyunca Laiklikle İlgili Hukuki Düzenlemeler

İştar Gözaydın*

Herhangi bir siyasal rejimin kurucuları tarafından, adı hukuksal belgelerde konulmuş olsun ya da olmasın, “laik” olarak nitelendirilen bir siyasal iktidar düzeni modelinin benimsenmesi, sosyopolitik koşullar çerçevesinde ilgili toplum için şekillendirilmiş amaç ve siyasaların mevcudiyetini gösterir. Her toplum farklı sosyopolitik koşullara sahip olduğundan, sekülerizm ya da laisizmin siyasal ve dolayısıyla hukuksal sistemlerde yorumlanması ve uygulanışı da farklılıklar arz eder; bu bakımdan yasama ve yürütme organlarının denetleyicisi ve dengeleyicisi sıfatıyla yargı da önemli bir işleve sahiptir. Çoğunluğun Hıristiyan inancında olmasına karşın bu dinin çok değişik mezheplerine mensup bir nüfusa sahip Amerika Birleşik Devletleri örneğinde devlet, laikliği “din ve inançlar karşısında tarafsızlık” olarak yorumlamayı yeğlemiştir. Anayasasında, dinin gereklerini serbestçe yerine getirmeyi engelleyici yasama faaliyetlerinde bulunulmasını yasaklayan bir ilkenin yanı sıra, bir dinin devletçe düzenlenmesine ilişkin herhangi bir yasama faaliyetine girişilmesini önleyici bir ilke de bulunan ABD’nin laiklik anlayışı Yüksek Mahkeme’nin Lemon – Kurtzman¹ kararında formüle edilmiştir: 1) Hiçbir yasama ya da idare işleminin amaç unsuru dinsel olmamalıdır (*secular purpose*); 2) İşlemin uygulanmasıyla din ne olumlu ne de olumsuz bakımdan etkilenmelidir (*primary effect*); 3) İşlem dolayısıyla devlet dine aşırı bir ilgi göstermemelidir (*excessive entanglement*).² Öte yandan, ABD yargı organlarının

* Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

¹ 403 U.S. 602 (1971).

² ABD açısından laikliğin ayrıntılı bir irdelemesi için bkz. İştar B. Tarhanlı, “ABD Yüksek Mahkemesi’nin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzenlenmesi Sorunu”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (İHİD)*, c. IX, 1–4 (1988), 289–311.

dinin kamusal yaşamın dışında tutulması gerektiği hükmüne karşın, sivil toplumun bu konuda farklı kanılara bölünmüş olduğu, kimilerinin bu seküler tutumu dinsel özgürlüğün ihlali olarak gördüğü gözlemlenmektedir.

Öte yandan, kilise-devlet arasında bir siyasi güç mücadelesinin verilmiş ve ayrışmanın sağlanması üzerinden asırlar geçmiş olmasına karşın bir bakıma hâlâ Katolik Kilise'nin gölgesini üzerinde hisseden Fransa örneğinde ise ABD'ye nazaran daha katı bir laiklik yorumu yeğlenmektedir. Bu nedenle *Conseil d'État*, “düzenleyici ve uzlaştırıcı” bir rol üstlenmiştir; bir yandan kamu düzeninin gerekleri ve ibadet özgürlüğünün kullanılması arasında, diğer yandan inanç özgürlüğü ile laiklik ilkesinin gözetiminde ve inananlarla inanmayanların hakları arasında tam anlamıyla 1789 Bildirgesi'nin getirdiği “dini düşünce özgürlüğü” ve “laik devlet” ilkelerine bağlı kalarak, Gabriel Le Bras'ın belirttiği gibi, “düzenleyici” bir görev yürütmektedir.³ Rivero'nun deyişiyle *Conseil d'État*, “İdare'nin, inananların özgürlüğü pahasına, inanmayanlar üzerinde çeşitli baskı ve tedirginliklere yol açmamasını” sağlamak amacıyla çok dikkatli davranmaktadır.⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, egemen siyasi kadroyu oluşturanlar, baştan beri düşüncelerinde var olduğu anlaşılan laik niteliğe, giriştikleri hukuksal düzenlemelerle, toplumsal ve kültürel boyutlar da katmaya çalıştı. Diğer bir ifadeyle yeni Türkiye devleti, kurucu kadrolarınca bir modernite projesi olarak tasarlanmıştı ve dolayısıyla bu amaca yönelik hemen hiçbir aracın kullanılmasından kaçınılmamıştı. Türkiye'de yalnızca devlet-din ilişkilerinin gelişim sürecinin değil, Türkiye Cumhuriyeti devletinin yapısının da kendine özgü koşullardan kaynaklanan bir laiklik anlayışıyla belirlendiği söylenebilir. Konjonktür gereği ertelenmiş olduğu anlaşılan “devletin dini” ibaresinin Anayasa'dan çıkarılması, “laik” nitelenmesinin Anayasa metnine katılması gibi birtakım gelişmelerin sonunda, siyasal yapı bakımından ortaya çıkan panorama, meşruiyet kaynağının ilahi yasalar yerine “ulus iradesi”nin kurallarına dayandırıldığını ortaya koymaktadır. Böylelikle ortaya çıkan laiklik anlayışı, Kemalist söylemde ileri sürüldüğü gibi “devletin dinle ayrılığı”⁵ olarak değil; devletin siyasal meşruiyet temellerinin ve dolayısıyla hukuk düzeninin din dışı kurum ve kurallara dayandırılmasında kendini gösterir. Diğer bir ifadeyle bu çerçevede bir laiklik anlayışıyla, “devletin din karşısında tarafsızlığı”nın öngörüldüğü klasik anlamından farklı olarak “din dışı kurullarla yönetilen bir devlet” oluşturulmuş; siyasi rejimin güvencesi olarak bir adım daha atılarak toplum da “eğitilmiş”,

³ Le Conseil d'Etat, regulateur de la vie paroissiale dans cette revue, annee 1950 [aktaran: F. Gazier, M. Gentot, B. Genevois, “1789 İlke ve Düşüncelerinin, Anayasa Konseyi ve Conseil d'Etat Kararlarına Etkisi”, (çev. Celal Erkut), *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (İHİD)*, X (1989) 1-4.

⁴ La notion juridique de laïcité, chronique au Dalloz, 1949, Rec., 137 (aktaran: *agy.*).

⁵ Kavramın, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarında yer alan bir kişi tarafından, belirtilen doğrultuda bir tanım getirilerek, kanımca yer yer çelişkili olmakla birlikte ifade ettiği amaç bakımından gayet radikal bir anlatımla açıklanması için bkz. M. E. Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, İstanbul, 1940, 426 vd.

laikleştirilmeye çalışılmıştır.⁶ Laik (din dışı) devlete bir tehlike olarak görülen din olgusunun denetim altına alınması için idare içi bir örgüt yapılandırılmıştır. Bu arada, İslam dininin laiklikle bağdaşmasına ilişkin kuramsal yapı da, “Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelât-ı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslam’ın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyet’in makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir” hükmünü içeren Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun’da temellendirilmiş; muamelat ve inanç ile ibadet ayrılmıştır. Bunun önemi İslamiyet’in Kuran’daki ayetleri inanç, ibadet ve muamelat olarak üç kısma ayırmış olmasındadır. İnanca ve ibadete ait olanların değişmezliği kabul edilirken; dünya işlerine, devletin düzenlenmesine dair kuralları içeren muamelat hakkında din, Mecelle’de de anıldığı üzere “zamanın değişmesi ile hükümler değişebilir” ilkesine uygun olarak sosyal gerçeklere ve gereksinimlere uygun yasalar yapılmasını devlete yüklemiştir.

a. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Boyunca Laiklikle İlgili Yasal Düzenlemeler

“Diyanet İşleri Reisliği”ni de ihdas eden 3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun⁷; 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu⁸; 431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun⁹ ve 8 Nisan 1340 (1924) tarihli Mehakimi Şer’iyenin İlgasına ve Mehakim Teşkilatına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun¹⁰ ulusal egemenlik ilkesini temel alan Cumhuriyet’in, hukuksal yapıyı oluşturma sürecinin önemli halkalarını oluşturdu.

“Laik” nitelemesi, Anayasa’da 1937 yılında yer aldı. Değişiklik üzerinde çalışan Teşkilâtı Esasiye Encümeni mazbatasında, laiklik ilkesinin, “Türk devletinin şekli ile beraber doğuş tarzının ve kuruluşunda hâkim olan ve fiiliyat sahasında şimdikiye kadar inkişaf eden umdelerden...”¹¹ biri olduğu belirtilir. Malatya Mebusu İsmet İnönü ve 153 arkadaşının teklifiyle başlayan süreç içindeki Meclis görüşmelerinde Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, “... bu memleket kabinlerin ve gayri

⁶ “Atatürk’ün önderliğindeki Türk aydınları, laikliğe yalnız politik ve yönetsel gereklerle değil, halkın modern ve müreffeh bir millet haline gelmesini önleyen batıl inançların, dogmaların ve cehaletin baskı altında tuttuğu sosyal ve kültürel hayata yeni bir temel teşkil edecek ileri bir fikir sistemi olarak ulaşmak istemişlerdir.” Bülent Daver, “Laiklik, 1973”, *Tahsin Bekir Balta’ya Armağan*, Ankara, 1974, 41.

⁷ Bkz. *Düster* III, 5 (2. bası - 1948), 320–321.

⁸ Bkz. *Düster* III, 5 (2. bası - 1948), 322. Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun yürürlüğe girmesini takip eden günlerde medreseler kapatıldı; Kanun’un 4. maddesi uyarınca din eğitimi vermek üzere açılan imam hatip okullarının sayıları gittikçe azaltılarak, kalan son iki okul olan İstanbul ve Kütahya imam hatip okulları da 1930 yılında kapatıldı.

⁹ Bkz. *Düster*, III, 5 (2. bası - 1948), 323–324.

¹⁰ Bkz. *Düster*, III, 5 (2. bası - 1948), 403–404.

¹¹ Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 16 (1937), S. 89, 3.

mesullerin vicdanları amil olmasından ve devlet ve millet işlerini görmesinden çok zarar görmüştür... Madem ki tarihte deterministiz, madem ki icraatta pragmatik maddiyetçiyiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız... Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyet, laikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir. Bizde laikçiliğin çerçevesi ve hududu budur... Biz diyoruz ki dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işlerine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız.”¹² sözleriyle hükümet adına görüşlerini ifade etti. Anayasa değişikliği Meclis’te oybirliğiyle kabul edildi. 5 Şubat 1937 günü kabul edilen 3115 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun’la¹³ “laik” nitelemesi anayasal bir temel oldu.

Hukuksal düzenlemelerle laik Türkiye devletini yapılandırma süreci içinde tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması (30 Kasım 1925)¹⁴; şapka kanununun kabulü (25 Kasım 1925)¹⁵; Türk Medeni Kanunu’nun kabul edilerek (17 Şubat 1926) yeni ticaret ve ceza kanunlarıyla hemen hemen aynı zamanda yürürlüğe girmesi¹⁶; Batı takviminin kabulü (26 Aralık 1925)¹⁷; Latin alfabesinin kabulü (1 Kasım 1928)¹⁸; hangi din ve mezhebe mensup olursa olsunlar ruhanilerin mabet ve ayinler haricinde ruhani giysi taşımalarının yasaklanması (3 Aralık 1934)¹⁹; Türk

¹² Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 16 (1937), 60-61.

¹³ Bkz. *Düstur*, III, 18 (1937), 307; *R.G.*, 13.2.1937-3533.

¹⁴ Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, No. 677. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. bası - 1944), 133; *R.G.* 13 Kanunuevvel 1341-243.

¹⁵ Şapka İktisası Hakkında Kanun, No. 671. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. bası - 1944), 108; *R.G.*, 28 Teşrinisani 1341-230. Bu Kanun, halktan özellikle Doğu’da ve Doğu Karadeniz’de büyük tepki gördü. Uygulanmasının sağlanması için İstiklal Mahkemeleri’nden yararlanıldı; bu mahkemeler yalnızca 1925 yılında 800 kişiyi mahkum etti, 70 kişi ölüm cezasına çarptırıldı.

¹⁶ 765 numaralı Türk Ceza Kanunu [*Düstur*, III, 7 (2. bası - 1944), 519], 591. maddesi gereğince 1 Temmuz 1926’da; 743 numaralı Türk Kanunu Medenisi [*Düstur*, III, 7 (2. bası - 1944), 237], 936. maddesi gereğince ve 865 sayılı Türk Ticaret Kanunu [*Düstur*, III, 7 (2. bası - 1944), 1217] da 1014. maddesi gereğince 4 Ekim 1926’da yürürlüğe girmiştir.

¹⁷ Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun, No. 698. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. bası- 1944), 159; *R.G.*, 2 Kanunusani 1926-260.

¹⁸ Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, No. 1353. Bkz. *Düstur*, III, 10 (1934), 3; *R.G.*, 3 Teşrinisani 1928-1030.

¹⁹ Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun, No. 2596. Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 34; *R.G.*, 13 Kanunuevvel 1934-2879.

kadınının seçme ve seçilme haklarını kazanması (5 Aralık 1934)²⁰; hafta tatilinin pazar gününe alınması (27 Mayıs 1935)²¹ yer alır.²²

Bu arada 22 Ocak 1932'de Hafız Yaşar (Okur) tarafından İstanbul'da Yerebatan Camii'nde ilk defa Türkçe Kuran okundu ve 18 Temmuz 1932 tarihinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan İstanbul Müftülüğü'ne gönderilen 636 sayılı özel yazıyla kısa bir süre sonra ezan ve kametin Türkçe okunmaya başlayacağı bildirildi. 2 Haziran 1941 tarihinde, 4055 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun'la,²³ Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin ikinci fıkrasına eklenen "Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, on liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar" hükmünde cezai bir yaptırım getirilerek bu duruma ilişkin yasal bir düzenlemeye gidildi.

Şubat 1949'da ilkokul 4 ve 5. sınıf programlarına isteğe bağlı din dersleri konuldu;²⁴ yüksek düzeyde din adamı yetiştirmek üzere Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan İlahiyat Fakültesi'nin kadroları, çıkarılan 5424 sayılı ve 4 Haziran 1949 tarihli Kanun'la²⁵ düzenlendi. 1948'te Milli Eğitim Bakanlığı'na verilen hızlandırılmış imam-hatip kursları açılması görevi yerine getirilerek 15 Ocak 1949'da Ankara ve İstanbul'da açılan on aylık ilk iki kursta eğitime başlandı ve bunları diğer illerdeki öbür kurslar izledi. 1 Mart 1950 tarihli ve 5566 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanun'un Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun²⁶ gereğince "Türk büyüklerine ait türbeler" ve "sanat değeri olan türbeler" yeniden ziyarete açıldı. Bu arada

²⁰ İntihabı Mebusan Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Kanuna Bir Madde İlavesine Dair Kanun, No. 2598 (madde 2). Bkz. *Düstur*, III/16 (1935), 35; *R.G.*, 11 Kanunuevvel 1934-2877.

²¹ Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun, No. 2739. Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 1171; *R.G.*, 1.6.1935-3017.

²² 1982 Anayasası'nın 174. maddesi ile de koruma altına alınmış inkılap kanunları ve ilgili diğer hukuki düzenlemelerin dinle irtibatları bakımından bir değerlendirmesi için bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergâh Yayınları, İstanbul Haziran 2008/ Eylül 2008 (2. bası), 31-32.

²³ Bkz. *Düstur*, III, 22 (1944), 1296; *R.G.* 6.6.1941-4827.

²⁴ Sayı: 70/54-26, Sıra no: 2414, Tarih: 1 Şubat 1949. Bkz. *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, c.XI, 524 (7 Şubat 1949), 153. Katılımın isteğe bağlı olduğu bu derslerle ilgili olarak valiliklere gönderilen genel düzenleyici işlem gereği, din eğitimi ders dışı bir zaman olan cumartesi günleri öğleden sonra verilecek ve sınıf geçmeye etkisi bulunmayacaktı; ayrıca okutulacak ders kitabı büyük bir dikkatle hazırlanmıştı. Bernard Lewis, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı temsilcilerinden oluşan karma bir komisyon tarafından hazırlanmış bu ders kitabının Mekke ve hatta Şam'daki Müslümanların bile tanımakta güçlük çekebilecekleri kadar modern bir İslâm anlayışını sunduğunu belirtir. Bkz. Lewis, "Islamic Revival in Turkey", *International Affairs*, Ocak 1952, 41.

²⁵ Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 Sayılı Kanun'a Ek Kanun. Bkz. *Düstur*, c.III, 30 (1949), 1205; *R.G.*, 10.6.1949-7229.

²⁶ Bkz. *Düstur*, c.III, 31 (1950), 1612; *R.G.* 4.3.1950-7448.

Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinde yapılan bir değişiklikle, dine dayalı devlet kurmaya yönelik propaganda yapmak ve örgüt oluşturmak bir suç olarak yeniden düzenlendi.²⁷

16 Haziran 1950 tarihli ve 5665 sayılı Kanun'la²⁸ Arapça ezan yasağı kaldırıldı. Din dersleri, Ekim 1950'de yapılan bir değişiklikle, hâlâ isteğe bağlı olmakla birlikte programın parçası durumuna getirildi.²⁹ Din eğitimine ilişkin uygulamalarda bir diğer değişiklik 4 Ocak 1951 tarihli ve 80 sayılı Karar'la³⁰ gerçekleştirildi ve çocuklarının din dersi almasını istemeyenlerin okul idaresine dilekçe vermesi kuralı getirildi. Bu arada, hızlandırılmış imam-hatip kurslarının din adamı yetiştirmede yetersiz kaldığı gerekçesiyle, 13 Ekim 1951 tarihli ve 601 sayılı Müdürlük

²⁷ Bkz. Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 10 Haziran 1949 Tarihli ve 5434 Sayılı Kanun, *Düstur*, c.III, 30 (1949), 1431; *R.G.*, 16.6.1949-7234. Aynı suç, önceden 2 numaralı ve 29 Nisan 1920 tarihli Hıyaneti Vataniye Kanunu'nda da düzenlenmişti. 25 Mayıs 1925 tarihli ve 556 sayılı Kanun'la adı geçen Kanun'un 1. maddesine yapılan ek gereğince, "Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadiyle cemiyetler teşkil memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dâhil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli Devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti Devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradi veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur." Bu Kanun'un 2. maddesine göre de suçun yaptırımı idamdı. Hakkında, Anayasa Mahkemesi'nin 1964 tarihli bir kararında, Türk Ceza Kanunu ve 6187 sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetleri Koruma Kanunu'yla da benzer düzenlemeler getirilmiş olmakla birlikte, "olayların gösterecekleri özelliklere göre bu kanunlardan her birinin uygulanma yeri ve imkânı bulunabilir" kanaatine varılmış olan Hıyaneti Vataniye Kanunu, 3713 sayılı ve 12 Nisan 1991 tarihli Terörle Mücadele Kanunu'nun 23/a, Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesi ise 23/c maddesi ile yürürlükten kaldırıldı [Anılan karar için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 2 (1965), 230-234; atıf için bkz. 232].

²⁸ Türk Ceza Kanunu'nun 526. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun. Bkz. *Düstur*, c.III, 31 (1950), 2116; *R.G.*, 17.6.1950-7535.

²⁹ Danıştay, bu konuda açılan iki iptal davasında da esasa girmekten kaçınmıştır. Her ikisi de bir veli sıfatıyla Prof. Bülent Nuri Esen tarafından açılan davaların ilkinde verdiği 21 Ocak 1951 tarihli kararında Danıştay, "İptal davasında menfaatin ihlali şarttır. Bu menfaatin şahsi olması ve dava ikâme edildiği zaman dava mevzuu olan idari tasarrufla ihlal edilmiş bulunması iktiza eder. İleride vukuu melhuz herhangi bir zarardan ve menfaat ihlalinden bahis ile iptal davası açılmasına Danıştay Kanunu'nun 23. maddesi hükmü müsait değildir" gerekçesiyle "Davacının çocuklarından birisinin okulun birinci ve diğerinin üçüncü sınıfında olduğu ve henüz din dersleri tedrisatına tabi tutulmadığını" belirterek dava konusu işlemi iptal etmeyi reddetmiştir. Bkz. Devlet Şurası Dava Daireleri Umumi Heyeti E. No: 951/86, K. No: 51/433 (Bu karar yayınlanmamıştır). İleri sürülen menfaat koşulunun gerçekleşmesi üzerine açılan ikinci davada verdiği 15 Mayıs 1953 tarihli kararında ise Danıştay, "Devlet Şurası Kanunu'nun 23. maddesinin C bendi hükmüne göre, idari davaya mevzu ittihaz edilecek idari tasarrufların, otoriteye müsteniden tesis edilmiş ve lazımlıca bulunmuş olması icabeder. Dava mevzuu olan Vekiller Heyeti kararı ise ilkokullarda ebeveyninin muvafakatine bağlı olmak ve ihtiyari bulunmak şartıyla din dersleri okutulabileceğini beyandan ibarettir. Binaenaleyh icra ve infazı çocuk velilerinin rızası ve muvafakatine muallâk olan bir tasarruf, idari davaya mevzu olabilmek karakterini haiz olamayacağı" gerekçesiyle davanın reddine hükmetmiştir. Bkz. Devlet Şurası Dava Daireleri Umumi Heyeti E.No: 952/186, K. No: 53/73 [Bu karar, *Danıştay Kararları Dergisi*, 58-60 (yıl 17: 1952-1953), 53-54'te yayınlanmıştır].

³⁰ Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nün 3005 sıra sayılı bu kararı için bkz. *T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, c.XIII, 625 (15 Ocak 1951), 143.

Komisyonu Kararı ile 1951 yılı içinde Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri’de birer imam-hatip okulu açıldı.³¹ 13 Ağustos 1956 tarihli bir İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi gereğince, Maarif Vekâleti tarafından 19 Eylül 1956 tarihinde ortaokulların da ilk iki senelik programına din dersleri katıldı.³² Ayrıca, Yüksek İslam Enstitüleri açılmasına karar verilerek, 10 Haziran 1959 tarihli ve 7344 sayılı Kanun’la³³ kadroları düzenlendi.

7 Şubat 1953’te Ankara’da toplanan Demokrat Parti (DP) İstişare Kongresi’nde Menderes bir konuşma yaparak, dinin dünya işlerine ve siyasete karıştırılmasını önleyici bir kanunun gerekliliğine işaret etti.³⁴ Nitekim böyle bir tasarı hazırlandı ve 24 Temmuz 1953 tarihinde, siyasi veya kişisel nüfuz veya çıkar sağlamak amacıyla dini veya dini hisleri yahut dince kutsal tanıtilen şeyleri veya dini kitapları alet ederek her ne şekilde olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kişilerle, bu fiillere katılan derneklere yönelik cezai yaptırımların düzenlendiği 6187 sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun çıkarıldı.³⁵

Türk hukuk mevzuatına anayasal olarak 1937’de giren “laik” nitelemesi, 1961 ve 1982 anayasalarında da Cumhuriyet’in nitelikleri arasında yer aldı. Türkiye’deki laikliğin içeriği konusunda ortaya çıkan başlıca iki görüş, başlangıcından son hükümlerine kadar Atatürkçü, devrimci ve laik bir nizamı kurmak için düzenlenmiş olan³⁶ 1961 Anayasası’nın hazırlık çalışmalarında da görülmüştür. Bu görüşlerden biri Kemalist uygulamanın belirlediği laiklik anlayışını savunurken; gelenekçi yapıdaki diğer görüş, klasik Batı laiklik kavramında ısrar ediyordu. 1961 Anayasası din özgürlüğünü ayrıntılı bir biçimde düzenlemiş; ibadet, eğitim, dinsel düşünceleri açıklama ve dinsel inancı açıklamaktan kaçınma hakları alenen benimsenmiştir. Dinsel gösteri hakkı ise Anayasa’nın toplantı ve gösteri özgürlüğüyle ilgili genel kuralları içinde tanınmıştır. Bunlara karşılık, sistemin dengelemesi olarak, din özgürlüğünün

³¹ 20 Haziran 1952 tarihli ve 5980 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı Merkez Kuruluşu ve Görevleri Hakkındaki 2287 Sayılı Kanun’a Ek 2773 Sayılı Kanun’un 3. Maddesinde Değişiklik Yapılmasına ve 4926 Sayılı Kanun’a Bağlı (1) Sayılı Kadro Cetveline İmam-Hatip Okulları İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun’a da gerekli kadrolar ihdas edilmiştir. Bkz. *Düstur*, c.III, 33 (1952), 1613.

³² Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi’nin 32321-1968-II sayılı ve 4286 sıra sayılı bu genelgesi için bkz. *T.C. Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisi*, c.XIX, 921 (17 Eylül 1956), 147. Ortaokullara denk meslek okullarında okutulacak din derslerine ilişkin düzenleme için bkz. *T.C. Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisi*, c.XIX, 935 (24 Aralık 1956), 184.

³³ Maarif Vekâleti Kuruluş Kadroları Hakkındaki 4926 Sayılı Kanun’a Bağlı Cetvellerde Yüksek İslam Enstitüleri İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun. Bkz. *Düstur*, c.III, 40 (1959), 1323; *R.G.*, 16.6.1959-10232.

³⁴ Bkz. *Zafer*, 8 Şubat 1953.

³⁵ *Düstur*, c.III, 34 (1953), 1702; *R.G.*, 29.7.1953-8470.

³⁶ Bu husus Anayasa Meclis Komisyonu’nun gerekçesinde açık olarak belirtilmektedir. Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, II, S. 35, 6.

kötüye kullanılmasıyla ve din istismarıyla ilgili kurallar da Anayasa’da yer almıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı da, Genel İdare içinde anayasal bir kanun statüsüne sokulmuştur.³⁷

Ekim 1967’de liselere de din dersi konuldu.³⁸ Nitekim 1982 Anayasası’nın, dinsel konularda 1961 Anayasası’ndan farklı olarak getirdiği en önemli düzenleme, “Din ve Vicdan Hürriyeti” başlıklı 24. maddesinin üçüncü fıkrasında yer alan “din kültürü ve ahlâk öğretimi”nin, ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına katılmasıdır. 16 Ağustos 1997’de, ilköğretimi kesintisiz sekiz yıla çeviren yasal düzenleme, TBMM tarafından kabul edildi.³⁹ Bu kanunla, diğer liselerin yanı sıra, imam hatip liseleri dâhil tüm meslek liselerinin ortaokul bölümleri kapatıldı.

b. Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklikle İlgili Bazı Yargı Kararları

Anayasa yargısının laikliği yorumlayışı, Kemalist laiklik anlayışının bir yansıması olmuştur. Millî Nizam Partisi’nin kapatılması hakkındaki E.1971/1, K.1971/1 sayılı, 20 Mayıs 1971 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında partinin kapatılma gerekçesi, kurulu düzenin kısmen veya tamamen dini esaslara dayandırılması amacıyla faaliyette bulunmayı yasaklayan Türk Ceza Kanunu’nun 163. maddesinin kaldırılmasını istemek; din derslerinin orta öğretimde mecburi hale getirilmesini savunmak; hilafetin geri gelmesinde “büyük faydalar görmek ve millet isterse bunun olabileceğini” söylemek; dinle devletin ayrılamayacağını iddia etmek (buna bağlı olarak, Türkiye’de geçen yüzyılın ortalarında başlayan Batılılaşma ve laikleşme yönündeki gelişmeleri mahkûm etmek ve son elli yıllık laik devriyse “dalalet” devri olarak görmek); her alanda İslamlaşma zorunluluğundan söz etmek şeklindeki eylem ve amaçların laikliğe aykırı bulunmuş olmasıdır.⁴⁰

Birlik Partisi’nce 1970/53 esas sayıyla, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’ndaki bazı ekleme ve değişikliklere karşı açılan iptal davasına ilişkin 21 Ekim 1971 gün ve 1971/76 sayılı kararında⁴¹ da Anayasa Mahkemesi tarafından, Türk toplumu açısından laikliğin anlamının

³⁷ Tasarı’da bir “ek madde” olarak yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı’yla ilgili düzenleme, Temsilciler Meclisi’ndeki görüşmeler sonucunda 154. madde olarak kabul edilmiştir.

³⁸ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı’nın 4316/7 sayılı ve 7 Ekim 1967 tarihli tamiminin tam metni için bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c.VI, 11 (Kasım 1967), 297–300.

³⁹ 4306 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Çıranklık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile 24.3.1988 tarihli ve 3418 Sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması ve Bazı Kâğıt ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hakkında Kanun. Bu Kanun ile ilgili TBMM görüşmeleri için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem20/tutanak2.htm> Dönem: 20 Cilt: 32 Yasama Yılı: 2 Tutanak Dergisi 134-137. Birleşimler (13-15 Ağustos 1997). Kanun metni için bkz. *Resmî Gazete*, 18.08.1997 – No. 23084

⁴⁰ *Düstur*, V (1972) 11/1, 28-85, özellikle 82.

⁴¹ Metin için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, X (1973), 52-79 ve *Resmî Gazete*, 15 Haziran 1972-14216.

saptanabilmesi için Anayasa'nın Başlangıç bölümüyle 2., 19., 153. ve 154. maddelerinde yer alan esasların herhalde göz önünde tutulması gereğine işaret edildikten sonra,

“Anayasa'nın 153. maddesinde, bu Anayasa'nın hiçbir hükmünün Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden, madde metninde gösterilmiş devrim kanunlarının, bu Anayasa'nın halkoyuyla kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacağı ve yorumlanamayacağı belirlenerek böylece laik devlet düzeninin korunması hedef tutulmuş bulunmaktadır. 1961 Anayasası'yla güdülen ana erek Başlangıç bölümünde (Türk ulusunun daima yücelmesi) ve 153. maddesinde ise (Türk ulusunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi) biçiminde saptanmıştır. Bu esasların Anayasa'da yer alması, az önce açıklanan, ana ereğe varılmasını engelleyebilecek veya zorlaştırabilecek nitelikte hiçbir hak ve özgürlüğün Anayasa'da tanınmamış olduğunu, Anayasa'da benimsenmiş laiklik düzenine ilişkin kuralların ancak bu ana ereği Anayasa'da öngörülen birçok sınırlandırmaları zorunlu kılan bir neden, daha açıkçası Anayasa'da benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce olduğu...”⁴²

vurgulanmıştır. Anayasa Mahkemesi'ne göre Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda kabul edilmiş olan laiklik ilkesinin esasları da,

- a) Dinin, devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme;
 - b) Dinin, bireyin manevi hayatına ilişkin olan dini inanç bölümünde aralarında ayırım gözetilmeksizin sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini anayasal güvence altına almak;
 - c) Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etmek ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklamak;
 - ç) Devlete, kamu düzeninin ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanımak
- olarak özetlenebilir.

Huzur Partisi'nin kapatılması hakkındaki E.1983/2, K.1983/2 sayılı, 25 Ekim 1983 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında⁴³ da laikliğe ilişkin şu açıklamalar yer almaktadır:

⁴² *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, X (1973), 63.

⁴³ *Resmî Gazete*, 15 Ekim 1984-18546, 3-20.

“Laikliğin, dinle devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olması nedeniyle, her ülkenin içinde bulunduğu ve her dinin bünyesinde oluşturulan koşullardan esinleneceği, bu koşullar arasındaki uyum ya da uyumsuzluğun laiklik anlayışına da yansiyarak farklı ve değişik modelleri ortaya çıkarması doğal sayılmalıdır.

Hukuki yönden ve klasik anlamda laiklik, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Buna rağmen, Hıristiyan ve İslam dinlerinin koşulları, inanç ve gerekleri aynı olmadığından, ülkemizde ve Batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar birbirinin aynı olmamış, aksine büyük farklılıklar göstermiştir. Dini ve din anlayışı tamamen farklı olan bir ülkenin, laikliği o ülke Batı medeniyetine açık olsa dahi Batı ülkeler(in)deki anlayış içinde benimsemesi esasen düşünülemez ve beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki farklılıkların doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Kaldı ki, aynı dini benimseyen Batı ülkelerinde dahi devletlerin laiklik anlayışı birbirinin aynı olmamıştır (sayfa 10–11).

(...)

Bugün dahi bazı kimselerle örgütlerin, dini kötüye kullanmak ve böylece din sömürsünden birtakım çıkarlar sağlamak eğiliminde oldukları bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Anayasa ve yasa koyucular bu alanı düzenlemişler ve kötüye kullanmaya set çekmişlerdir:

a) Türkiye Cumhuriyeti anayasaları ile kabul edilen laiklik ilkesi, geçirilen tarihi tecrübeler, devrimlere, ulusun dini ve siyasi özelliklerine ve yurdumuz koşullarına uygun bir anlam taşımaktadır (sayfa 11).

(...)

Şu hususu açıkça belirtmek gerekir ki, Atatürk devrimlerinin hareket noktasında laiklik ilkesi yatar ve devrimlerin temel taşı bu ilke oluşturur (sayfa 13).”

E.1986/11, K.1986/26 sayılı ve 4 Kasım 1966 tarihli kararında⁴⁴ Mahkeme, 1982 Anayasası’nın laiklik ilkesini 1961 Anayasası’ndan pek az bir değişiklikle devraldığından bahisle, anılan Anayasa döneminde verdiği ve yukarıda bazı bölümleri aktarılan 21 Ekim 1971 günlü ve 53/76 sayılı kararına atıf yaparak, bu ilkelerin geçerliliğini 1982 Anayasası döneminde de bütünüyle koruduğuna hükmetmiştir. Laiklik ve eşitlik ilkeleri ışığında yaptığı değerlendirme neticesinde Yüksek Mahkeme, Türk Ceza Kanunu’nda yapılan bir değişiklikle getirilmiş olan “semavi dinler ve ona inananlar” ile “semavi olmayan dinler ve ona inananlar” ayrımını ve yalnızca birinci kesime girenlere yönelik saldırıları cezalandıran hükümleri, herkes için tanınan din, inanç ve ibadet özgürlüklerine aykırı olma gerekçesiyle (sayfa 313–314) iptal etmiştir. Bu karar üzerine yasama organı tarafından yeniden düzenlenen ilgili maddelerde, söz konusu ayrıma gidilmeyerek, semavi olsun olmasın bütün dinlerle (ilkel kabile dinleri, Tao dini gibi ulusal ya da

⁴⁴ *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 22, 298-323.

Budizm gibi evrensel vs.) ilgili inanç ve ibadetlerin eşit koruma altına alınmış olmasının⁴⁵, Anayasa Mahkemesi sayesinde gerçekleştirilmiş önemli bir ilerleme olduğu açıktır.⁴⁶

Resmi Gazete'nin 27 Aralık 1988 günlü 20032. sayısında yayımlanan 10 Ekim 1988 günlü, 3511 sayılı 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 44. Maddesinin Değiştirilmesi ve Bu Kanun'a Bir Ek ve Dört Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun'un 2. maddesiyle 2547 sayılı Kanun'a eklenen ek madde 16'nın, Anayasa'nın Başlangıç kısmı ile 2., 10., 24. ve 174. maddelerine aykırılığı iddiasıyla Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından açılmış iptal davasında da Anayasa Mahkemesi laikliğe bakış çizgisini sürdürmektedir. Bu karar, bir yasal düzenlemenin din kurallarına, dinsel inançlara ve gereklere göre yapılıp yapılamayacağı noktasına yoğunlaşır.⁴⁷ Hakkında hüküm verdiği hususa yönelik gerekçelerine⁴⁸ katılmadığım kararda belirtildiği üzere Mahkeme'ye göre "laiklik, Ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir (sayfa 24–25). (...) Laik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Böylece, siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur (sayfa 25).

⁴⁵ 3369 sayılı ve 20 Mayıs 1987 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun 175. ve 176. maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun (*Resmi Gazete*, 26.5.1987-19471).

⁴⁶ Bu arada, 175. maddenin yeni düzenlemesinin, 1957'de M.H. Ürgüplü'nün büyük tepkilere yol açtığı için yasalastırılmamış önerisinin benzeri olduğu (bkz. Birinci Bölüm, dipnot 102 ve bağlı olduğu metin) gözden kaçırılmamalıdır. Oysa laik devletin görevleri bunları değil dinsel hak ve özgürlükleri korumaktır.

⁴⁷ E.1989/1, K.1989/12, T. 7 Mart 1989, *Resmi Gazete*, 5 Temmuz 1989-20216, 15-41.

⁴⁸ Mahkeme'ye göre, "Siyasal alanda dinsel çabalar, dinsel geleneklere uygunluğu aranan düzenlemeler, eylem ve işlemler ne kadar geçersizse, öğretim ve eğitim alanlarında da din buyruklarıyla ilişki kurulamaz" (29). Oysa sorun öğretim ve eğitim alanına ilişkin olmadığı gibi, bu şekilde laikliğin ihlal edilmesi de söz konusu değildir; öyle ki başörtüsü takılmasının yasaklanması, üniversite çağına gelmiş öğrencilerin herhangi bir giysiye giymelerine müdahale edilmesi kadar hak ve "özgürlükleri ihlal edici" niteliktedir. Anayasa Mahkemesi, "denetlenen yasa maddesi(nin), dinsel inançları simgeleyen başörtüsü ya da türbanla yükseköğretim kurumlarına gelip öğrenimlerini ve bilimsel çalışmalarını bu durumda sürdürmelerine olur vermeye yükseköğretim ilgilileri, özellikle gençler arasında sosyal görüş, inanç, din ve mezhep ayrılığını kışkırtarak bölünmelerine yol açabilecek, sonuçta devlet ve ulus bütünlüğünü, kamu düzenini ve güvenini bozabilecek nitelikte" (32) olduğu görüşündedir; "dinsel olsun olmasın, çağdaşlığa aykırı, devrim yasalarının öngördüğü düzenlemeyle çelişen giysiler uygun karşılanamaz" (33). Kanaatime göre bu şekilde öngörülen, ancak tek tip bireylerden kurulu bir düzendir ki, demokratik toplum ilkelerine uymadığı gibi sosyal gerçeklere de aykırı düşer. İster dinsel inançlar gereği, ister moda beğenisinin ya da herhangi bir dünya ve yaşam görüşünün parçası olarak olsun, giysiyle kamu düzeni arasında bir ilinti kurmak ve "devrim yasalarının öngördüğü" gibi tanımlar getirmek, olgunluk ve kendine güvenle bağdaşmaz. Huzur Partisi'nin kapatılması hakkındaki E.1983/2, K.1983/2 sayılı, 25 Ekim 1983 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında Orhan Onar'la birlikte esasa yönelik bir karşı oy yazmış olan Mehmet Çınarlı, karara neden katılmadığını şöyle açıklar: "Bu gibi inanç sahiplerinin arasına siyasi amaç taşıyanların, yabancı telkinlere uyanların, laik Cumhuriyet rejimini devirmek isteyenlerin katılmadıklarını, katılamayacaklarını ileri sürecek değilim. Ama böyle bir durum, inanç sahiplerinin inançlarına göre giyinmelerini engellemenin gerekçesi yapılmamalı, kurular yanında yaşlar da yakılmamalıdır. Üstelik böyle bir engelleme, rejimin korunması açısından da doğru sayılmaz. Dini inançlara konan engel ve yasaklar, samimi inanç sahiplerinden bir kısmını -ister istemez- kötü niyetlilerin saflarına kaydıracak, kötü niyetlilerin eline önemli bir koz verecektir" (41).

(...) Türkiye’de laiklik ilkesinin uygulanması, rejimleri değişik kimi Batılı ülkelerdeki laiklik uygulamalarından farklıdır (sayfa 25). (...) Gerçekte laiklik din-devlet işleri ayrılığı biçiminde daraltılamaz. Boyutları daha büyük, alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık ortamıdır (sayfa 27). (...) Devlete, dinsel konularda denetim ve gözetim hakkı tanınması, din ve vicdan özgürlüğünün, demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir sınırlama sayılamaz (sayfa 25).”

Anayasa Mahkemesi’nin ilgili iptal kararından sonra 25 Ekim 1990 gün ve 3670 sayılı kanunla 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu’na eklenen bir maddeyle “yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla; yükseköğretim kurumlarında kılık ve kıyafet serbesttir” hükmünün getirilmesi üzerine açılan iptal davasını Mahkeme E.1990/36, K.1991/8 sayılı ve 9.4.1991 tarihli kararıyla reddetmiştir. Üye Haşim Kılıç’ın değişik gerekçesinde farklı bir yorum getirilmiş olmasına karşın bu karar, Mahkeme’nin laiklik anlayışında herhangi bir değişikliği yansıtmamakta, 1989/12 sayılı ve 7 Mart 1989 tarihli iptal kararına konu düzenlemeden farklı olarak hükümde yer alan “yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla” koşulu nedeniyle kararın Anayasa’ya uygun olduğu kanaatine varılmaktadır.⁴⁹

Danıştay’ın da laiklik konusunda, bir anlamda “köktenci” olarak nitelendirilebilecek bir yorumu benimsemiş olduğunu ilgili kararlarında gözlemek mümkün... 8. Daire’nin gerek cuma günlerine ait mesai saatleri düzenlemesinde gerek yükseköğretim kurumları öğrencilerinin başörtüsüyle fakülteye gelmelerini yasaklayan düzenlemede yer alan gerekçeler, rejimin korunması kaygısının hak ve özgürlüklere nazaran çok daha öncelikli tutulduğunun göstergesi sayılabilir. Bu kararlardan ilkinde⁵⁰ “din ve devlet işlerinin birbirinden bağımsız şekilde yürütülmesi” olarak tanımlanabilen laiklik ilkesi, mevzuatın din kurallarından tamamen bağımsız dünyevi ve objektif esaslara göre düzenlenmesini gerekli kılmaktadır. (...) Laiklik ilkesinin doğal sonucu olarak, kamu kudretine dayalı hukuki tasarruflarda bulunanlar da bu görevini yerine getirirken din

⁴⁹ Kanımca bu karar Anayasa’ya uygunluk denetimi bakımından önemli bir nitelik taşısa da (Anayasa Mahkemesi bu karara konu olan Kanun’u gerekçesinden bağımsız bir şekilde yorumlayarak kanun koyucunun niyetine bakılması yöntemini bertaraf etmiştir), açıkça başörtüsü ya da benzer kılık kıyafeti yasaklayan bir hüküm mevcut olmadığından, iptali istenen kuralın kapsamının değerlendirilmesinde hataya düşülmesi itibarıyla son tahlilde amaçlanan sonuca varmış değildir. Kararda atıf yapılan “devrim kanunları” arasında yer alan Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun da din adamlarının giysilerini düzenlemektedir, böylelikle ne Anayasa’nın 174. maddesiyle güvenceye bağlanmış düzenlemeler arasında bu hususta pozitif hukuk bakımından atıf yapılabilecek bir hüküm bulunmakta ne de kararda zikredilmiş olan Anayasa’nın ve Cumhuriyet’in temel görüş ve nitelikleri gibi genel ilkeler iptal davası konusu olmuş düzenlemede öngörülen pozitif hukuk kurallarını karşılamaktadır. Görüldüğü gibi amaç, başörtüsünün, iptali isteminde bulunulmuş düzenlemenin kapsamına girmesi olasılığının bertaraf edilmesi olduğuna göre, izlenmesi gereken yöntem, üyelerden Selçuk Tüzün, Ahmet N. Sezer ve Güven Dinçer’in karşıoy yazılarında belirtildiği üzere Anayasa Mahkemesi tarafından daha önce iptal edilmiş bir düzenlemenin yeniden yasalastırılmış olmasının Anayasa’nın 153. maddesine aykırı düşüğü gerekçesiyle iptal yoluna gitmektir.

⁵⁰ E.1975/1933, K.1976/672, T. 2 Mart 1976, TÜRK-İŞ (metin için bkz. *agy.*, 31-33).

kurallarından bağımsız ve laiklik ilkesini öncelikle göz önünde bulundurmaya zorunlu olup dinsel inanç serbestliğini sağlamak yanında bireyler üzerinde dinsel nitelikte baskıda bulunmamakla da görevlidirler. (..) Öte yandan idari tasarrufların kamu yararına uygunluk göstermesi, idare hukukunun genel ilkelerindedir. Cuma günlerine ait çalışma saatlerinin, cuma namazı ibadetini yerine getirebilmek amacıyla değiştirilmesinde ise kamu yararı bulunmadığı” gerekçeleriyle dava konusu işlemin iptaline hükmedilmiştir. Bu hükümle, ibadetin gereklerini yerine getirebilmeyi de kapsadığı kuşkusuz olan din ve vicdan özgürlüğü bir yana itildiği gibi, Mahkeme’nin kamu yararı kavramının içinde salt egemen ideoloji mensuplarının bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Anılan ikinci kararda⁵¹ da Mahkeme, “.kendi toplumsal çevrelerinin baskısına veya gelenek ve göreneklerine boyun eğmeyecek ölçüde eğitim gören bazı kızlarımızın ve kadınlarımızın sırf laik Cumhuriyet ilkelerine karşı çıkararak, dine dayalı bir devlet düzenini benimsediklerini belirtmek amacı ile başlarını örttükleri bilinmektedir. Bu kişiler için başörtüsü masum bir alışkanlık olmaktan çıkarak kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin temel ilkelerine karşı bir dünya görüşünün simgesi haline gelmektedir. Davacı yüksek öğretim düzeyinde eğitim gördüğüne göre bu ilkelerin Cumhuriyetimizin kuruluşunda ve korunmasındaki önemini bilmesi gerekmektedir. Aydın, uygar ve Cumhuriyetçi gençler yetiştirmekle görevli eğitim kurumlarının bazı kuralları öğrencilere uygulaması doğaldır. Bu kurallar herkesçe bilinen ve benimsenen Cumhuriyet’in kurallarıdır. Bu kuralları öğretmek ve benimsetmekle görevli eğitim kurumlarının bunlardan ödün vermesi düşünülemez. Bu nedenle yüksek öğrenim görmek üzere okula geldiği sırada dahi başörtüsünü çıkartmamakta direnecek ölçüde laik devlet ilkelerine karşı bir tutum içinde bulunan davacının okula alınmamasında yasalara aykırılık olmadığı” gerekçesiyle derslere devam etmenin yasaklanması işleminin iptali istemini reddetmiştir.

Yargıtay’ın kararları ise, laiklik kavramının tüm yönleri ve Türkiye’deki özellikleriyle büyük ölçüde kavranmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bireysel faaliyetlerin denetlenmesine ve gerekli hususiyetin gözetilmesine ilişkin kararlarının dışında Yargıtay’ın üç ayrı grup için önemli içtihatları bulunmaktadır. Bunlardan, Yehova Şahitleri ile ilgili ilk grupta⁵² din ve vicdan özgürlüğünün geniş bir yorumu yer almaktadır. Mahkeme’ye göre kişinin özgür bir iradeyle inançlarını yerine getirmesi ibadet biçiminde olsun, belli bir toplantıda kitap okunması şeklinde olsun, devletin laik düzeni aleyhine propaganda amacı taşımadıkça din ve vicdan özgürlüğü

⁵¹ E.1983/207, K.1984/330, T. 23 Şubat 1984, [metin için bkz. *Danıştay Dergisi*, 56-57 (1985), 317-318].

⁵² Bu kararlardan bazıları için bkz. Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E.1979/276, K.1980/115, T. 24 Mart 1980 [anılan karar *Yargıtay Kararları Dergisi*, VI (Temmuz 1980) 7, 1015-1033’te yayınlanmıştır]; Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E.1985-9-596, K.1985/293. T. 26 Mayıs 1986 [anılan karar *Yargıtay Kararları Dergisi*, XIII (Nisan 1987) 4, 597-621’de yayınlanmıştır].

sınırlarındadır. Buna karşılık ikinci grup olan Nurculuk ile ilgili kararlarda⁵³ Nurculuğun doğrudan doğruya devletin laik düzenine karşı ve devletin özünü, biçimini tümüyle dini esaslara uydurmak amacına yönelik eylemler halinde görüldüğüne hükmedilerek laikliğe aykırılık saptanmıştır. Üçüncü grup, Genel Kurul kararı olmamakla birlikte, konuyla görevlendirilmiş 1. Ceza Dairesi ve daha sonra da 9. Ceza Dairesi'nin yerleşmiş hale gelen içtihadıdır. Bu daireler, Kitabı Mukaddes Şirketi'nce yayınlanan ve dağıtılan Hıristiyanlıkla ilgili kitapların propaganda amacı olmadan satılması ve sergilenmesinde laikliğe aykırı hiçbir unsur bulunmadığı görüşündedir.⁵⁴ Böylelikle görülmektedir ki Yargıtay, bir yandan laik anayasal düzeni koruyucu kanunlara uygunluğun denetimini sağlarken, öte yandan anayasal güvence altındaki din ve vicdan özgürlüğünü de gerektiğince gözetmektedir.

Türkiye'nin siyasal gündemine “türban yasası” olarak giren 5735 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la, dini amaçlı örtünme, dini kıyafet dâhil her türlü simge ve üniformayı da içerecek, kapsamlı bir kıyafet serbestisi tanınmış olduğu iddiasıyla ve anılan düzenlemenin iptali istemiyle mesele, Anayasa Mahkemesi'ne taşınmıştır. Mahkeme, ilgili kararının⁵⁵ gerekçesinde,

“...dini örtünme amaçlı kıyafetlerin giyilmesinin sınırsız, koşulsuz serbest bırakılması halinde, bu tür kıyafetlerin giyilmesi, kamu yönetiminde ve toplumsal yaşamda ayrımcılığı davet edebilecek; bu tür kıyafetleri giyenlerin giymemeyi tercih edenlere yönelik bir etkileme, baskı, dayatma ve tehdit unsuru haline gelebilecek; örtünen – örtünmeyen, inançlı – inançsız, Müslüman olan – olmayan şeklinde din eksenli ayrışmalar, kutuplaşmalar ve bunlara bağlı olarak kamu düzenini ve huzurunu tehdit edecek gerginlikler ve çatışmalar ortaya çıkabilecektir. Türbanın veya benzeri türden din kökenli kıyafetlerin ülkemizde artık bütünüyle masum bir alışkanlık ve kıyafet tercihi olmaktan çıkarak (Leyla Şahin dosyasında, Türkiye Cumhuriyeti adına beyanda bulunan dönemin Dışişleri Bakanlığı'nın 19 Kasım 2002 tarihli dilekçede ifade ettiği gibi) kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin temel ilkelerine karşıt bir dünya görüşünün simgesi haline gelmiş bulunmasının,

⁵³ Bkz. Yargıtay 1. Ceza Dairesi, E.67/2828, K.68/2291, T. 18.9.1968 (metin için bkz. Cevat Özel, *Yargıtay Ceza Daireleri ve Genel Kurul İçtihatları*, İstanbul, 1988, 7); Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E.1976/9-3, K.1976/23, 26 Ocak 1976 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, IV (Nisan 1976) 6, 542]; Yargıtay 9. Ceza Dairesi, E.1977/4375, K.1978/454, T. 8 Şubat 1978 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, IV (Mayıs 1978) 5, 850-852].

⁵⁴ Bu konudaki 1. Ceza Dairesi kararları yayınlanmamıştır; bu alanda yayınlanmış tek karar için bkz. Yargıtay 9. Ceza Dairesi, E.1976/2, K.1976/24, T. 18 Mayıs 1976 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, VI (6 Haziran 1976), 937].

⁵⁵ Anayasa Mahkemesi, E. 2008/16, K. 2008/116, 5 Haziran 2008. *Resmî Gazete* 27032, 22 Ekim 2008. Karar metni için ayrıca bkz. <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K2008/K-2008-116.htm>. Bu kararla ilgili bir değerlendirme için bkz. Z. Arslan, “Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik”, 5-14.

bu kutuplaşma ve çatışmaların daha da büyük boyutlara taşınmasına neden olacağı ortadadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları incelendiğinde “eşitlik ilkesi”nin vurgulandığı görülmektedir. Ancak, siyasi iktidarın çözüm olarak ortaya koyduğu Anayasa değişikliği, “eşitliğe” değil “eşitsizliğe” hizmet etmektedir. Bireysel anlamdaki eşitlik ilkesi, kolektif anlamdaki cemaatçiliğe indirgenmektedir. Bununla birlikte, Leyla Şahin davasında AİHM’nin çoğu Müslüman olan bir ülkede dinsel bir simge olan türbanın üniversitelerde bu simgeyi giymeyenler üzerindeki etkisini dikkate almak gerektiği şeklindeki yorumu, konunun özgürlükler bağlamında topluma sunulmasının yanlışlığını ortaya koymaktadır. Dini inanç ayrılıkları bağlamında ortaya çıkan kutuplaşmaların ve ona bağlı çatışmaların boyutlarının ülkemizde nerelere kadar uzanabileceği hakkında fikir verecek, yaşanmış pek çok olay vardır.”

şeklindeki ifadelere yer vermiş ve dava konusu yasama işlemi hakkında iptal hükmüne varmıştır. Anayasa Mahkemesi ayrıca bu kararında laiklik meselesine de şu şekilde değinmiştir:

“Laiklik, Atatürk ilke ve inkılâplarının en önemlisidir. Anayasa Mahkemesi’nin E.1989/1, K.1989/12 sayı ve 7.3.1989 tarihli kararında laiklik ilkesi hakkında özetle şu temel değerlendirmeler yapılmıştır: ‘Lâiklik, Ortaçağ dogmatizmini yıkararak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir. Çağdaş bilim, skolastik düşünce tarzının yıkılmasıyla doğmuş ve gelişmiştir. Laiklik, dar anlamda, devlet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlansa, değişik tanım ve yorumları yapılsa da, gerçekte toplumların düşünsel ve örgütsel evrimlerinin son aşaması olduğu görüşü, öğretilerde paylaşılmaktadır. Laiklik; egemenliğe, demokrasiyle özgürlüğe ve bilgi bileşimine dayanan toplumsal bir atılım; siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir. Onurunu üstün tutarak bireye kişilik ve özgür düşünce olanaklarını veren, bu yolla siyaset – vicdan ayrımını gerekli kılarak vicdan ve dinsel inanç özgürlüğünü sağlayan ilkedir. Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu, dine dayalı toplumlarda siyasal örgütlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Laik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Böylece, siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur. Düşünce ve inanç alanlarının ayrılması dinin kutsallığına en uygun durumdur. Dünya işlerinin hukuksal, din işlerinin de kendi kurallarıyla yürütülmesi ilkesi, batı demokrasilerinin dayandığı temellerden birisidir.

Laik anlayış, devletin, göreviyle ilgili düzenlemelerin salt günlük yaşamla ilgili olmasını gerektirdiği gibi içeriklerinin de mutlaka dinsel doğrultuda olmasını

gerektirmemektedir. Dine uygunluğunun aranması zorunluluğu yoktur. Düzenlemenin kaynağı din değildir. Din ve dünya işlerinin ayrılmasıyla vicdan, din ve ibadet özgürlükleri daha belirginleşmekte ve özgür biçimde korunmuş olmaktadır.

Türkiye’de laiklik ilkesinin uygulanması, rejimleri değişik kimi batılı ülkelerdeki laiklik uygulamalarından farklıdır. Laiklik ilkesinin, her ülkenin içinde bulunduğu koşullarla her dinin özelliklerinden esinlenmesi, bu koşullarla özellikler arasındaki uyum ya da uyumsuzlukların laiklik anlayışına yansiyarak değişik nitelikleri ve uygulamaları ortaya çıkarması doğaldır. Klâsik anlamda, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması tanımına karşın, İslam ve Hıristiyan dinlerinin özelliklerindeki ayrılıkları gereği, ülkemizde ve batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar da ayrı olmuştur. Dini ve din anlayışı tümüyle farklı bir ülkede laiklik uygulamasının, batıyla geniş ilişkiler içinde bulunulsa da batı ülkelerindeki gibi olması, laikliğin aynı anlam ve düzeyde benimsenmesi beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki ayrılığın olağan karşılanması gereken sonucudur. Kaldı ki aynı dini benimseyen batı ülkelerinde bile devletlerin laiklik anlayışı ayrılıklar göstermiştir. Laiklik kavramı, değişik ülkelerde ayrı ayrı yorumlandığı gibi, kimi dönemlerde, kimi kesimlerce de kendi anlayış ve siyasal tercihleri gereği değişik biçimde yorumlanabilmiştir. Yalnızca felsefi ve ideolojik bir kavram olmayıp yasalarla yaşama geçirilerek hukuksal bir kurum niteliğini kazanan laiklik, uygulandığı ülkenin, dinsel, sosyal ve siyasal koşullarından etkilenmekte, kendisi de onları etkilemektedir. Türkiye için laiklik anlayışı tarihsel gelişimi nedeniyle özellik taşımakta, Anayasa ile benimsenen yapısıyla, batıda ayrı biçimde ele alınsa da, özenle korunması zorunlu bir ilke olarak yaşatılmaktadır.’

Anayasa Mahkemesi’nin 21.10.1971 günlü 53/76 sayılı; 3.7.1980 günlü, 19/48 sayılı; 25.10.1983 günlü, 2/2 sayılı ve 4.11.1986 günlü 11/26 sayılı kararlarında da laikliğin hukuksal, sosyal, siyasal tanımları yanında ulusal ve hukuksal değeri de geniş bir biçimde belirtilmiş, özenle korunması gereken anayasal ilke niteliği vurgulanmış, Türk Ulusunun yücelmesi bakımından Anayasa’da öngörülen kimi sınırlamaları zorunlu kılan bir neden, Anayasada benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce olduğu yinelenerek ortaya konulmuştur.”

Anayasa Mahkemesi, AKP hakkında açılan kapatma davasında verdiği kararda⁵⁶ da laiklik ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

“Anayasa’nın 2. maddesinde öngörülen laik Cumhuriyet ilkesi, egemenliğin ulusa ait olduğu, ulusal irade dışında herhangi bir dogmanın siyasal düzene yön vermesi olanağının bulunmadığı, hukuk kurallarının dinsel buyruklar yerine demokratik ulusal talepler esas alınarak aklın ve bilimin öncülüğünde kabul edildiği, çoğunluk ya da azınlık dinine, felsefi inançlara veya dünya görüşlerine mensup olup olmadıklarına bakılmaksızın, din ve vicdan özgürlüğünün ayrımsız ve önkoşulsuz olarak herkese tanındığı ve Anayasa’da öngörülenin ötesinde herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmadığı, dinin kötüye kullanılmasının ve sömürülmesinin yasaklandığı, devletin tüm işlem ve eylemlerinde dinler ve inançlar karşısında eşit ve tarafsız davrandığı bir cumhuriyeti öngörmektedir.

Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin birçok kararında ayrıntılı olarak açıklanan ve çağdaş demokrasilerin ortak değeri olan laiklik ilkesi düşünsel temellerini Rönesans, Reformasyon ve aydınlanma döneminden alır. Laiklik, ulusal egemenliğe, demokrasiye, özgürlüğe ve bilime dayanan siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir. Bireye kişilik ve özgür düşünce olanaklarını veren, bu yolla siyaset, din ve inanç ayrımını gerekli kılarak din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan ilkedir. Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu dine dayalı toplumlarda, siyasal örgütlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Laik düzende ise din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Dünya işlerinin laik hukukla, din işlerinin de kendi kurallarıyla yürütülmesi, çağdaş demokrasilerin dayandığı temellerden biridir. Laikliğin bu işleviyle toplumsal ve siyasal barışı sağlayan ortak bir değer olduğu açıktır. Bireylerin özgür vicdani tercihlerine dayanan ve sosyal bir kurum olan dinler, siyasal yapıya egemen olmaya başladıkları veya ulusal irade yerine siyasal yapının hukuksal kurallarının meşruiyet temelini oluşturdukları anda toplumsal ve siyasal barışın korunması olanaksızlaşır. Hukuksal düzenlemelerin katılımcı demokratik süreçle ortaya çıkan ulusal irade yerine dinsel buyruklara dayandırılması, birey özgürlüğünü ve bu temelde yükselen demokratik işleyişi olanaksız kılar. Siyasal yapıya egemen dogmalar öncelikle özgürlükleri ortadan kaldırır. Bu nedenle çağdaş demokrasiler, mutlak hakikat iddialarını reddeder, dogmalara karşı akılcılıkla durur, dünyayı dünyanın bilgisiyle

⁵⁶ Anayasa Mahkemesi, E.2008/1 (Siyasi Parti Kapatma) K.2008/2, 30.7.2008. Karar metni için bkz. <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/K2008/K-2008-2SPK.htm> Bu kararla ilgili bir değerlendirme için bkz. Z. Arslan, “Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik”, 14-20.

açıklayabilecek toplumsal ve düşünsel temelleri yaratır, din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak, dini siyasallaştırmaktan ve yönetim aracı olmaktan çıkarır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Refah Partisi kararında da ifade bulduğu gibi, laikliği reddeden düzenlerin demokratik olarak nitelendirilmesi olanaksızdır. Ulusal egemenlik ilkesi laikliğin bir gereği olduğu gibi, demokrasinin temel koşulu da ulusal egemenliğin yine ulusun doğrudan ya da dolaylı katılımıyla kullanılmasıdır. Demokratik katılımın bulunmadığı sistemlerde ulusal egemenlikten söz edilemeyeceğinden, esasen laiklikten de söz edilemez. Laikliğin temel bir değer olarak kabul edilmediği sistemlerde ise, inançlar ve dinler arasında ayrımcılık ve imtiyazlar söz konusu olacağından, ulusun tüm mensuplarının egemenliğin kullanımına eşit biçimde katılımından, buna bağlı olarak demokrasiden söz edilemez. Demokrasi ve laiklik arasındaki bu zorunlu ilişki, Anayasanın her iki ilkeyi de cumhuriyetin değiştirilemez nitelikleri arasında kabul etmesini gerektirmiştir.”

c. Türkiye Cumhuriyeti'nde Din, Kamu Hizmeti ve Eşitlik İlkesi

Türkiye'de kamu hizmetinin konusu din olduğunda ortaya çıkan meselelerden ilki, ülkenin tüm nüfusunu kapsayacak bir hizmet içeriği yerine tek bir dine odaklanılmış olmasıdır; ancak bu meselenin hukuki meşruiyeti için konumuz bağlamında bir gerekçe gösterilmesi kısmen ve nispeten kolaydır, zira Ermeni, Yahudi ve Rum cemaatlerine mensup vatandaşların inançlarına ilişkin hizmetler, Lozan Barış Antlaşması hükümleri gereğince cemaatleri tarafından karşılanır.⁵⁷ Asıl sorun iki durumda ortaya çıkmaktadır; birincisi Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde azınlık⁵⁸ sayılmayan Süryani, Keldani, Yezidi gibi diğer inançlara sahip vatandaşlara sunulması gereken hizmetler, ikincisi İslam dini içinde Alevilik gibi farklı pratiklere sahip gruplar hususundadır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin “Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü” başlıklı 9. maddesinin ilk fıkrası gereğince, “Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din ve inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.” “Ayrımcılık yasağı” başlıklı 14. madde gereğince, “Bu sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal ve diğer kanaatler, ulusal ve sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından

⁵⁷ “Azınlıkların Korunması” başlıklı, 37-45 arası maddelerden özellikle 40. madde bu hususu düzenlemektedir.

⁵⁸ Azınlık kavramının kullanımıyla ilgili eleştirel bir yaklaşım için bkz. Turgut Tarhanlı, “Sorun Lozan Değil”, *Radikal Gazetesi*, 29 Kasım 2005.

hiçbir ayırıcılık yapılmadan sağlanır”. Bu hükümler, Anayasa’nın 90. maddesi⁵⁹ dolayısıyla birer iç hukuk kuralı hükmünde olup, Anayasa’ya aykırılığı ileri sürülemez. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 24. maddesi şu hükümleri içermektedir:

“Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14. madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”

Bu hükümler Türk Ceza Kanunu’nun çeşitli maddeleriyle yaptırıma kavuşturulmuştur:

İbadethanelere ve mezarlıklara zarar verme

MADDE 153. - (1) İbadethanelere, bunların eklentilerine, buralardaki eşyaya, mezarlara, bunların üzerindeki yapılara, mezarlıklardaki tesislere, mezarlıkların korunmasına yönelik olarak yapılan yapılara yıkmak, bozmak veya kırmak suretiyle zarar veren kişi, bir yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) Birinci fıkrada belirtilen yerleri ve yapıları kirleten kişi, üç aydan bir yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır.

(3) Birinci ve ikinci fıkralardaki fiillerin, ilgili dini inancı benimseyen toplum kesimini tahkir maksadıyla işlenmesi halinde, verilecek ceza üçte biri oranında artırılır.

⁵⁹ Bkz. Türkiye tarafından da imza edilmiş olan 21 Kasım 1990 tarihli Paris Şartı (<http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhak/pdf01/445-458.pdf>) hükümlerini yorumlayan 1991 tarihli Moskova Belgesi ve Anayasa’nın 90. maddesine katılan ek cümle: “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır.” Metin için bkz. *Resmî Gazete*, 7.5.2004-5170.

Hakaret

MADDE 125. - (1) Bir kimseye onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil veya olgu isnat eden ya da yakıştırmalarda bulunmak veya sövmek suretiyle bir kimsenin onur, şeref ve saygınlığına saldıran kişi, üç aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır. Mağdurun gıyabında hakaretin cezalandırılabilmesi için fiilin en az üç kişiyle ihtilâl ederek işlenmesi gerekir.

(2) Fiilin, mağduru muhatap alan sesli, yazılı veya görüntülü bir iletiyle işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkrada belirtilen cezaya hükmolunur.

(3) Hakaret suçunun;

a) Kamu görevlisine karşı görevinden dolayı,

b) Dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamasından, değiştirmesinden, yaymaya çalışmasından, mensup olduğu dinin emir ve yasaklarına uygun davranmasından dolayı,

c) Kişinin mensup bulunduğu dine göre kutsal sayılan değerlerden bahisle, İşlenmesi halinde, cezanın alt sınırı bir yıldan az olamaz.

(4) Ceza, hakaretin alenen işlenmesi halinde, altıda biri; basın ve yayın yoluyla işlenmesi halinde, üçte biri oranında artırılır.

Ancak bu hükümlere rağmen, yukarıda belirtildiği üzere, Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde azınlık sayılmayan Süryani, Keldani, Yezidi gibi diğer inançlara sahip vatandaşlara sunulması gereken hizmetlere ilişkin hukuki düzenlemeler eksiktir. Özellikle Cumhuriyet tarihi boyunca sürdürülen siyasi politikalar ve sosyal baskılar nedeniyle yurt dışına göç vererek nüfusları çok azalmış bulunan bu gruplar, anayasal ve yasal güvencelerini kullanmakta büyük zorluklar yaşamaktadır.

Son dönemde, idarenin farklı birimlerinde, Alevilikle ilgili görüşlerin farklı biçimler alabildiği gözlenmektedir. Başbakanlık, bir dava sürecinde bu konudaki görüşünü şu biçimde ifade etmiştir: "Alevilik, İslam'ın tasavvufi bir yorumu ve uygulamasıdır. Alevilik ve Bektaşilik temel karakteri itibarıyla, yüzeysel anlamda on iki imam inancına ait motiflerle, Bâtını öğeler taşıyan bir yapıdır. Yani, Alevilik; Bektaşilik, Mevlevilik, Yesevilik, Kadirilik gibi itikadî yahut fikhî nitelikli bir mezhep olmayıp, içinden geldiği tarihi sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir mistik yapı, bir tarikattır."⁶⁰ Buna karşılık yine bir dava sürecinde ilgili görüşlerini ifade etmiş olan Milli Eğitim Bakanlığı'na göre, Alevilik İslam dininin bir alt kimliğidir.⁶¹ Öte yandan, Diyanet İşleri Başkanlığı'na göre, Alevilerle Sünniler arasında fark gözetilmemektedir; zira bu iki grup arasında bazı yerel örf ve inanışlarla ayrıntıya ilişkin meseleler dışında temel dini konularda

⁶⁰ T.C. Başbakanlık Hukuk Müşavirliği B.02.0.HUK-641.02 S 2005-17427 f 06 sayılı yazısı.

⁶¹ İlgili bir haber için bkz. Hilal Köylü, "Alevileri Kızdıracak Görüş", *Radikal Gazetesi*, 7 Nisan 2005, 9.

herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın; mezhepler, tarikatlar, cemaatler üstü bir yapıda kurulmuş olması yanında, farklı dinsel anlayışlara mensup olanlara da hizmet götürmeyi amaçladığı yetkililerce sürekli dile getirilmektedir. Nitekim son dönemlerde görülmüş olan çeşitli davalarda İdare ısrarla, yürütülen hizmetlerin "İslam dinine mensup olan herkese yönelik olup, mezhepler üstü ve umumi" nitelikte olduğunu vurgulamaktadır.⁶² Bu çizgi, Cumhuriyet Türkiye'si idaresinin tutarlılıkla sürdürdüğü resmi ifadesidir. Diyanet kurumunun eski başkanlarından Sait Yazıcıoğlu'na göre kurum, "Türkiye'de belirli bir mezhebe mensup yurttaşların dini ihtiyaçlarını karşılamak maksadı ile değil, ister Sünni ister Alevi olsun, bütün Müslümanlara din hizmeti sunmak üzere kurulmuştur. İslam dininin itikat, ibadet ve ahlâk ile ilgili temel esasları bellidir. Hangi mezhepten olursa olsun bütün Müslümanların son ilahi kitap olarak tanıdığı Kuran-ı Kerim ortadadır. Kuran'ın hükümleri doğrultusunda toplumu din konusunda aydınlatmak, böylelikle dini ve milli birliğimizi sağlamak, kanunların Diyanet İşleri Başkanlığı'na verdiği görevdir."⁶³ Eski Diyanet İşleri başkanlarından Mehmet Nuri Yılmaz, görevdeyken, 24 Mart 1993 tarihli basın toplantısında, Başkanlığın, "ülkemiz Müslüman halkını bütünü ile kucaklayan Anayasal bir kuruluş" olduğunu ifade etmiş, "günümüz Türkiye'sinde Sünni-Alevi ayrımı diye ciddi bir problem yoktur" biçiminde açıklamalar yapmıştır⁶⁴

Bir diğer uyumsuzluk konusu da cemevlerinin hukuki statüsüyle ilgilidir. Cemevleri, "kültür evi"⁶⁵; "özgün, kültürel ve mistik kimliği ve misyonu bulunan ve korunması gereken bir zenginlik"⁶⁶ gibi tanımlara konu olmuş ve caminin alternatifi ya da muadili olup olmadığı hususunda tartışılmaya başlamıştır.⁶⁷ Oysa bu meseleye ilişkin kararları ile AİHM, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile teminat altına alındığı gibi, din özgürlüğü hakkının, devlete dini inançların veya bu inançların ifade edilmesi yollarının meşruluğu hakkında bir takdir yetkisi vermediğini hükme bağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, konuyla doğrudan ilgili üç karar, Manoussakis ve diğerleri – Yunanistan (26 Eylül 1996)⁶⁸; Hasan ve Chaush – Bulgaristan (26

⁶² Başbakanlık 19 Ağustos 2005 tarih ve B.02.0.BHİ-622.01/16320 sayılı yazısı.

⁶³ Sait Yazıcıoğlu, "Alevilerle Sünniler arasında fark gözetmiyoruz" (Dizi röportaj; G. Şaylan, Laiklik Nedir, Ne Değildir), *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Mart 1990, 6.

⁶⁴ Mehmet Nuri Yılmaz, "Sünnilik-Alevilik Tartışması", *Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz'ın Konuşmaları Makaleleri (1992-1994)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996. Ayrıca Mehmet Nuri Yılmaz'ın "Alevi-Sünni ayrımı yok. Bunlar sonradan çarpıtılmış şeylerdir. Müslümanlık var" ifadesi için bkz. Ö. Uluçay, *Tartışmalı Kurum Diyanet*, Gözde Yayınevi, Adana 1998, 428.

⁶⁵ Bu ifadeyi Recep Tayyip Erdoğan, Berlin'deki bir konuşmasında kullanmıştır. Bkz. *Aksam Gazetesi*, 3 Eylül 2003 <http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2003/09/03/politika/politiapr4.html>

⁶⁶ T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, 3 Şubat 2005 tarihli basın açıklaması.

⁶⁷ Bkz. Ahmet Kerim Güntekin ve Yüksel Işık, "Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu ile Söyleşi", *Kırkbudak*, 3 (Yaz 2005), 10-11.

⁶⁸ No. 59/1995/565/651

Ekim 2000)⁶⁹; Bessarabia Metropolit Kilisesi ve diğerkleri – Moldova (13 Aralık 2001)⁷⁰ gereğince hiçbir devlet, yurttaşların inanç tanımları karşısında tartışmaya muktedir değildir.

Zorunlu din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinin yarattığı sorunlardan biri olarak, bu derslerde tüm dinler hakkında bilgi verilmesi gerekirken, uygulamada genellikle salt İslam dini üzerinde yoğunlaşmış, hatta dersin uygulamalı din eğitimine dönüşmüş olmasından ötürü Alevi inancıa sahip bazı öğrencilerin velileri tarafından gerekli yargı yollarına başvurulmuştur.⁷¹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 9 Ekim 2007’de Türkiye’de din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin insan hakları sözleşmesinin “eğitimde ailenin dini ve felsefi inancına saygı gösterir” ilkesine uygun olmadığına karar vermiştir.

⁶⁹ Başvuru no. 30985/96

⁷⁰ Başvuru no. 45701/99

⁷¹ İstanbul’da bir ilköğretim okulunda öğrenci olan Alevi Türk vatandaşı Eylem Zengin ve babası Hasan Zengin’in anılan dersten muaf olma isteği, T.C. mahkemelerince reddedildi. İç hukuk yollarının tüketilmesiyle Zengin, AİHM’e 2 Ocak 2004’te başvuruda bulundu. Zengin, dava konusu dersin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenleyen 9. maddesi ile anne ve babanın dini ve felsefi inancına uygun eğitim verilmesini düzenleyen ek protokol-1’in 2. maddesini ihlal ettiği gerekçesiyle dava açtı. Başvuruda, din dersi programının İslam dışı diğerk dinler üzerine detaylı bilgi vermediği ve dini bir bakış açısı ile ele alındığı gerekçesiyle objektif olmadığı iddia edildi. Sünni İslam yorumu ve geleneğinin de yüceltildiği ifade edildi. 3 Ekim 2006’da duruşması yapılan dava ile ilgili karar 9 Ekim 2007’de AİHM tarafından açıklandı.

Gündelik Hayatta Din ve Laiklik

*Necdet Subaşı**

Din ve laiklik arasındaki ilişkiler, gündelik hayata her zaman bir çatışma unsuru olarak yansır. Mevcut durum, daha baştan gündelik hayatın bölünmesini ve yaşam alanlarının birbirlerinin aleyhine takviye edilecek şekilde daraltılmasını ifşa eder. Dinin modern koşullarda nasıl bir biçime kavuş(turul)acağı konusundaki modernleşmeci tahayyül, bugün dünyanın her yerinde gündelik alanın ne yönde biçimlendirileceği konusunda dinin yerini ve otoritesini dikkate alan geniş ölçekli düzenlemelere başvurmaktadır. Bu düzenlemelerin en tipik örneklerinden biri de Türkiye’de yaşanmaktadır.

Modern Cumhuriyet’in gündelik hayat tasavvuru, çağdaşlaşma arzusunun sınırlarına tabi kılınmıştır. Modernleşme 19. yüzyılla birlikte gelenekten kopuşu temsil eden yeni bir hayat tasavvurunu ifade eder. Bu tasavvurun gerçekleşmesi için takip edilecek biricik yol ise batılılaşmadır. Batılılaşma, modernleşmeyi gerçekleştirirken vazgeçilmez bir araç olarak görülür ve seferber edilir. Zaman zaman aynı anlamlarda kullanılsa da gerçekte bütün bunlarla tasarlanan, Batılı toplumsal düşünce ve pratiklerin bütünlüklü olarak içselleştirilmesidir.

Geleneksel Türk toplumunun zihniyet yapısı önemli ölçüde din tarafından şekillenmiştir (Ülgener, 1981). Nitekim gelenekte İslam’ın gündelik hayata derinlemesine nüfuz eden varlığı toplumsal yaşamın diğer ünitelerinde olduğu gibi siyaset alanında da baskın bir meşruiyet kaynağı olarak görülmüştür. Bu bağlamda erken dönem modernleşme girişimlerinde bile İslami kökler üzerinden referans aranmasına ihtiyaç duyulması oldukça önemlidir (Kara, 2008). Hatta

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Başbakanlık Alevi Açılımı Koordinatörü

dinsel ilgi ve söylemler, yöneticilerin meşruiyet arayışlarıyla sınırlı kalmaksızın onların pratik ilgilerine de hâkim olmuştur.

Türk modernleşmesindeki ana temalar Cumhuriyet'in kuruluş dinamiklerinde de açıkça gözleneceği gibi yaşam alanlarının laikleştirilerek düzenlenmesiyle billurlaşır (Davison, 2002). Bu düzenlemelerde amaçlanan, dinin varlık dünyamızdaki geleneksel ağırlığının olabildiğince hafifletilmesidir. Bu tercih, dinin neredeyse bütünüyle gözden çıkarılmış olabileceği intibayı veren yeni bir havanın oluşmasına da imkân sağlamıştır. Böylece sadece din değil ondan beslenen değerler dünyasında da bir hayli sarsıntı sayılabilecek gerilim noktaları oluşmuştur. Yeni rejimin seçkinleri pratik hayata damgasını vuran dinsel düşünüş, zihniyet ve eylemlerin, sonuçta Türk toplumunun ulaşması gereken hedefler için ciddi kısıtlamalara sahip olduğu düşüncesinde hemfikirdiler (Subaşı, 2004). Dinde reforma ilişkin gerçekte oldukça sönük sayılabilecek bir tertipte de amaçlanan, mevcut hedeflere yönelirken dini elverişli bir aygıt olarak seferber etmektir. Bu yarım kalan projenin Müslüman toplumun referans dünyasında ciddi bir ilgi görmemesi, ayrıca reformatörlerin din dünyasına görece uzaklıkları bu alandan beklenen destekten vazgeçmeyi zorunlu kılmış olmalıdır (Jäschke, 1972). Nihayet yeni konsept ve Batılılaşmanın bütün bir Cumhuriyet'le birlikte anılan belli başlı göstergeleri, sonuçta İslami geçmişin öne çıkardığı değerlerin artık birer sorun olarak resmedildiği yeni bir çerçeve oluşturacaktır.

Bu süreçte gündelik hayatın hangi değerler üzerinden inşa edileceği başlı başına birer problem alanı olarak görülmüştür. Aslında değerler insanları, onlara ait nitelikleri, istek ve niyetleri ya da davranışları değerlendirirken başvurulacak bir kriter olarak tanımlanabilir. Kişilerin, model ve amaçların, diğer sosyal ve kültürel olguların her birinin önemini ölçmeye yarayan birer kıstas olarak değerler, gerçekte bir yönelim ve anlamlılıklar alanı olarak da görülebilir (Güngör, 1998). Gerçekte “değer” kavramı “varlık” ve “bilgi”yle birlikte klasik felsefe dünyasının üç temel konusunu oluşturur. Bireysel ve toplumsal talepkârlıkların, hangi üst amaçlar için seferber edileceği söz konusu edildiğinde, değerler sorunu doğrudan gündeme gelmektedir.

Türk modernleşmesiyle de yeni bir hayat anlayışına geçiş yapılır. Böylece yeni bir değerler dünyasıyla modern bir toplumun pekâlâ inşa edilebileceği tasavvur edilir. Ne var ki toplumun modern ve Batılı bir çerçevede kurgulanması, geleneği çağrıştıran hatta onu sürekli güncelleştiren her bir değerle de ilişkiyi kesmeyi gerektirecektir. Bunun bir sonucu olarak da İslami değerler, geleneğin dayandığı temel referans alanları olarak kodlanır ve yerine Aydınlanma'nın Fransız üslubuyla biçimlenen değerleri transfer edilir. Aslında değerlerin transferi sorunlu bir girişimdir. Yüzyıllara sarkan değer üretimi, toplumun aidiyet ve referans öğeleriyle birlikte kimliğin temel bileşenlerini oluşturur. Değer ithali, toplumu her aşamada gerçekleşmesi mukadder anomiyeye karşı karşıya getirir. Kök paradigmalardan ihmalî “ben” ve “biz” duygusunu aşındırır, geleceğe yönelik öngörülerini ve kendini tanımlama ölçütlerini zayıflatır (Davutoğlu, 1997).

Türk modernleşmesinde değerlerin kendi kültürel ve dinsel envanterini dışlama pahasına transfer edilmesi, gündelik hayatın akışındaki yeknesaklığı yok etmiştir. Parçalı zihniyet yapıları, ahlâk ve etik alanını olabildiğince sübjektifleştiren gevşek bir düzenek, siyaset alanının tanziminde de ciddi sorunlar yaratmıştır (Paker, 2003). Oysa bu niyet, süreklilik taşıy ve modernliğin değerleri yeni Cumhuriyet'in de değerleri sayılarak her zaman kabul görür. Bu değişim sonuçta gündelik hayatın temel belirleyicileri arasında yer alan İslami değerlerin ihmal edilmesini ya da reddedilmesini gerektirecektir. Cumhuriyet'in vazgeçilmezleri arasında yerini alan çağdaşlaşma arzusu zamanla kutsal bir niyete dönüşür. Bu niyetle, Türk toplumunun belli başlı değerlerinin çağdaşlık ölçütlerine bağlı olarak gözden geçirilmesinin yolu açılmış ve modernleşme sürecini besleyecek unsurların tercih edilmesi için değerler alanında da esaslı bir tasfiye ve tadilata gerek duyulmuştur. Nihayet bu hassasiyet yer yer radikal sayılabilecek bir tembihatla birlikte yürütülmüştür (Toprak, Çarkoğlu, 2006).

Cumhuriyet'in değerleri kendilerine ancak çağdaşlaşma ve laiklik ekseninde yeni bir gerçeklik bulabilirdi. Siyaset alanındaki yönelimler ise bu gerçekliğin kurumsallaşmasına ilişkin çabaları yansıtmaktadır. Zaten siyaset alanının bu değerlerden bağımsız bir şekilde işlemesinden de söz edilemez. Yeni değerlerin inşa ve yayılımının dayandığı asıl itki, siyaset ve eğitim alanındaki müdahalelerle şekillenir. Yenilenen müfredatla toplumun bilişsel haritaları dönüştürülürken, siyaset alanının imkânlarıyla da değerler alanındaki yeni kabullerin önü açılacaktır. Burada verili siyasetten beklenen, Cumhuriyet'in Türkiye bağlamındaki özelliklerini sürekli güncelleyerek iktidar ve hegemonyayı bu bağlamda güçlendirmeyi hedefleyen laik bir retoriği kullanmasıdır.

Böylece siyasetin temel argümanları da Türk modernleşmesinin gündelik hayattaki sınırlarında tam bir sadakat içinde şekillenmeye başlayacaktır. İslami geçmişin sadece eleştirel bir okumasıyla sınırlı kalmayan bu reddiye, geleneğin bıraktığı mirasın temel unsurlarının bundan böyle kayda değer bir referans ağı olarak kullanılmasına karşı ciddi engeller çıkaracaktır. Böylece siyasetin yer yer pragmatik sayılabilecek evreni içinde aslanan yeni rejimin bekasını sağlayacak bir çerçeveyi topluma kabul ettirebilmektir. Siyasetin yeni lehçesinde artık gözde olan, devletin öncelikler alanına dâhil ettiği "laikleşerek sekülerleşme"nin sürgit bir duyarlılıkla kitleleşmesinin yolunu açmak ve alabildiğine genişletmektir.

Ne var ki değerler alanının radikal müdahalelerle de olsa dönüştürülmesi sanıldığı kadar kolay değildir. Aslında değerler alanı kök paradigmalara buluşan birer işaret, hatta birer harita olarak değerlendirilebilir. Değerler alanına yapılan müdahalelerin beklentileri her zaman tatmin edecek bir karşılık sunduğundan söz edilemez. Nitekim Türk modernleşmesinde çok kere bir değerler anaforundan söz etmemize olanak veren görüntüler, gerçekte tatminkâr bir değer üretiminin olmayışından kaynaklanır (Mardin, 1992). Eskinin değerleri yerine hangi değerlerin istihdam edileceği ve daha da ilginç bu değerlerin toplumun gizil ve derin dünyasında ne ölçüde karşılık bulacağı önemli ölçüde muğlak sayılabilecek birtakım açıklıklar üretir. Batılı yaşam tarzlarını gündelik hayatın restorasyonu için elzem bulan bir inşa süreci, eskimiş sayılan değerleri radikal

bir tasfiyeyle ortadan kaldırırsa bile sonuçta bu değerlerin şaşırtıcı bir şekilde yeniden ortaya çıktıkları görülür (Birtek, 1998).

Türk modernleşmesinin en önemli zaaflarından biri olarak görülen pragmatizm, değerler konusuna olduğu kadar siyaset alanına da damgasını vurmuştur. Siyaset dünyasında biçimlenen hedefler giderek tam bir parçalanma sayılabilecek şekilde, değerler dünyasını da sarsmıştır. Modernleşmenin hegemonik düzeydeki varlığı, toplumun temel şekillendiricisi olma vasfını hiçbir zaman kaybetmemiştir. Günümüze kadar sarkan farklı siyaset temsilleri, toplumun moral değerleriyle siyasetin karmaşık hedefleri arasındaki dilemmayı aşma konusunda her zaman tereddütte kalmışlardır. Bununla birlikte sağ, sol ve İslâmcı söylemlerin siyasete taşınan dillerinin, resmi yaşam stillerinin kuşatıcı baskısını yarma konusunda oldukça girişken sayılabilecek tavırların sahibi olduğunu da göz ardı etmemek gerekir (Subaşı, 2005).

Hâkim siyaset anlayışında meşruiyeti tartışıl(a)mayan tek değer, laiklik ve bu yolla ulaşılması hedeflenen sekülerleşmedir. Devletin temel konsensüs aracı olarak belirlediği laiklik ise hiç kuşkusuz kendine özgüdür. Türk laikliğinde geçerli olan ana eksen, dinin olası etkilerini devletin ve kamusal alanın sınırlarından uzaklaştırmaktır. Bu dikkat, dini siyaset alanında bir temsil olmaktan çıkarır, hatta bununla da yetinmeksiz din eksenli değer vurgularını da etkili bir revizyona tabi tutar. Gündelik hayatın bütünüyle sekülerleştirilmesinin istendiği temel siyasette geçerli olan, toplumun epistemolojisine müdahale etmek ve vatandaşları yeni paradigmalara tabi hale getirmektir (Krş. Shayegan, 1997; Oskay, 1989). Çoğu dinsel argümanlardan beslenen değerlerin, laik ve seküler bir hayat tasavvurunun beklentilerini sınırlayacağı kaygısı bu konudaki hassasiyetin şiddetini artırır.

Türk siyasetindeki bu belirlenim, sonuçta siyasetin, devlet gerekliliklerinden bağımsız çıkışlarına da olanak vermez. Bu kısıtlama farklı değer arayışlarının var olma ve kendini sunma biçimlerini de zorlaştırır. Ne var ki alternatif söylemler de yeni değer algılarının Batılı, laik ve seküler toplum inşasının uzun vadede yaratacağı tehlikelere sık sık vurgu yapmak zorunda kalır. Değerler alanındaki boşluk, toplumun birlik ve beraberlik içinde olması gereken en temel buluşma noktalarını ihmal etmektedir. Ahlaki ve dinsel talepkârlıklar, değerler vurgusunu birlik ve dayanışma arzusunu körelten Batılı değerlere yönelttiği eleştirilerle meşrulaştırmak ister.

Öte yandan toplumsal gerçekliğin operasyonel müdahalelerle asla değişmeyen değerler atlası, siyaset dünyasının pragmatik doğasında da şaşırtıcı bir istismar alanını her zaman canlı tutar. Bu bağlamda toplumun milli ve manevi değerlerinin hâkim sistematüğün bir parçası olarak kullanımı “dinin siyasete alet edilmesi”nden “din istismarı”na, “din sömürüsü”nden “din tacirliği”ne kadar pek çok tanımlamayla suçlanmak durumunda kalacaktır (Krş. Siar, 1985; Ergüder, Esmer, Kalaycıoğlu, 1991). Aslında meşru sayılan değerler skalası Türk modernliğinin resmi müfredatı ekseninde gerçekleştirdiği bir dünya görüşüne vurgu yapar. Her biri başka bir sancıya tekabül

eden modern değerlerin gelenekle temasa sokulmayan icrası beklentilerin aksine tam bir başıbozukluk havasını gündelik yaşamın yegâne gerçekliğine dönüştürür.

Böylece siyaset ve değer ilişkisinin Türk işi sayılabilecek formları, Cumhuriyet'in en temel karakteristikleri arasında yer alabilecek şekilde, varlığını devletin modern taleplerine tam bir sadakat içinde sürdürmektedir.

Burada modern Cumhuriyet'in değerler dünyasında varlığını her zaman bir muğlaklıkla idame ettiren din alanına da yoğunlaşmak gerekir. Dinin yeni rejimin tabiatıyla uyumlulaştırılması elzem sayılsa da, onun kendine özgü doğasının her zaman dikkat çekici bir ayrıksılığa sahip olduğu, kurucu aktörlerin bilgisi dâhilindeydi. Cumhuriyet seçkinlerinin belli başlı politik yönelimleri içinde bir din politikasının var olup olmadığına odaklanıldığında, öncelikle ortaya çıkan, başlangıcından beri varlığını sürdüren ana güzergâhın öncelikli olarak pragmatizm üzerine düzenlenmiş olduğudur.

Modern Cumhuriyet'in kurucu ilke ve idealleri içinde din, merkezi bir unsur olmaktan çıkarılsa da, din odaklı bir tasavvur dünyasına geri dönüşü hatırlatacak kimi korkuların sık sık tekrarlanan varlığı, onun kontrol edilmesinin gerekliliği üzerinde derin bir mutabakat zemini yaratmıştır. Böylece bu niyet ve yönelim, giderek Cumhuriyet'in varlık beyanında din eğitiminin kesintisiz bir süreklilik içinde şekillenmesini sağlamıştır (Krş. Ayhan, 1999). Bu fiili durumu nasıl anlamak gerekir?

Cumhuriyet kurulurken gündelik hayatın nasıl biçimlendirileceği konusunda, bugün Althusser'den Foucault'ya, Bourdieu'dan Arendt'e kadar belli başlı iktidar analizlerinden aşına olduğumuz bir siyaset formu kendini sürekli bir şekilde açığa vurmaktadır. Öyle ki devleti yeniden örgütlemeye duyulan acil ihtiyaç, Cumhuriyet önderlerini gündelik hayatın yapılarını altüst etmeye ikna etmiştir. Modernleşme ekseninde gerçekleşen bu yapılanmanın, giderek Türk işi sayılabilecek yansımaları, en temel hassasiyetlerini kendine özgü bir laiklikte bulan yeni bir dil ve gramer üretmiştir.

Buna göre yeniden tasarlanan toplumda esas hedef, modernleşme olmalıdır. Modernleşme yegâne çağdaşlaşma biçimidir. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için de kesintisiz bir şekilde Batılılaşmaya gereksinim duyulacaktır. Batılılaşmak Avrupalılaşmaktır. Aslında Batılılaşma medenileşme-uygarlaşma dalgasının bir parçasıydı ve bunun için de söz konusu serüvene vakit geçirmeden dâhil olmak gerekiyordu. Öte yandan bu hedefe ulaşmanın biricik yolu da, öncelikli olarak, dinle devletin geleneksel ortaklığının arasına esaslı ve güçlü bir set çekmekti. Cumhuriyet'in kurucularının din konusundaki eğilimlerinde somutlaşan ve bugün kronolojik açıdan tam bir gelgit olarak şekillenen kurucu tasavvur, dönemin koşullarına dikkat edilmeden anlaşılabilir (Jäschke, 1972).

19. yüzyıl Avrupa'sının Batılılaşmanın eşiğindeki ülkeler için yarattığı etki ve çekicilik, dinin modern dünyadaki yerinin ne olacağı konusunda kayda değer bir radikalizm üretmiştir. Batıda dinin yeni konumuna ilişkin teorilerdeki hâkim tema, kendi içinde oldukça açıklayıcı sayılabilecek sosyolojik bir düzenek de üretmişti. Örneğin hâkim bir paradigma olarak pozitivist muhayyile Comte'un öznel bakışıyla yetinilmeksizin genişletilmiş ve din artık gündelik hayatta belli başlı meşruiyet kaynakları arasından çıkarılmaya başlamıştı. Böylece din, bir değer üretici olarak bile görülmeyecektir. Pozitivist söylemin değişik alanlara yansıyan din algısı bugün oldukça sert eleştirilere muhatap olmuştur ancak başlangıçtaki radikalizm, entelektüel söylemlerin de desteğiyle bir hayli mesafe almış ve elden geldiğince de gündelik yaşamın belirleyici bir ögesi olmuştur.

Cumhuriyet'in din politikalarında içkin olan asıl tema, bu radikalizmin Türkiye'ye transferiyle açıklanabilir. Ancak din politikalarındaki radikalizmi Cumhuriyet tarihinin her dönemi için aynı sertlikte ve hatta aynı netlikte bulmak da imkânsızdır. Nitekim bu farklılık, sonuçta Türk laikliğinin alâmet-i farikası olarak değerlendirilebilecek bir çeşitliliği de beraberinde getirmiştir. Bu gözlemlerden hareket edildiğinde gerçekte Türk laikliğinin henüz bir rotaya sahip olduğu da söylenemez. Görüntü tam bir gelgit olarak tanımlanmaya elverişlidir. İster radikal, ister liberal laiklik politikalarıyla olsun, gerçekte her biriyle varılmak istenen asıl hedefin, sonuçta din konusundaki belirsizlikle kaim olması söz konusudur. Örneğin bir din olarak İslam, laik Türkiye için ne ifade etmektedir sorusu, Türk demokrasisinin belli başlı süreçlerinde her zaman değişik çözümlere maruz kalmıştır. Esasen bu seyyaliyet bugün için de fazlasıyla geçerlidir.

Kendi içinde dağınık hatta savruk bir laiklik analizinin güçlü bir söylemden çok, güvenliği ön planda tutulan analizlere imkân vermesi, Türk din politikasının güzergâhları hakkında da açıklayıcı birtakım işaretler sunmaktadır. Söz gelimi, tek partili ya da çok partili siyaset denemelerinde dinin ne tür bir anlam dünyasıyla ilişkilendirildiği, örneğin dinin kendi başına bırakılması durumunda bile ne ifade ettiği net değildir. Bu muğlaklık, sonuçta sadece din politikalarını değil, bu bağlamda değerlendirilebilecek eğitim politikalarını da sorunlu kılmaktadır.

Cumhuriyet'in kendine çizdiği rota sık sık tekrarlanan bir Batılılaşma vurgusuyla şekillenir. Bu rotaya yön veren saikler şiddetli bir laikleşme dalgasının etkisiyle buluşur ve hızla meşrulaştırılır. Bütün bu hikâyeden çıkarılabilecek belli başlı ima ve işaretler, bizi farklı arka planlara, pragmatizmle ilişkilendirilebilecek birtakım konsept arayışlarına ulaştırır. Öyle ki başta Atatürk olmak üzere modern Cumhuriyet'in kurucu seçkinlerinin, oldukça açık bir şekilde din konusuna el atma gereği duymalarına ve onu gündelik hayatın temel bir aygıtı olarak takdim eden vurgula(mala)rına rağmen, asıl problem Batılılaşma üzerinden gerçekleştirilecek bir modernleşme talebinin önünde oluşabilecek tüm engelleri tasfiye etmektir (Subaşı, 2005: 32). Din de bu engeller arasında gözüktüyordu.

Bununla birlikte yine de “Cumhuriyet’in kuruluş itibariyle bir din politikası var mıydı” sorusu cevapsız değildir. Bu soruya aranan cevaplar farklı beklentilerden beslenmek durumundadır. Esasen dinin hissedilir bir ağırlıkla kamusal alana taşınmasını arzu edenlerle, bunun tersini arzu edenlerin harekete geçirdikleri referans ağları birbirinden farklı Kemalist vurgu ve söylemlerle buluşmaktadır. Nihayet Kemalist okuma ve değerlendirme farklılıkları örneğin Atatürk’ün biyografisini ve başta *Nutuk* olmak üzere tüm konuşma metinlerini, siyasi tercihlerini, kişisel tercih ve davranışlarını teknik bir mülke dönüştürür. Sağ, sol ve Müslüman Atatürk imajları üzerinden geliştirilen din analizleri bu mülkiyet sorununu aşmaya zorlanır (Örneğin bkz. Gürtaş, 1982).

Dinin var olan kıymet ve formuyla aynen sürdürülmesi, yeni rejimin beklentileri açısından imkânsız bir talep olarak kodlanmıştır. Ancak dinin gündelik hayattaki rolü de ihmal edilmemesi gereken bir gerçekliğe sahipti. Niyet ve gerçek arasındaki bağların nasıl dengeleneceği konusundaki arayışlar, devletin öteden beri sahiplendiği din alanına yeniden el atmasını gerektirmiştir. Ancak bu dönüş, Osmanlı dinselliğinden açıkça farklıdır. Osmanlı’nın bir meşruiyet aracı olarak başvurduğu din, modern Cumhuriyet’te yeniden tanımlanmıştır. Cumhuriyet seçkinleri için din, devletin onaylanması için gerekli bir aygıt olarak görülmez. Bununla birlikte toplumsal birlikteliğin ve yeni ulus devletinin harcı olarak dini kayıt altına almanın önemi sürekli vurgulanır. Bu hassasiyet dinde reform, din dersleri, imam hatip okulları vs. gibi konuların Türk laikliğinin temel sorunları arasında canlı bir şekilde yer almasına yol açar (Akşit, 1993).

Bu çerçevede İslâmiyet’in oluşturduğu geleneksel çerçevenin değişmesi ve bir reformla yeniden düzenlenmesi konusu, hem Cumhuriyet seçkinlerinin hem de aydınların önemli problemleri arasında yer almıştır. Müslüman kavramının oturabileceği kalıbın, aydınlar tarafından özellikle Tanzimat sonrasında devamlı olarak değiştirildiği, hatta içsel bir tanımlamadan çok dışsal gerekçelerle müdahalelerde bulunularak düzenlendiği sıklıkla gözlenmiştir. Bu kalıplar aracılığıyla, “bid’at ve hurafeler” şeklinde tanımlanan davranışların dinle ilişkisinin kesilmesine bağlı olarak, sağlam ve ölçülü bir dindarlığın temelini yeniden atılabileceği düşünülmüştür. (Subaşı, 2005: 30; Ayrıca bkz. Bayramoğlu, 2006).

Aslında öncü seçkinlerin din analizleri, reformasyon ya da radikal siyaset temrinleriyle sık sık birbirine karışan niyet kargaşasıyla, belirgin bir din politikasının sürgit devam ettiği konusunda sürekli bir şüphe yaratır. Bu nedenle Türk reformasyon projesinde din konusu çok kere bir sorun olarak ele alınmak zorunda kalacak ve manevi hayatın verili şartlar dikkate alınarak bir düzene kavuşturulmasına çaba harcanacaktır. Ne var ki bu çabanın dayandığı değerler de bir hayli müphemdir. Toplumsal muhalefetin dini dokunulmaz ilan eden beklenmedik refleksleri karşısında, devlet, “ihya”, “tecdit” ve “ıslah”ın işlevsel ağırlığına sık sık atıfta bulunmak zorunda kalmıştır. Öte yandan dinin yeni koşullar karşısındaki yeterliliğine ilişkin geleneksel kabuller de böylece yerini, dinin yeni sorularla uyumunu bir problem olarak gündeme getiren arayışlara

bırakmıştır. Bu arayışlar da, sonuçta dini yeni koşulların bir nesnesi haline getirecek şekilde, bir dizi operasyonun müdahalesine açık bir hale getirmiştir. Bu bağlamda “Türk din reformu” tamamlanmamış bir projedir ve söz konusu niyetten kaynaklanan müdahale hakkı hâlâ devletin elindedir; din konusunun önemli bir sorun niteliğine büründüğü her seferinde onun yeni bir dinamizm kazanması da mümkündür. Öte yandan gerek Protestan reformun doğası, gerekse Türk modernleşmesindeki reformist eğilimlerin yapısı, İslâm üzerine konuşan herkesi ciddi düzeyde etkilemeye devam etmektedir. “İhya”, “tecdit” ve “ıslah”ın çarpıtılan anlamı reformcu modernist ilgiyle bütünleşmiştir (Subaşı, 2005: 38).

Bu bağlamda bir din eğitimi politikasından söz edileceği her seferinde, devletin korumaya çalıştığı bazı rezervleri dikkate almak gerekir. Bu rezervlerin başında dinin keyfiyetine ilişkin yeni algı düzeninin korunması gelmektedir. Bu algı düzeninden yola çıkılarak, Türkiye’nin çalkantılı-sarsıntılı kimi yönelimlerinde açığa çıkan din problemini anlamak ancak mümkün olabilecektir. Bu çerçevede radikal bir din karşıtlığı temasıyla kolayca eşleştirilebilecek bir söylemle fiili durumlarda açığa çıkan din eğitimi kurumlarını Kemalist hassasiyetler ekseninde açıklamak güçtür. Devletin din politikasını bir karşıtlık üzerine inşa eden söylemler gerçekte dini talepkârlığı gayrı meşru ilan etme arzusundaydı (Krş. Özdalga, 2006). Oysa Cumhuriyet politikalarında, dini, devletin kayıt dışı bir parçası olarak gösteren uygulamalar da göz ardı edilir gibi değildir. Gerçekten de kuruluş heyecanıyla ortaya çıkan kimi uygulamaların yarattığı deprem, dinin gündelik hayattaki göstergelerini yok etmekte oldukça mahir sayılırdı. Aynı kararlılığın nasıl olup ta laikliğin belli başlı unsurlarıyla açık bir çelişki gibi görülebilen uygulamalara fırsat verdiğini anlamak zor olmalıdır. Eğer devletin bir din politikası varsa, bu politika söz konusu çelişkiyle birlikte yaşamak üzerine kurulmuş olmalıdır. Nitekim başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere, din derslerinin herkes için zorunlu tutulması vs. gibi hususlar laiklikle din arasındaki tezatları, modern Cumhuriyet’in nasıl dengelediği konusunda açıklayıcı işaretler sunmaktadır (Bkz. Mardin, 1990).

Yaygın kanaat, din konusundaki teminatların ya da bazı rahatlamaların çok partili yaşam sürecinde kitlesel taleplerin bir baskısı olarak öne çıktığı yönündedir. Bu durumda bile dine açılan alanların, devlet gereklilikleri içinde ne tür bir pozisyona dönüştürülebildiği tartışmaya değer. Kitlesel talepkârlık, siyaset dünyasının din alanının gerekliliklerini kendi jargonlarına taşıması, bilinen hususlar arasındadır. Öte yandan dinin toplumsal bir fenomen, özellikle mevcut siyasi rejimin açık bir teminatı sayılarak gerek Doğu bloğu ülkelerinden gelen Marksist dalgaya, gerekse içerden gelen dinsel kalkışmalara karşı etkin bir kalkan ya da bir filtre olarak kullanımı baz alındığında, mevcut deneyimlerin her birinde dinin araçsallığının söz konusu olduğu göz ardı edilemez. Dinin din olarak tasavvur edilmesi ve bununla yetinilmesi konusunda, hem devletin hem de karşıt söylemlerin dikkate değer korkuları söz konusudur.

Bu korkular ve rutin tedirginlikler, başta Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurumsal ihdası olmak üzere imam hatip okulları ve ilahiyat fakültelerinin kuruluşu, din derslerinin kademeli de olsa

belli bir zorunluluk içinde verilmesi gibi konularda sürdürülen ısrarı açıklamaya yetmektedir. Devletin dinle bağdaşık ya da paralel ilişkiler kurmak yerine dini, kontrollü bir şekilde iktidar teknolojisinin hizmetine sunma çabasıyla tanımlanabilecek temas arayışları, giderek din alanını güvenli bir zemin olarak kabullenme konusundaki beklentilere de imkân vermektedir. Bu çerçevede tek partili siyasal yaşam deneyimleri içindeki din politikaları kadar, çok partili siyasal yaşam deneyimlerindeki din politikaları da dini, devletin ideolojik aygıtlarının bir parçası olarak klişe bir sunuma kavuşturmaya yaramıştır (Bkz. Aktay, 2000: 29-36). Bu sunumun temel örüntülerinin asıl netlik kazandığı dönemler, Türk demokrasisinin kesintiye uğradığı süreçlerdir. Bu dönemlerde din konusundaki genel geçer yaklaşımları tahkim eden yeni bir diskura ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin 1980 sonrasına baskın olan hava (Tanör: 1997; Subaşı: 2005), dinin devletin müdahale ve kontrolü olmaksızın tehlikeli bir muhalefet aracına dönüşebileceği korkusuna dayanmıştır.

Türkiye’de din politikalarına yön veren pragmatizm, son tahlilde dinin bir dünya tasarımı çerçevesinde temel bir şekillendirici olmasına izin vermez. Ancak din alanından devşirilen örtülü destek, resmi söylemin kitlesel düzeyde itibar görmesini kısıtlayan argümanlara da geçit vermez. Bu durum, dinin gevşek de olsa bir tür meşruiyet aracına dönüştürüldüğü konusunda bazı ipuçları verir. Ancak bu işaretlerden kesinlikli sonuçlar üretmek imkânsızdır. Çünkü söz konusu olan, tanımlanmış bir dinsellik ve tanımlanmış bir dindarlıktır (Subaşı: 2006; Cizre:1999; Çarkoğlu, Toprak: 2006).

Nihayet Türkiye’de bir din politikasının var olup olmadığına ilişkin bir problematiğe yoğunlaşıldığı her seferinde, öncelikle dinin toplum ve devlet katlarındaki farklı beklentilerle buluşan yönlerine odaklanmak gerekir. Bu dikkat dinin, başta eğitim alanındaki politikalarda olmak üzere politik hareketliliğin her safhasında, gerçekte sarsıntılı ve asla oturmamış resmi retoriği besleyici bir payanda olarak hizmete sokulabileceğini görmemizi gerektirir. Bu da son tahlilde reel-politik bir tercih olarak tanımlanabilir.

Gündelik hayatın yeni değerlerle kurgulanması, mevcut akışkanlığın operasyonel müdahalelerle hiçbir sınıra riayet edilmeksizin kontrol altına alınması, sonuç itibariyle bugün tarifi zor bir din algısının açığa çıkmasına yol açmıştır. Siyasetin ve laiklik kuşatmasının müdahaleleriyle şekillenen gündelik hayatta doğal olarak din de geleneksel üslubundan önemli ölçüde uzaklaş(tırıl)mış, örneğin alelade bir dindarın mevcut dini evreni bile sert ve sekter yolların kullanılabilirliği konusunda ikna olmaya başlamıştır.

Artık günümüzde dinin tek tek her birimiz için neler ifade ettiği, örneğin “dinsiz” olmakla “dinli” olmak arasındaki farkın hangi düzeylerde ortaya çıktığı ya da hissedildiği pek fazla tartışılmıyor. Dinin gerçeklik dünyasında nelere tekabül ettiği üzerinde de çok az duruluyor, aynı şekilde onun yokluğuna, inkâr ya da ihmalinin doğurduğu/doğurabileceği sonuçlara da pek az önem atfediliyor.

“Nüfusunun yüzde doksan dokuzunun Müslüman sayıldığı bir ülkede” devasa düzeydeki örgütsel yapısına ve çeşitliliğine rağmen din olarak İslam, her seferinde ancak bir güvenlik sorunu olarak ele alınabiliyor. Oysa sık sık altı çizilen bir dinseliliğin zihniyet dünyamızla, gündelik yaşam stillerimizle, ahlaksal tercihlerimizle hangi kıymet ve değer ölçüleriyle buluştuğunu anlamak gerekir.

Ezberlerle, ön yargılarla, özensiz ve hiç de zarif olmayan telkin ve temrinlerle, ret ve kabullerle geçirilen bir ilgi alanı olarak görülen dinin, gündelik yaşamdaki yansımaları da aynı düzeyde ele alınıp değerlendiriliyor. Sıradan bir müminde, inandığı dinin tutarlılığını ele veren birtakım işaretlerin bulunabileceği düşünülebilir. Aynı şekilde sıradan bir inkârcıda da bu tercihinin yaslandığı belli başlı imgelere ulaşılabilceği tahmin edilebilir.

Bu eşleştirmeler, dinin en temel özelliklerinin gündelik hayatın etkilerine nasıl olup da bu denli açık kalabildiği konusundaki modern havsalamayı, düzenleme fikriyatını takviye etmeye yarıyor. Öte yandan, din alanına dâhil edilmiş sorunların toplumsal düzeydeki maliyetlerinin tartışıldığı her seferinde de inananlar bu kumpastan “dinden gafil olmakla” suçlanarak, inanmayanlar da “din dediğin budur zaten” demekle kurtulduklarını düşünüyorlar.

Dinle mü'min arasındaki mümkün bağların bilişsel, duygusal ve hatta entelektüel boyutları ısrarla göz ardı ediliyor; kestirmeden yapılan yorumlar, hem insanı hem de onun kabuller alanını hırpalıyor. Günümüzde tipik bir “dindar”ın, onca müdahalelerle altüst olmuş zihin dünyasına hiç dikkat edilmeksizin, eylemlerinin bir inanç envanterinin yansıması olarak kodlanma ve okunmasına devam ediyor. Nihayet bu bildik şema ve veriler ekseninde yapılan analizler, bizim dine ilişkin algı ve yargılarımızı güçlendirmenin ötesine gitmiyor. Bütün bunlarla da dâhil olduğumuz sınırları yaracak ya da zorlayacak yeni bir “kudret eli”ne hiçbir zaman sahip olunamıyor. Artık yapılan analizlerde dinden çok, insan ve onun yapıp-ettikleri üzerinde duruluyor. Din de bu bağlamda insanî ve toplumsal beklentilerin arkaik bir lehçesi olmakla bir tutuluyor. Ne var ki bu çözümlenmeler de sonuçta bağlı bulunduğumuz referans dizgelerini ifşa etmenin ötesine gitmiyor.

Oysa bir dine inanmakla insan, ona bağlanmış, bir bilgi sistemine, müteal açıklamalara, değerler alanına tabi olmuş sayılır. İnanma, daha başlangıç etabında bile aklı, fikr(etmey)i, gözden geçirmeyi, hesaplama(ş)mayı, azap veren soru(n)larla baş etmeyi, varlık ve hayatı ciddiye almayı gerektirir. Böylece sor(uştur)mayı, kafa yorarak derinleşmeyi, hakikat iddialarının takipçisi olmayı, karşılaştırmalar yapmayı gerektiren sıkı bir deneyimleme süreci başlar.

Sonunda insan bir kararda eğlenir; inanmayı ya da inanmamayı seçebilir. Aslına bakılırsa gündelik yaşamdaki her bir kabulümüz de son tahlilde aynı evrelerden, benzer badirelerden, hengâme ve süreçlerden geçer. Ciddiye aldığımız bir şeyi, ona emek verdiğimiz, onu sahiplendiğimiz, karşılığında bir bedel ödediğimiz takdirde ancak kazanabiliyoruz. Dine ilişkin mesafe analizimiz de aynı süreçlere tabi oldukça, daha verimli sayılabilecek menzillere ulaşmak

zor olmuyor. Alışılmış bir tekrar olarak sık sık birbirine karşıt formlarda ele alınsa bile, felsefe yapmak, gerçekte bu aşamaların her birini başlı başına göze almayı gerektiriyor, bütün bunlar göz ardı edilerek yetkin bir düşünceye ulaşılamıyor.

Türkiye örneğinde de durum pek farklı sayılmaz; burada da din genellikle mevcut düzenek içindeki işlevi, rol ve statüleri üzerinden masaya yatırılıyor. Dinin gündelik hayattaki görünürlüğü, kamusal-özel alanlar içinde nelere tekabül ettiği, modernlik bağlamındaki uyum sorunları, verili siyasetle organik ilişki ve talepleri, din ve dünya arasında kilitlenmiş gerilim noktaları da, sonuçları ancak laiklik/sekülerlik tartışmalarının birer parçası sayılabilecek şekilde ele alınıp sorgulanıyor.

Öte yandan bizde din konusunda yapılan tercihler, daha çok kültürel bir devamlılığa dâhil olmakla olmamak arasında gidip geliyor. Hayata katıldığımız çevrede, aileden mahalleye, resmî müfredattan kamusal ortaklıklara kadar hemen her yerde, hangi dine ya da inanç alanına sadık ve itaatkâr kalacağımız hususunda, bizi her zaman tatmin etmesi beklenen kabullerimizin, istisnasız kendisine yaslanacağı bir makuliyet zemini daha baştan oluşturulmuş oluyor. Bu referans dizgesi, içinde yer aldığımız evren, bize her zamankinden farklı görünmediği sürece bizi tatmin edecek açıklamalara sahip olma iddiasını sürdürmeye devam ediyor.

Bu ikna, ortak bir epistemolojinin anlam haritalarına gönderme yapmayı ihmal etmediği gibi, verili paradigmanın kalıplarına uymaktan da geri durmuyor. Dini, hâkim paradigmanın üstünde tutmak yerine onu bu paradigmanın organik parçası, hatta çok kereler bu paradigmanın açıklamasına mahkûm kılmak, kültürel ayrıksılığın bir zaafı olarak açığa çıkıyor. Dine kültürel aidiyetler üzerinden bağlanmak, özde bir tür nostalji sayılabilecek duygusal açıklıkları harekete geçiriyor. Bu da nahoş bir radikalizmden, silik kimlik beyanlarına kadar çeşitlenebilen müphem ve naif bir dindarlık formuyla dinselliğin sahilik vurgusunu kısıtlıyor.

Günümüzde popüler din anlayışının, varlık dünyamıza, yaşam tercihlerimize ve daha da önemlisi içinde yaşadığımız evreni anlama ve onu açıklama talebimize nasıl bir katkı sunduğu/sunabileceği konusunda esaslı bir bilgi ve sorgulamaya müsait olmadığı kolayca anlaşılıyor.

Din, derinlik kaygısı güden her ilgiyle birlikte giderek bir tür seçkinci tavırla özdeşleşiyor. Yine de her şeye rağmen bu oldukça sınırlı sayılabilecek yönelimin tezahürlerine, Türkiye gibi dinle öteden beri gerilimli sayılabilecek bir ilişki içinde olan ülkelerde rastlamak bir hayli zor. Çünkü buralarda din, sosyopolitik gerçekliğin dili içinde ancak fark edilebiliyor, tanımlanıp tartışılıyor. Oysa dinin sonuçta bir cevap önerisi olarak öne çıkan açıklımları, pekâlâ hepimiz için birer imkân, bir tasavvur zenginliği hatta bir şans olarak değerlendirilebilir.

İnsan(lığ)ın en temel problemlerini aşma iddiası taşıyan her din gibi İslâm da kendi sistematiğiyle, insan yaşamının tüm alanlarındaki boşlukları kapatarak, onu, her daim

yapılandırmakla sınırlı kalmaksızın bütün bir evren karşısında takviye etme arzusuyla ruhunu olgunlaştırma iddiası taşımaktadır. Müslüman imajının geçmişte kaldığı sanılan örneklerine bugün modernliğin sunumlarına yeterince bulaşmamış yerlerde ancak rastlanabiliyor. Modernliğin altüst ettiği inançlar, kimlik ve tasavvurlar din algısını da köklü bir şekilde değiştirmiş bulunmaktadır. Dine ilişkin algı değişikliği, belli başlı taleplerin modernleşmesiyle de yeni bir mecrada buluşuyor.

Araçlardaki farklılaşma anlam(a) kaybını hızlandırıyor. Yeni zamanların diline tercüme edilmemiş bir dinsel retorik, zamanın dışında kalma tehlikesi taşıyor, pek çok insanın dinle olan bağı giz(em)li bir ajanda bilgisi olarak kalıyor.

Modernlik, gelenekli toplumların tüm parametrelerini sarsıyor. Bu nedenle günümüzde halk arasında varlığını sürdüren İslam, çok yerde güçlü ve kendinden emin bir dile sahip olsa bile bu dil ve söylemin modernlik bağlamındaki yeni üretimlerine ulaşmak her zaman mümkün değil. Müslüman toplum, modernlikle görece şekilsel sayılabilecek yeni bir bağlantı kursa bile, yeni zamanlarda bu retorik, güçsüz ve cılız bir ses olmanın ötesine geçemiyor. Modernliğin iliklerine kadar işlediği açıkça görülen örneklerinde bile din, zayıf bir paydaş olmanın ötesinde farklı bir dil ve söylemle buluşturulamıyor.

Dinin hâlihazırdaki modernleşme stratejilerine tahvil edilmesi, genel geçer düzeyde tekrarlanan araçsallık iddialarını güçlendiriyor. Sözelimi kent ahalisi, dinde bulmak istediği coşkuya, maneviyat ve hissiyata artık eski düzeyinde ulaşamıyor, zorlanıyor. İslam'ın gelenek içinde ürettiği şehir dili, yerini ya taşranın dar evrenine ya da göçmenin hareketli dünyasına terk etmiş görünüyor. Temel sabiteler sıklıkla tartışılmakta, din dili de hızla sekülerleş(tiril)mektedir.

Dinin gündelik siyasetin ve laik gerekliliklerin aşındırmasıyla birlikte zayıflatılan vizyonu, modern tüketim kalıplarıyla da birtakım formlar kazanıyor. Din, sekülerleşme dalgasının etkisiyle, hızla gündelikleşiyor. Öyle ki din istismarıyla dini talepleri ayırmak bile giderek zorlaşıyor, din bir hâl olmaktan çok bir fenomen olarak görülüyor.

Modern dindarlık ölçütleriyle ilişkiye geçen pek çok insan, sonuçta dinden uhrevi bir haz almakta zorlanıyor. Bununla birlikte din, hangi anlam dünyalarıyla ilişkili olursa olsun, bir şekilde “kaybolan tat” olarak kendini hatırlatıyor. Dinin bir başkasının çıkarlarına hamledilemeyecek boyutları, pekâlâ Marks'ın yıllar önce “çaresiz insanların dili” olarak resmettiği şeyin aksine, bugün uluslararası güç ilişkilerine tahvil edilebiliyor. Değişik dinî tutumlardan, refleks ve duruşlardan söz edilebiliyor, örneğin İslam söz konusu olduğunda radikal, köktenci ya da ılımlı Müslümanlık şeklinde vülgarize edilmiş siyasetlerin önü açılıyor. Dinin bilişsel düzeyde tam bir güvenlik alanı olarak görülebilecek yanları, şimdilerde tam bir güvensizlik aracı olarak yeniden tanımlanabiliyor.

Öte yandan İslam'ın halk katında şekillenen temsilleriyle, İslam karşıtlığının yine halk katında karşılık bulan temsillerinin son tahlilde aynı metodik çerçevede buluşan simetrik ortaklığı üzerinde de pek az kafa yorulmaktadır. Taşra dindarlığından beslenen dinsel muhayyelatta olduğu gibi, din karşıtlığını birkaç tekrar üzerinden sürdüren zayıf bir eleştiri-politikte de entelektüel bir zemin yerine amiyane bilginin sınırlarında dolaşmak tercih ediliyor.

Farklı olana tahammülü olmayanların, inanan ya da inanmayanlar karşısındaki tutumları pek fazla değişmiyor; kendisi gibi olmayana risk kaynağı olarak gören bir düzeneğin yarattığı gerilim, dinin sosyolojik görüntüler üzerinden siyasete dâhil olma çabalarına çok daha fazla imkân veriyor.

Geçmişte İslam'ın dış dünyayla karşılaşmalarında ortaya çıkan kayıpları en az zararla gidermeyi üstlenen Müslüman kelamcı ve filozofların gerçekleştirdiği atılım, bugün fantastik bir ilgiye dönüşmüş durumdadır. İlahiyatçılar, selefleri Gazalî'nin kendi çağdaşlarından gelen entelektüel saldırılar karşısında, felsefeciler de İbn Rüşd'ün, içerde giderek sönükleşen felsefesiz bir dinsellik karşısındaki teyakkuz halini ve onları motive eden saikleri pek az hatırlayıp harekete geçiyorlar.

Bu bağlamda, İslam'ın bu topraklarda her zaman “göz dolduran” dikkat çekici varlığından nasıl olup da yeni bir medeniyete gidişe yol bulunamadığı sorusu hâlâ ortada durmaya devam ediyor. Modern zamanlar içinde dinin değişime uğrayan boyutlarını yeni bir okumaya tabi tutmak ve onu mevcut zamanın gerekliliklerini göz ardı etmeksizin saygın ve canlı bir statüye kavuşturmak kimin ödevidir? Eğer tatminkâr bir huzura erişmek asıl hedefse, bu çerçevede modern dünyaya uyum, İslam karşıtı söylemlere yetkin cevaplar bulma ve Müslümanlar hakkında çoğalan korku ve algı bozukluklarını giderme konusunda hatırı sayılır düzeyde yoğunlaşmak gerekecektir.

Aksi takdirde dinin mevcut hali, kaybolan tatla, özlenen huzur arasında gidip gelen ve asla durulmayan bir arayıştan öteye gidemeyecektir.

Kaynakça

- AKŞİT, Bahattin (1993). “Türkiye’de İslâmi Eğitim: Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Medrese Reformu ve Cumhuriyet’te İmam Hatip Okulları”, *Çağdaş Türkiye’de İslâm -Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet-*, Ed. Richard Tapper, Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Sarmal, ss. 99-131.
- AKTAY, Yasin (2000). “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı”, *İslâmiyat*, cilt: III, sayı: 3 (Temmuz-Eylül), ss. 29-36.
- AYHAN, Halis (1999). *Türkiye’de Din Eğitimi (1920–1998)*. İstanbul: İFAV.
- BAYRAMOĞLU, Ali (2006). *Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz – Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, İstanbul: TESEV.
- BİRTEK, Faruk (1999). “Bir Çağdaşlaşma/Çağdaşlaşmama Projesi: Bir Deneme”, *Cogito*, sayı: 15 (Yaz), ss. 170-184.
- CİZRE, Ümit (1999). *Muktedirlerin Siyaseti -Merkez Sağ, Ordu, İslâmcılık-*, İstanbul: İletişim.

- ÇARKOĞLU, Ali; TOPRAK, Binnaz (2006). *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: TESEV.
- DAVİSON, Andrew (2002). *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: İletişim.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (1997). “Medeniyetlerin Ben-İdraki”, *Divân*, yıl: 2, sayı: 3, ss. 1-53.
- ERGÜDER, Üstün; ESMER, Yılmaz; KALAYCIOĞLU, Ersin (1991). *Türk Toplumunun Değerleri*, İstanbul: TÜSIAD.
- GÜNGÖR, Erol (1998). *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken
- GÜRTAŞ, Ahmet (1982). *Atatürk ve Din Eğitimi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- JÄSCHKE, Gotthard (1972). *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Bilgi.
- KARA, İsmail (2008). Cumhuriyet Türkiye’si’nde Bir Mesele Olarak İslâm, İstanbul: Dergâh.
- MARDİN, Şerif (1990). “Türkiye’de Kimlik Meselesi ve İslâm”, *Dergâh*, sayı: 8 (Ekim), ss. 12, 13-20.
- MARDİN, Şerif (1992). *Türkiye’de Din ve Siyaset*, Der. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim.
- OSKAY, Ünsal (1989). “Modern Toplumlarda Gündelik Hayatın Sistemle Bütünleşmemiz ve Birey Olamayışımız Açısından Önemi”, *Günlük Hayatın Eleştirisi*, 2.b., İstanbul: Ayrıntı, ss. 7-13.
- ÖZDALGA, Elisabeth (2006). *İslâmcılığın Türkiye Seyri -Sosyolojik Bir Perspektif-*, Çev. Gamze Türkoğlu, İstanbul: İletişim.
- PAKER, Oya (2003). “Gündelik Bilginin İnşası Bağlamında Sosyal Temsiller: Modernlik, Gelenek ve Din”, *Kültür ve Modernite*, Ed. Gönül Pultar, Emine O. İncirlioğlu, Bahattin Akşit, İstanbul: Türkiye Kültür Araştırmaları, Tetragon, ss. 239-263.
- SHAYEGAN, Daryush (1997). *Yaralı Bilinç -Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni-*, Çev. Haldun Bayrı, 3.b., İstanbul: Metis.
- SİAR (1985). *Dinî Değerler Araştırması*, İstanbul: Siar.
- SUBAŞI, Necdet (2004). *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İstanbul: İz.
- SUBAŞI, Necdet (2005). *Ara Dönem Din Politikaları*, İstanbul: Küre
- TANÖR, Bülent (1997). “12 Eylül Rejimi”, *Türkiye Tarihi -Bugünkü Türkiye (1980-1995)*. 2.b., Ed. Sina Akşin, İstanbul: Cem, ss. 26-58.
- TOPRAK. Binnaz; ÇARKOĞLU, Ali (2006). *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: TESEV.
- ÜLGENER, Sabri F. (1981). *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din*, İstanbul: Der.

Devlet-Din Ekseninde Özgürlükler, Hizmetler ve Finansman

*Hale Akay**

Giriş

Modern ulus devletlerin kuruluşunda iktidarın kaynağının halka dayandırılması ile insan hakları, eşitlik ve evrensel hukuk kavramlarının yaygın kabulü sonucunda din ve devlet ilişkilerinin de yeniden düzenlenmesi gerekmiştir. Çoğunlukla bir sekülerleşme süreci içerisinde ve bazı örneklerde devletin tarafsızlığına ilişkin daha net bir ayırım getiren laiklik ilkesi doğrultusunda ortaya çıkan bu yeni ilişki biçiminde, din siyasi iktidar üzerinde bir güç olma özelliğini yitirip kendi alanına çekildiği gibi, devlet de dini kurumlar üzerindeki gücünün sınırlandırılmasını ve bu kurumların -değişik derecelerde olsa bile- özerkliğini kabul eder.

Seküler sistemlerin temelinde dini inanç ve ibadet hürriyetinin tüm vatandaşlara eşit biçimde tanınması yatar. Din bireyin özel hayatının bir parçası olarak kabul edilir ve kamu düzenini bozmadığı ve başkalarının inanç hürriyetini kısıtlamadığı sürece bireyin özel hayatına karışılmaz. Her vatandaşın dini inançlarını özgürce ifade etme ve eğer bir dini gruba mensup ise ibadetini bu dinin kuralları doğrultusunda yerine getirme özgürlüğü vardır. Bu nedenle, bireylere inandıkları dinin gereklerini yerine getirmek için örgütlenme hakkı tanınır. Devlet, farklı dini inançlara sahip vatandaşlar arasında ayrımcı uygulamalarda bulunmamak, herhangi bir dini inanişaya ayrıcalık sağlayacak düzenlemelerden kaçınmak zorundadır.

Pratikte bu ideal duruma ne ölçüde ulaşıldığını gösteren kriterlerden biri, din ve devlet kurumları arasındaki ilişkinin yürütülme biçimidir. Din ve devlet arasındaki ayırım, ilkesel olarak net bir şekilde tanımlanmış olsa bile, uygulamada ulus devletler içindeki vatandaşların dini ihtiyaçlarına ilişkin düzenlemelerin şekli ve bu yolla vatandaşlar arasında eşitliğin ve tarafsızlığın

* İstanbul Bilgi Üniversitesi

ne ölçüde sağlanabildiği asıl belirleyici faktör olmaktadır. Sekülerleşme/laiklik dinin toplumsal hayattan dışlanması ve tamamen özel alana çekilmesi anlamına gelmez; değişik grupların dini örgütlenme talepleri ve dini eğitimden ibadete kadar birçok ihtiyacın gündelik hayat içinde ve çoğu zaman devlet kurumları ile ilişkili şekilde karşılanması gereği bunu imkânsız kılar. Çoğu ülkede inanç ve ibadet ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik faaliyetlere ilişkin kurallar ve düzenlemeler mevcuttur. Din hizmeti adı altında toparlayabileceğimiz bu düzenlemeler, belirli bir dini grubun o ülkede nasıl örgütlendiğini, hangi haklardan yararlandığını, hangi sınırlandırmalara maruz kaldığını gösterir.

Temel olarak bir dini cemaatin kurumlarının din hizmetlerinden kastedilen, ibadet ve öğreti ihtiyaçlarının karşılanması ve sürekliliğinin sağlanmasıdır. Dini kurumlar her şeyden önce birer ibadet ve sosyal ilişki noktasıdır. O dine mensup kişilere, dinin gereği olan ritüellerin yerine getirilebileceği imkânı sunmakla yükümlüdürler. Dolayısıyla modern seküler sistemleri incelerken en önemli kıstaslardan biri, dini gruplara tanınan yasal statüler ve bu çerçevede ihtiyaçların giderilmesi imkânı olmaktadır. Yine dini örgütlenmelerin kendi inançlarını bir nesilden diğerine aktarma, nikâh ve cenaze gibi törenleri gerçekleştirme, dini görevli eğitime ve çalıştırma gibi ihtiyaçları vardır ve ulus devletlerin ilk, orta ve yüksek öğretim sistemleri, medeni kanunları, istihdama ilişkin kuralları ve ifade özgürlüğüne ilişkin düzenlemeleri bu ihtiyaçlara ilişkin sonuçlar doğurur. Bunlara ek olarak ceza infaz kurumları, çocukların ve yaşlıların korunmasına yönelik kurumlar ve hastaneler ile askerlik hizmetleri gibi bireylerin ibadet ihtiyaçlarının karşılanmasını gerekli kılan tüm idari yapılara ilişkin düzenlemeler de seküler bir devletin ilkeleri çerçevesinde incelenmelidir.

Modern seküler devletlerde dini kurumların hizmetlerinin regülasyonu birbirinden büyük farklılıklar gösterir. Bu farklılıklar genellikle geleneklerden ve ulus devletleşme sürecinde ortaya çıkan toplumsal dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Seküler/laik kategorisi içinde kabul edilen ülkeler arasında bir resmi dini olanlar olduğu gibi, tam bir ayrışmayı öngören laiklik ilkesini anayasal olarak kabul etmiş olanlar da vardır. Bir dinin kurumlarının devletin resmi dini örgütlenmesi olarak kabul edilen ülkelerin aksine, bazı ülkelerde cemaatlerle ilişkiler belirli bir sisteme bağlanmış işbirliği yöntemleri ile yürütülmekte, kimilerinde ise devlet din hizmetlerine hiçbir şekilde müdahil olmamaktadır. Devlet kurumları ile dini örgütlenmeler arasındaki daha yakın ve özellikle belli bir grubu kayıran bir ilişkinin varolagelmesi, bazı örneklerde istatistiksel ve tarihsel üstünlüğe sahip cemaatlerin bu konularından kaynaklanmakta ve bu cemaatlerin siyasi güç elde etmelerine de olanak verebilmektedir. Bazı örneklerde ise bu yakın ilişkinin temelinde devletin dini cemaatlerin ve kurumların tam bir özerkliğe sahip olmalarını tehlike olarak görmesi yatmaktadır.

Devlet ve dini örgütlenmelerin din hizmetleri üzerinden ilişkileri/ilişkisizlikleri konusunda belirleyici bir faktör de dini kurumların finansman yöntemidir. Bu konuda da çeşitlilik gösteren düzenlemeler mevcuttur. Dini örgütler ile devlet arasında hiçbir mali ilişkinin bulunmadığı

örnekler nadirken, çoğu zaman doğrudan devlet yardımlarından, özel vergilendirme/muafiyet uygulamalarına ve dini nitelikte sayılabilecek bazı hizmetlerin kamu tarafından finansmanına uzanan yöntemler karşımıza çıkmaktadır. Devletlerin dini bir amaç gütmeyen uygulamaları da bazen dolaylı olarak dini örgütlere mali avantaj sağlayabilmektedir.

Bu makale, Türkiye’de din hizmetlerinin örgütlenme biçimini yukarıda çizilen çerçevede analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçeveyi daha belirgin kılabilmek ve kıyaslamalara imkân verebilmek amacıyla ilk olarak laiklik/sekülerleşme kavramlarının ithal edildiği Avrupa ülkelerinde ve ABD’de bu hizmetlerin nasıl yürütüldüğüne ilişkin örnekler ele alınacaktır.

1. Avrupa ve ABD’de Din Hizmetleri

Avrupa’da ulus devletlerin inşasında ve buna bağlı olarak din-devlet ilişkilerinin düzenleme biçimlerindeki farklılıkların kökeninde, 1555 tarihli Augsburg Barış Antlaşması’nın ortaya çıkardığı mezheplerin kıta üzerindeki coğrafi dağılımı önemli bir rol oynamıştır. En kaba şekliyle Protestan ve Katolik mezheplerin bölgesel iktidar alanlarını oluşturan bu Antlaşma ile Avrupa temelde üç mezhep bloğuna (Katolik, Luteryen ve Ortodoks) bölünmüştür. Diğer taraftan 1500’lerde Avrupa’nın batısı ve doğusundaki tarım toplumları arasındaki farklılıklar keskinleşmiştir. Batıda serfliğin ve feodalizmin ortadan kalkışı, şehirlerin önem kazanması ile başlayan süreçte devlet ve piyasa arasında bir ayrışma yaşanırken, doğuda derebeyleri hâkimiyetlerini büyük ölçüde korumuşlardır. Böylece Batı Avrupa’da modern, şehirleşmiş ve istikrarlı görece küçük ulus devletler ortaya çıkarken, Doğu çok-etnisiteli büyük imparatorlukların sahnesi olmuştur. Bu eşanlı iki gelişme ile Avrupa’nın batı ve doğusunun ulus devletleşme ve kültürel bütünleşme süreçlerindeki farklılıklarla birbirinden ayrıldığı ve Batı Avrupa’nın kabaca üç mezhepsel dilime bölündüğü bir coğrafi dağılım ortaya çıkmıştır: Protestan cemaatin hâkim olduğu ülkeler (İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya, İzlanda), önemli sayıda Katolik azınlıkla birlikte Protestan cemaatin hâkim olduğu ülkeler (Hollanda, Almanya, İsviçre, Birleşik Krallık¹) ve Katolikliğin hâkimi olduğu ülkeler (Fransa, İspanya, İtalya, İrlanda, Avusturya, Belçika).²

Avrupa’nın değişik bölgelerinde farklı mezheplerin hâkim konumda olması ve farklı ulus devletleşme tecrübeleri ülkeler arasında din-devlet ilişkilerinin gelişiminde de değişik pratiklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu farklılıklar din-devlet ilişkilerinin günümüzdeki düzenleme biçimlerinde de etkilerini hissettirmektedir. Bu nedenle devlet kurumları ile dini örgütlenmelerin ilişki kurma biçimlerine dair tek bir Avrupa pratiğinden bahsedilmesi zordur; aksine kafa

¹ İngiltere örneğinde Anglikan Kilisesi, Katolikliğin bir alt grubu olarak kabul edilse de, Katolik Kilisesinin hâkimiyetinden çıkış süreci itibarıyla bu gruba dâhil edilmiştir.

² H. Knippenberg (2006) “The Political Geography of Religion: Historical State-Church Relations in Europe and Recent Challenges”, *GeoJournal* 67, 253–265.

karıştıracak ölçüde bir çeşitlilik mevcuttur. Ancak tüm bu farklılıklara rağmen yine de seküler devletleri diğerlerinden ayırt eden ortak bir temelden söz edilebilir.

Batı Avrupa ülkelerinde din-devlet ilişkilerinin temelini, tüm dini grupların dini inanç ve ibadet özgürlüklerinden tam olarak ve eşit biçimde yararlanması ilkesi oluşturur. İnanç ve ibadet özgürlüğüne ilişkin düzenlemeler bireysel, toplu ve örgütsel özgürlükleri içinde barındırır. İkinci bir özellik, bu ilişkilerin esnekliği ve ihtiyaçlara göre değişim göstermesidir; devlet ile dini kurumlar arasındaki ilişki yöntemlerindeki farklılıklara rağmen bazı pratikler zaman içinde birbirine yaklaşmakta, benzer sorunlara karşı üretilen çözüm yöntemlerinde değişik hızlara ve değişik toplumsal direnç yoğunluklarına rağmen birbirine benzer eğilimler gözlenmektedir.

Avrupa ülkelerinde dini inanç ve ibadet özgürlüğüne ilişkin düzenlemeler incelendiğinde bile bir tek tip uygulamadan söz etmek mümkün değildir. İngiltere’de 18. yüzyılda kabul edilen dini inanç ve ibadet özgürlüğü, İspanya’daki Protestanlar için ancak Franco dönemi sonrasında tanınabilmiştir. Devlet ile dini kurumlar arasındaki ilişkiler ise daha da karmaşıktır. İskandinav ülkeleri, İngiltere ve Yunanistan’da hâlâ devletin bir resmi kilisesi bulunmaktadır; ancak birçok ülkede resmi kilisenin varlığına rağmen devlet ile kilise arasındaki ilişkiler giderek daha da gevşetilirken, Yunanistan’da Ortodoks Kilisesi hâkim konumunu sürdürmekte ve Ortodoksluk Anayasaya göre resmi din kabul edilmektedir. İtalya ve İspanya’da ise Katolik kilisesi resmi kilise statüsünde olmamasına rağmen görece bir siyasi güce ve buna bağlı ayrıcalıklara sahiptir. İrlanda Anayasası’nda egemenliğin kaynağının kutsal kilise olduğu belirtilir ancak Katolik Kilisesine devlet yardımı yapılması yasaklanmıştır. Hâlbuki anayasalarında böyle atıflar bulunmayan birçok ülkede, hatta devletin laik niteliğinin anayasal güvence altında olduğu Fransa’da bile, başta kiliseler olmak üzere dini cemaatlere sağlanan doğrudan ve dolaylı mali yardımlar mevcuttur.

Tüm bu karmaşıklık ve çeşitlilikten dolayı, Avrupa ülkelerindeki uygulamalar incelenir ve kıyaslanırken şu noktalar dikkate alınmalıdır: (1) Resmi bir kilisenin varlığı. (2) Dini cemaatlere ilişkin belirli bir yasal statünün ve ilişki şeklinin varlığı. (3) Dini cemaatler ile devlet arasındaki mali ilişkiler ve şeffaflık. (4) Eğitim ile hastane, cezaevi vb. kurumlarda din hizmetlerinin sağlanmasına yönelik düzenlemeler. (5) Dini inançlar açısından çeşitlilik arttıkça bu düzenlemelerin ne şekilde şartlara uyarlandığı ve kapsayıcılığı...

Resmi kiliselerin bulunduğu ülkelere bakıldığında ya doğrudan kilisenin bu statüsüne son vermeyen ancak yeni cemaatleri de kapsayan düzenlemeler yoluyla yahut Galler ve İsveç örneklerinde olduğu gibi bu statünün tamamen ortadan kaldırılmasıyla bu ilişkinin giderek sembolikleştiği göze çarpmaktadır. Bu ülkelerin tamamında devlet ile kiliseler arasında mali ilişkiler söz konusudur. Alman geleneğinden gelen ülkelerde herhangi bir kiliseye özel bir ayrıcalık verilmemiş, farklı dini cemaatlere konkordato adı verilen sözleşmelerle yasal statüler ve bunlara bağlı haklar sağlanmıştır. Örneğin Almanya’da kiliseler devlet tarafından kontrol edilmez ve bağımsız tüzel kişiliklere sahiptirler. İşbirliğine dayanan ilişki kapsamında devlet dini

cemaatler adına vergi toplar ve temsil oranlarına göre dağıtır, bu hizmet karşılığında ise bir ücret alır. Protestan ve Katolik din görevlileri ordu, cezaevi ve hastanelerde görev alır ve orduda çalışanların ücretlerini devlet, diğerlerininkini cemaatler karşılar. Kiliseler ayrıca çocuk parkları gibi sosyal hizmetler üzerinden de gelir elde ederler. Fransa’da ise kiliseler dernek statüsünde değerlendirilmekte, hiçbir mezhep resmi olarak tanınmamakta, dini kurumlar sübvansede edilmemekte, ancak bazı mali esneklikler sağlanmaktadır. Yine hastaneler, cezaevleri, okullar ve ordu gibi kurumlarda din görevlisi bulundurulması güvence altına alınmıştır. Fransa ile birlikte en kendine özgü örneklerden birini teşkil eden Birleşik Krallık’ta dini özgürlüklerin kaynağı Common Law’un garantisi altındaki hoşgörü düzenidir. Resmi olarak tanınmış iki kiliseye ek olarak, bütün Hıristiyan mezhepleri ve tarikatları farklı kiliseler içinde bağımsız bir şekilde örgütlenmişlerdir. Bununla birlikte dini cemaatler için özel olarak belirlenmiş bir yasal statü/tüzel kişilik yoktur. Hem resmi kiliselere, hem de diğer dinlere mensup dini görevliler kamu hizmeti alanında silahlı kuvvetler, hastaneler ve cezaevlerinde çalışabilmekte ve bu hizmetlerinin karşılığında maaş alabilmektedirler.³

Batıda ulus devletleşmenin ilk aşamalarından bugüne dini gruplarla devlet arasındaki gelişmelerin evrimi incelendiğinde hemen her ülkede pratiklerin -ister laiklik ilkesi gibi net bir ayrışmayla, ister resmi kilisenin kabulü gibi bir kurumsallaşmayla başlamış olsun- esneklik kazandığı ve liberalleştiği gözlemlenmektedir. Ferrari bu durumu günümüzde hukukun oluşturulmasında örgütlü grupların kendi ihtiyaçlarına göre belirledikleri hükümleri uygulamaya geçirme gücüne ve bunun giderek sözleşmeci niteliği önem kazanan bir mevzuatın ortaya çıkışına yol açmasına bağlamaktadır. Devletin “değişik gruplar arasında bir arabulucu” rolü üstlenmesine yol açan bu süreçte, devlet cemaatlerin kendi doktrinlerine ve iç işleyişlerine -buna hukuken hakkı olduğu durumlarda bile- karışmaktan uzak durma, ancak vatandaşlarının dini ihtiyaçlarının tatminine yönelik uygulamaları devreye sokma yolunu seçmektedir. Anlaşma tarzı araçların yaygın kullanımı, dine ilişkin hukuki uygulamalarda çok çeşitli anlaşma türlerinin ortaya çıkışına yol açmaktadır. Bu tür anlaşmalar cemaatlerin temsil mekanizmaları ile devlet kurumları arasında müzakere edildiğinden, her cemaatin kendi kimliğine ve ihtiyaçlarına uygun hükümler getirilmesine katkıda bulunma imkânı bulunur. Böylece devletler, devlet ve kilise ayrımının dine verdiği özel statüyü bırakıp, dine yeni fakat eskisine göre daha zayıf bir statü sağlama yoluna girmişlerdir. Bu değişim özellikle kendi taleplerini gündeme getirme gücü olan dini cemaatler açısından bir ilerleme sayılsa da, bir cemaat şeklinde örgütlenme imkânı olmayan inançsızları dezavantajlı konuma düşürmektedir.⁴ Daha genel bir ifadeyle, günümüz hukukunda sosyal kontrat hakkı ancak temsil imkânına ve dolayısıyla müzakere gücüne sahip gruplar tarafından kullanılmaktadır ve özellikle dini inançları bulunmayanların örgütlenme açısından

³ J. Costa-Lascaux (1996) *Les Trois Âges de la Laïcité*, Hachette Livres, 95–97.

⁴ S. Ferrari (1998) “Seperation of Church and State in Contemporary European Society”, *Journal of Church and State*, 30, 533–547.

dezavantajlarına ek olarak, dini cemaatlerin tanınmasına ilişkin düzenlemeler de bu haktan yararlananların kapsamını daraltabilmektedir.

Avrupa'da son dönemlerde din-devlet ilişkileri açısından önem taşıyan bir başka gelişme ise göç ve yeni dinlerin ortaya çıkışı sonrası toplumlar içindeki inanç çeşitliliğinin artmasıdır. Yeni dini inanç gruplarına yönelik yasal düzenlemelerde de ülkeden ülkeye farklılıklar vardır. Mevcut hukuki statülerin ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden tanımlanması veya yeni tüzel kişilik ve haklara ilişkin yasal düzenlemelere gidilmesi yaygın olarak gözlenen uygulamalardır. Genelde az sayıda mezhebe ve bu mezheplerin hiyerarşik yapıya sahip örgütlenmelerine göre tasarlanmış kurumsal ilişkilerde esneklik sağlamak ve yeni yöntemler geliştirmek zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin Avrupa ülkelerinde sayıları giderek artan Müslümanlar arasında etnik ve mezhepsel farklılıklar bulunur ve çoğu zaman kilise benzeri bir hiyerarşik örgütlenme söz konusu değildir. Bu durum karşısında bazı ülkelerde Müslüman cemaatler için yeni örgütlenme şekilleri tasarlanmakta, bazı ülkelerde ise Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) gibi göçmenlerin geldikleri ülkelerdeki kurumlarla işbirliğine gidilmektedir. Yasal mevzuatın yeni din ve mezhepleri kapsayacak şekilde genişletilmesi bu inanç gruplarının hangi kriterlere göre tescil edileceğini bir sorun haline getirmiştir. Bazı ülkeler herhangi bir tescil çabasına girmezken, bazı ülkelerde bir dini cemaat olarak kabul edilmek için bazı şartların yerine getirilmesi talep edilmektedir. Bu sadece cemaatin üye sayısına ilişkin alt sınır gibi basit bir kurala dayandırılabilirdiği gibi, bazı örneklerde tescil için o dine ilişkin ayrıntılı bilgiler (inanç sistemi, ritüelleri vb. hakkında ayrıntılı belgeler) talep edilmektedir.

Dini cemaatlerin özel yasal statülere tabi olduğu ülkelerde yeni cemaatlere ilişkin tüzel kişiliklerin tanınmasında yasal boşlukların ve yetersizliklerin bulunması dini özgürlüklerin tam olarak hayata geçirilmesini de engellemektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde (AİHM) görülen davalar incelendiğinde, devlet ile dini örgütlenme arasında çok sıkı bağların mevcut olduğu Ortodoks ülkelerin, bu açıdan Katolik ve Protestan ülkelere kıyasla daha çok hukuki sorunla karşılaştıkları görülmektedir. Bu sorunlar sıklıkla ülkenin milli kültürüne yabancı olarak nitelenen azınlıktaki dini gruplara karşı olumsuz tavırdan kaynaklanmaktadır.⁵

Venedik Komisyonu'nun Türkiye'ye ilişkin olarak 2010 yılında yayınladığı görüşünde, azınlık hakları açısından bakıldığında Avrupa'da en yaygın görülen uygulamanın dini cemaatlere tüzel kişilik hakkı tanınması olduğu vurgulanmıştır. Cemaatler bu yolla bir dernek veya vakıf kurmak gibi dolaylı yollara gerek kalmadan, bir kilise veya cemaat olarak kendini kaydettirmekte, böylece mülkiyet edinme, yasal haklarını kullanma, çalışan istihdam etme vb. olanaklardan yararlanma

⁵ R. Torfes (2007) "Religion and State Relationships in Europe", *Religious Studies Review*, 1(4), 31–41.

imkânına kavuşmaktadırlar. Komisyon, Avrupa ülkelerini azınlıktaki dini gruplara tanınan haklar açısından dört kategoriye ayırmıştır⁶:

- 1) Bir resmi kilisenin bulunduğu ve geri kalan cemaatler için farklı kuralların uygulandığı İskandinav ülkeleri.⁷
- 2) Alman geleneğinden gelen ve dini cemaatlere kamu hukuku kapsamında farklı statülerin tanındığı ülkeler. Örneğin Almanya’da bu statüler belli bir takım zorunlulukların yerine getirilmesi şartı ile verilmekte ve bu zorunlulukları yerine getiremeyen az sayıda (ve küçük nüfuslu) cemaat farklı yöntemlerle yasal statü kazanmaktadır.
- 3) Değişik cemaatler için onların ihtiyaçlarına göre farklı şekillerde düzenlenmiş, yasal statüyü de kapsayan çoklu-mevzuatların bulunduğu ülkeler. Örneğin Norveç’te resmi kilise haricindeki dini cemaatlere “dini topluluklar” adı altında özel bir statüden yararlanma hakkı tanınmıştır. Bu statüye sahip cemaatlerin resmi kilise ile aşağı yukarı benzer hak ve (fonlara erişim dâhil) ayrıcalıklardan yararlanma imkânı bulunmaktadır.
- 4) Son kategoriye ise dini cemaatlerin yasal statüsüne ilişkin herhangi bir düzenlemenin bulunmadığı ülkeler oluşturmaktadır. Buna bir örnek olan İngiltere’de, resmi kilise dışında kalan dini topluluklara hayır kurumları olarak örgütlenme olanağı tanınmaktadır. Bu tüzel kişiliği beraberinde getirmeyen bir uygulama olsa da, İngiliz sistemi genelde cemaatlerin ihtiyaçlarını tatmin eder görünmektedir.

Avrupa Birliği (AB) düzeyinde de din-devlet ilişkileri açısından bir uyumlaştırma çabası ve buna bağlı bir mevzuat bulunmamaktadır. 1997 tarihli Amsterdam Antlaşması’nın 11. Bildirgesi, AB’nin üye devletlerdeki kiliseler ve dini dernekler ile gruplara ilişkin ulusal hukuka tabi statüye saygı gösterdiğine veya herhangi birini desteklemediğine dair bir hüküm içermiştir. Her ne kadar kabul edilmemiş de olsa, Avrupa Anayasası’nın taslak metninin dini kurumlara ilişkin 52. Maddesi de bu meselelerin Avrupa boyutu dışında bırakılacağını bir kez daha göstermiştir. Bu maddede Amsterdam Antlaşması’ndaki hükme ek olarak, Birliğin tüm kilise ve örgütlerle, açık, şeffaf ve düzenli bir diyalogu açık tutacağı hükmü de yer almaktaydı.⁸ AB’nin din-devlet ilişkileri konusunda bağlayıcı herhangi bir düzenlemeye gitmemesinde değişik ülkelerdeki dini cemaatlerin böyle bir durumda sahip oldukları hakları ve ayrıcalıkları koruma çabası da rol oynamıştır. Yine de AB ülkeleri açısından din-devlet ilişkilerini kapsayan ortak bir temel Birlik mevzuatı değil, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve AİHM’de görülen davaların meydana

⁶ P. Van Dijk, C. Grabenwarter ve F. Sejersted (2010) Opinion on the Legal Status of Religious Communities in Turkey and The Right of The Orthodox Patriarchate of Istanbul to Use The Adjective “Ecumenical”, European Commission Through Law (Venice Commission), Opinion no. 535/2009, 6.

⁷ Venedik Komisyonu görüşünde, İskandinav modelinin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ni ihlal etmese de, pratikteki bazı uygulamalar açısından sorunlu olduğu belirtilerek, bunun Türkiye’deki Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesine en yakın model olduğu dile getirilmiştir.

⁸ R. Torfes, *agy.*, 31.

getirdiği içtihat üzerinden kurulmuş olduğu söylenebilir. Sözleşmenin din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 9. Maddesi ile örgütlenme özgürlüğünün devletin haksız müdahalelerine karşı korunması hakkındaki 11. Maddesi, değişik AİHM kararlarında da belirtildiği üzere, bu alandaki yaklaşımının özünü oluşturmaktadırlar. AB içinde din-devlet ilişkileri konusunda bir uyumlaştırmanın yakın gelecekte gündeme gelmesini sağlayacak en önemli gelişme, AB çapında bir vergilendirme sistemine geçiş olabilir.

Tablo 1, AB'ye üye 15 ülkede din hizmetlerinin nasıl düzenlendiğini özetliyor. Uzun bir dönem, dine karşı baskıcı uygulamaların yürürlükte olduğu Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri de AB üyeleri arasındaki farklılıkları ve çeşitliği artırmıştır. Bu ülkeler din-devlet ilişkileri açısından çok farklı bir tarihsel gelişim yaşadıklarından ve büyük ölçüde diğer ülkelerdeki uygulamaları adapte etme sürecinde olduklarından, bu tablo dışında bırakıldılar.

Tablo 1 - AB Ülkelerinde Din Hizmetleri

Ülkeler	Resmi din	Devlet ve dini gruplar arasındaki ilişki	Devlet yardımı	Özel vergi uygulaması	Din dersi
Almanya		Devlet ve dini gruplar arasında "kamu hukuku altında işbirliği" adında özel bir statü bulunuyor. Bu statü, vergi toplama haricinde cezaevi, hastane ve askeri kurumlarda ibadet yeri açılmasına imkân veriyor. Statüye sahip 180 dini grup var. Dini örgütlenmelerin kendilerini tescil ettirmelerine gerek yok ancak vergi muafiyeti için kâr amacı gütmeyen kurum olarak tescil edilmeleri gerekiyor.	Kültürel ve tarihi gerekçelere dayandırılan yardımlar mevcut. Ayrıca, kamu hizmeti veren dini okullara ve hastanelere yardım ediliyor.	Eyaletlere göre değişen %8-9 oranında kilise vergisi uygulanıyor.	Okullarda Protestanlık, Katoliklik, Yahudilik ve İslam dersleri veriliyor. Eyaletler arasında uygulama açısından bazı farklılıklar bulunsa da genelde öğrenciler için ahlak dersleri seçeneği mevcuttur.
Avusturya		Dini örgütlenmeler üç ayrı yasal statüye ayrılmış durumda: Resmi olarak tanınmış dini topluluklar, dini inanç toplulukları ve dernekler. Sadece ilk statüdeki grupların (14 adet) zorunlu kilise katkı programlarına katılma, devlet okullarında din dersi verme ve ülkeye dini görevli sokma hakları bulunuyor. İkinci statüdeki grupların (10 adet) hakları kendi adlarına taşınmaz mal alma, mal ve hizmet anlaşması yapma ile sınırlı... Üçüncü statüdeki grupların taşınmaz mal edinmeleri dernekler kanununda belirlenmiş kurallara göre yürütülüyor.	Devlet, resmi olarak tanınmış dini örgütlerin okullarına ve bu örgütlerin özel ve kamu okullarındaki din öğretmenleri ile ibadet yerlerine mali destek veriyor.	Resmi olarak tanınan dini gruplar kendi üyelerinden %1 oranında vergi alabiliyor.	Din derslerine katılım, 14 yaş ve altındakiler için ebeveyn ve üstündekiler için öğrenci resmi olarak derse katılmama başvurusu yapmadığı sürece zorunlu. Bazı okullar din derslerine katılmak istemeyen öğrenciler için ahlâk dersini seçme imkânı tanıyor.

<p>Belçika</p>		<p>Altı dini grup (Katolikler, Protestanlar, Museviler, Anglikanlar, Ortodokslar ve Müslümanlar) resmi olarak tanınıyor. Devlet aynı zamanda seküler örgütlenmeleri de destekliyor, bu gruplar felsefi örgütler olarak tanınıyor.</p>	<p>Resmi olarak tanınmış dini gruplar merkezi, bölgesel ve yerel yönetimlerden destek alıyor. Seküler gruplar da Belçika Dini Nitelikte Olmayan Felsefi Topluluklar Konseyi vasıtasıyla bu yardımlardan yararlanıyor. Devlet resmi olarak tanınmış grupların görevlerinin ücretlerini karşılıyor. Dini eğitim ile dini nitelikteki binalara yapılacak yardımlarda yetki yerel yönetimlere ait...</p>		<p>Öğrencinin dini tercihlerine göre din veya ahlâk derslerinden birini seçmesi zorunlu. Tüm okullar öğrenci sayısı yeterli olduğu sürece resmi olarak tanınan dinler için ders açmak zorundalar.</p>
<p>Danimarka</p>	<p>Luteryen Protestan</p>	<p>Devlet, resmi kilise haricindeki dini örgütlenmeler için de bir resmi statü sağlıyor. 10 grup kraliyet fermanı ile 100'e yakın grup ise Din İşleri Bakanlığı yetkisi ile bu statüyü kazanmış. Bu gruplar kendi dini kurallarına göre nikâh kıymak, yurtdışından gelen dini görevliler için çalışma izni almak, mezarlık kurmak ve bazı vergi muafiyetlerinden yararlanmak gibi haklara sahiptir. 2007 yılında bu dini gruplarla ilişkiler İçişleri Bakanlığı'na devredildi.</p>	<p>Sadece resmi kilise doğrudan devlet yardımlarından yararlanabiliyor. Diğer dini grupların benzer yardımlardan yararlanmaması için Anayasa Mahkemesi kararı gerekiyor. 2007 yılında bu uygulamanın kaldırılması için açılan davada Anayasa Mahkemesi başvuru aleyhine karar verdi.</p>	<p>Sadece resmi kilise için %0.39–1.5 oranlarında bir vergi mevcut.</p>	<p>Okullarda Luteryen Protestan öğretiyi içeren bir din dersi bulunuyor, fakat ebeveynin izni ile öğrencilere bu derse katılmama hakkı verilmiş. Ayrıca müfredatta "Hıristiyanlık Çalışmaları" adı altında tüm dinleri kapsayan ve tüm dini inançlara saygıyı ve hoşgörüyü aşlayan bir zorunlu ders bulunuyor. Bu dersler için de ebeveynin onayı ile derse katılmama hakkı tanınmış.</p>

Finlandiya	Luteryen ve Ortodoks	Dini grupların tescili, 2003 Dini Özgürlükler Kanunu'na göre yapılıyor; devlet bu kanun uyarınca 53 grubu tanımış durumda...	2007 yılı sonunda kabul edilen bir kanun ile üye sayısı 200'ü geçen dini gruplar, devlet yardımlarından yararlanabilmek için başvuru yapabiliyor.	İki resmi kiliseye üye olanlar, gelirlerinin %1-2'si civarında bir kilise vergisi ödüyorlar.	Tüm okullarda din ve felsefe dersleri veriliyor, öğrenciler bu derslerden birini seçme imkânına sahip...
Fransa		Dini örgütlerin tescilli zorunlu değil, ancak vergi muafiyetinden yararlanmayı ve/veya resmi olarak tanımayı tercih edenler başvuruda bulunabiliyor. Tescil edilen dini gruplar için iki kategori bulunuyor: Vergi muafiyetinden yararlanabilen, dini faaliyetlerde bulunabilen ibadet dernekleri (<i>associations cultuelles</i>) ve muafiyet hakkı bulunmayan ancak kâr amaçlı faaliyet yapabilen kültür dernekleri (<i>associations culturelles</i>)...	Dini gruplara ibadet yerlerinin inşası için yardımlar veriliyor.	Sadece Alsas-Loren bölgesindeki Yahudi, Luteryen, Reformist Protestan ve Katolik örgütlerin üyelerinden vergi toplama imkânı bulunuyor.	Devlet okullarında din dersi verilmemekte fakat dinlere ilişkin bazı temel bilgiler tarih derslerinde işleniyor. Ailelere dini nedenlerle çocuklarına evde öğretim verme hakkı tanınmış.
Hollanda		Dini grupların tescil edilmesi gerekmiyor ancak mevzuatta dini cemaatlerin varlığı kabul edilmekte ve bu cemaatlere vergi muafiyeti dâhil ayrıcalıklar sağlanmakta... Kanunda dini cemaatin tanınmamasına ilişkin bir kistas getirilmemiş.	İnanıcı ne olursa olsun dini grupların devlet okullarındaki derslerine, dini okullara, diğer dini öğretim kurumlarına ve dini grupların hastanelerine devlet yardımı sağlanıyor.		Yerel yönetimler ebeveynlerin isteği doğrultusunda devlet okullarında din derslerinin verilmesinden sorumlular.

<p>Birleşik Krallık</p>	<p>Church of England (İngiliz Kilisesi – Anglikan) ve Church Of Scotland (İskoçya Kilisesi – Presbiteryen) resmi kilise olarak tanınmıştır.</p>	<p>Dini grupların tescilli gerekmiyor, pek çok dini grup hayır örgütleri statüsünde... Bu örgütler, hayır işleri amacıyla kullanıldığı sürece gelir ve sermaye kazanımlardan ve katma-değer vergisinden muaflar. Devlet ayrıca kamu görevlilerinin dini ayrımcılığa uğramaması ve ibadetlerini yerine getirmesi ile de sorumlu tutuluyor. Cezaevlerinde Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanlar için ibadet imkânı sağlanıyor. Askeri kurumlarda da azınlık dini gruplar için ibadet imkânları mevcut.</p>	<p>“İman okulları” olarak anılan okullar haricinde hiçbir dini grup, doğrudan devlet yardımı almıyor. Devlet ayrıca dini grupların ibadet mekânlarının bakımı ve korunması için yardım vermekte ve Anglikan Kilisesinin tarihi nitelikteki eserlerinin korunmasına yönelik fona katkıda bulunmaktadır.</p>	<p>Devlet okullarının %20’si dini nitelikte, devlet, kanunlara göre 3–19 yaş arasındakilerin dini eğitim almasından sorumlu... İngiltere ve Galler’de bu dersler ana müfredatın bir parçası. Bu derslerin içeriği için tek zorunluluk, belli bir dini temel almamaları ve öğrencileri bir dine döndürme amacı gütmemeleri... Okullarda Hıristiyanlık temelli günlük dini ayin gerçekleştiriliyor ancak öğrencilerin bu ayinlere katılmama hakkı var. 2009 yılında bu uygulamanın kaldırılmasına yönelik talepler gündeme geldi.</p>
<p>İrlanda</p>		<p>Devlet dini grupların tescilli gibi bir zorunluluk getirmemiştir. Ayrıca tescil için de herhangi bir düzenleme bulunmuyor.</p>	<p>Anayasaya göre Eğitim Bakanlığı hangi cemaate bağlı olursa olsun, okullara eşit fon sağlamakla yükümlü.</p>	<p>Devlet din dersine izin vermekte birlikte zorunlu tutmuyor. Fakat ülkedeki birincil ve ikincil öğretim okullarının büyük bölümü dini cemaatlere ait, çoğu okulda din dersi müfredatın bir parçası olsa da muafiyet imkânı tanınmıştır.</p>

İspanya	Protestan, Yahudi ve Müslüman gruplar 1992 yılından itibaren devlet ile ikili anlaşmalar yapıp bu yolla vergi muafiyetlerinden yararlanıyor ve dini nikâhların resmi geçerliliği sağlanıyor. Ayrıca bu sayede söz konusu gruplar okullara din öğretmeni, hastanelere, cezaevlerine ve askeri kurumlara din görevlisi yerleştirebiliyor. Bazı özerk bölgelerde başka dini gruplar'la da anlaşmalar mevcut. Dini grupların resmi olarak tescil ve reddedilmeleri halinde yargıya başvurma imkânları bulunuyor. Tescil edilmeyen grupların dernek olarak faaliyet göstermeleri de mümkün...	Devlet okullarında verilen din derslerine 2004'den itibaren mali yardım sağlanıyor. Ayrıca Çoğulculuk ve Bir Arada Yaşamı Vakfı yoluyla azınlıklara ve dini gruplara eşitlik ve diyalogu teşvik amacıyla destekler sağlanıyor.	Devlet vergi mükelleflerine gelirlerinin %0.7'si oranındaki bir tutarı Katolik Kilisesi'ne veya sivil toplum kuruluşlarına tahsis etme imkânı veriyor. Bu vergi diğer dini gruplar için kullanılmıyor.	Okullarda Katolikler için seçmeli din dersi imkânı bulunuyor. 2004 yılında sınıfların 10 öğrencinin altına düşmemesi kaydıyla Müslüman, Yahudi ve Protestan öğrenciler için de bu imkân tanındı.
İsveç	Dini faaliyet yürütmek için tescil gerekmiyor ancak devlet yardımlarından faydalanmak isteyenler bu amaçla başvuruda bulunabiliyor.	Resmi olarak tanınmış cemaatler doğrudan devlet yardımlarından yararlanıyor. Bağimsız dini okullar da devlet yardımı alıyor.	İsveç Kilisesi'ne ek olarak, tanınan sekiz cemaate (22 dini gruba) ulusal vergi sistemi üzerinden gelir elde etme imkânı tanınmış.	Tüm dinleri kapsayan din dersi zorunlu, ayrıca ebeveynlerin çocuklarını dini okullara gönderme imkânı da var.
İtalya	1984 yılında Katolik Kilisesi ile yapılan konkordatonun yenilenmesi sonrasında, bu tür anlaşmaların diğer dini cemaatlerle de yapılması imkânı tanındı. Başvuru halinde bu tür bir anlaşma yapılması sonrasında cemaat devlet hastanelerine, cezaevlerine, askeri kurumlara dini görevli yerleştirme, dini nikâhların resmi kabulü, dini	Devlet resmi olarak tanınmış gruplara ibadet yerlerinin inşası için fon ve arazi tahsis ediyor ve tarihi nitelikteki ibadet mekânlarının korunmasına katkı sağlıyor.	İtalya'da devlet toplanan gelir vergisinin yaklaşık %8 oranında bir bölümünü başta Katolik Kilisesi olmak üzere resmi olarak tanınan dini gruplara	1984 tarihli anlaşmaya göre devlet okullarında Katolik Kilisesi için seçmeli ders verme imkânı bulunuyor. Tüm dinleri kapsayan din dersi zorunlu, ayrıca ebeveynlerin çocuklarını dini okullara gönderme imkânı da var.

		<p>cenazelerin kolaylaştırılması ve dini gün ve bayramlarda öğrencilerin okuldan izinli sayılması gibi haklara sahip oluyorlar. Bu cemaatler ayrıca vergi muafiyetinden yararlanıyorlar.</p>		<p>yardım olarak aktarmaktadır. Bununla birlikte istemeyenler için bu paranın hayır derneklerine ve kültürel projelere aktarılması imkânı bulunuyor.</p>	
<p>Lüksemburg</p>		<p>1801'deki konkordato ile başlayan süreçte devlet ile anlaşma imzalayan dini cemaatler arasında Katolikler, Ortodokslar -Yunan, Rus ve Sırp-, Lüksemburg Reformcu Protestan Kilisesi ve Lüksemburg Protestan Kilisesi bulunuyor. Müslüman cemaat ile ilgili farklı bir yol izlenerek Parlamento tarafından kabulü gerekli görülmüştür. Müslüman cemaatler 2008'den itibaren İslami Merkez Konseyleri statüsüyle tescil için başvurularında bulunmaya başlamışlardır.</p>	<p>Devlet anlaşma imzaladığı cemaatlere, bu cemaatlerin dini görevlilerinin maaşları da dâhil olmak üzere doğrudan mali yardım sağlıyor. Din derslerinde görev alan öğretmenlerin maaşlarına ek olarak, anlaşma imzalanan dini cemaatlerin devlet ve özel okullarına da destek veriliyor.</p>		<p>1997 yılında Katolik Başpiskoposluğu ile imzalanan anlaşma gereği, din dersleri yerel bir mesele olarak görülüyor ve yerel toplulukların ihyaçılarına göre belirleniyor. Tüm devlet okullarında din dersi bulunuyor ve öğrenciler bu ders ile ahlak dersi arasında seçim yapıyor.</p>

Portekiz		2001 yılındaki Dini Özgürlükler Kanunu ile ulusal çapta 30 yıldan, uluslararası çapta ise 60 yıldan uzun süredir faaliyet gösteren dini grupların tanınmasına imkân verildi. Bu kanun kapsamına giren cemaatler vergi muafiyeti, dini nikâhın tanınması, cezaevleri ve hastanelerde din hizmeti ile dini gün ve bayramların kabulü gibi haklardan yararlanıyorlar. Kanuna göre her bir cemaat ile devlet arasındaki anlaşma ayrı bir şekilde müzakere ediliyor. Katolik Kilisesi ise bu kanun kapsamında değil ve özel ayrıcalıklara sahip...	Askeriye, hastaneler ve cezaevlerindeki Katolik dini görevliler için mali destek veriliyor.	Vatandaşlar gelir vergisinin %0.5'lik bir oranını Katolik Kilisesi'ne veya diğer bazı kurumlara tahsis edebiliyor. Diğer dini örgütlerin bu vergi gelirinden yararlanma imkânı yok.	Orta öğretimde seçmeli “din ve ahlak” dersi bulunuyor. Bu ders yerine Katolikliğe giriş dersi alınabiliyor, ancak bu durumda öğretmenlerin Katolik Kilisesi tarafından onaylanması gerekiyor. Bir okulda o dine mensup en az 10 öğrenci bulunması koşuluyla, resmi statüye sahip diğer dini cemaatler de din dersi verme hakkına sahipler...
Yunanistan	Ortodoks	Sadece Ortodoks Kilisesi, Yahudiler ve Müslümanlar mülk sahibi olma, miras bırakma, miras alma ve kendi dini gruplarının ismi ile hukuki işlemde bulunma hakkına sahipler. Bunlar dışında kalan bazı “bilinen dinler” için tüzel kişilik kazanma imkânı mevcut, fakat ibadet yerine sahip olma dâhil bazı haklar kısıtlanıyor.	Devlet, Ortodoks Kilisesi'nin dini görevlilerinin maaşları, eğitim masrafları ve bu kiliseye ait ibadet mekânlarının ihtiyaçları için mali destek veriyor. Ayrıca Batı Trakya'daki üç resmi Müslüman liderin ve imamların maaşları ödeniyor ve bu gruplar haricinde kalan imamlara az miktarda bir aylık gelir sağlanıyor.	Ortodoks öğretiler için din dersi zorunlu... Ortodoks olmayan öğrenciler isterlerse bu dersten muaf olabiliyor.	

Kaynak: Avrupa Parlamentosu, “Tax co-ordination in the European Union”, Directorate-General for Research Working Paper, Economic Affairs Series, ECON 125 EN.

ABD Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Dini Özgürlükler Raporu, 2009

Tablo 1’de yer alan AB üyesi ülkelerde din-devlet ilişkilerinde görülen uygulama çeşitliliğine rağmen, bazı yaklaşım benzerliklerine dikkat çekmek gerekir:

- AB üyesi ülkelerde din-devlet ilişkileri ne kadar farklı şekillerde düzenlense de devletin bir dinin veya mezhebin doktrinine ilişkin müdahalelerde bulunmadığı görülmektedir. Aksine cemaatlere bu alanda giderek daha fazla özerklik tanınmaktadır. Zorunlu veya seçmeli olsun, din derslerinin içeriğinde dini cemaatlere söz hakkı tanınması veya cemaatlerin bu hizmetleri doğrudan kendilerinin sağlaması bunun bir örneğidir. Yine dini görevli yetiştiren yüksek öğrenim kurumları ile cemaatler arasında ilişkiler, cemaatlerin yurtdışından dini görevli getirebilmelerini sağlayan düzenlemeler mevcuttur.
- Hemen her ülkede göç yoluyla gelen dini grupları ve yeni dini inançları tescil etme yoluyla ibadet özgürlüğünü sağlama eğilimi görülmektedir. Ancak inanç çeşitliliği arttıkça her dini grupta farklı bir yasal statü üzerinden ilişki kurma yöntemi de sınıra dayanmakta ve karmaşıklaşmaktadır. Bazı ülkelerde yasal statü tanınan dini cemaat sayısının 100’ü geçmesi, yukarıda da bahsettiğimiz sözleşmecî yaklaşımın önüne çıkacak en büyük engelin bu çeşitlilik ve yol açabileceği eşitsizlikler olduğunu göstermektedir.
- Birçok ülkede dini cemaatlerin finansmanı için devlet yardımı ve özel vergiler kullanılsa da, gönüllülüğe dayanmayan sistemlerde dini inancı olmayanlar için özel düzenlemeler olduğu görülmektedir.⁹ Yine din dersinin zorunlu olduğu ülkelerde öğrenciler için belli bir dinin öğretilmesini içermeyen ahlâk/etik dersleri mevcuttur.
- Hemen her ülkede dini nikâh resmi olarak tanınmaktadır. Yine hastaneler, cezaevleri ve askeri kurumlarda ibadet ihtiyacının yerine getirilmesi için düzenlemeler bulunmaktadır.

Din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin bu örneklerle ek olarak kısaca ABD’deki uygulamadan da söz etmek gerekir. ABD Anayasasına 1791 tarihinde yapılan ekleri kapsayan Haklar Bildirgesi’nin ilk maddesi, dini inanç özgürlüğünü tanımlar ve devlet ile dini kurumlar arasındaki ilişkilerin sınırlarını belirler. Maddeye göre “Kongre bir dinin kurumsallaşması yönünde veya bir dinin pratiklerini kısıtlayıcı nitelikte kanunlar yapamaz”. Bu madde günümüze kadar ABD’deki dini inanç ve ibadet özgürlüğünün tek kaynağı olmuştur. Madde iki ana kural getirmiştir: Birincisi devlet ve dini örgütlenmeler arasında hiçbir kurumsal bağın bulunmaması, ikincisi de dini ibadetin özgürce yerine getirilmesine yönelik engellemelerin yasaklanmasıdır. Bu madde uyarınca hiçbir eyalet veya federal hükümet kilise kuramaz, hiçbir dini kayıran veya dini

⁹ Örneğin Tablo 1’de yer almasa da İzlanda ilginç bir örnektir. İzlanda’da vatandaşlar isterlerse zorunlu olarak toplanan kilise vergisini bir dini cemaat yerine İzlanda Üniversitesi’ne (University of Iceland) yönlendirebilmektedirler.

cemaatlere fayda sağlayan kanun çıkarılamaz, hiçbir kişiye dini inançları konusunda baskı yapılamaz ve dini faaliyetler ile organizasyonların desteklenmesine yönelik vergiler konulamaz.¹⁰

ABD'nin sekülerizm anlayışı, Yüksek Mahkemenin Lemon-Kurtzman kararında formüle edilmiştir: 1) Hiçbir yasama ve idare işleminin amaç unsuru dini olmamalıdır; 2) İşlemin uygulanmasıyla din ne olumlu ne de olumsuz bakımdan etkilenmelidir; 3) İşlem dolayısıyla devlet dine karşı aşırı bir ilgi göstermemelidir.¹¹ Dini cemaatlere dolaylı fayda sağlayacak uygulamalar için ise bir esneklik getirilmiştir. Dini gruplar seküler amaçlı bir uygulamadan, dolaylı olarak, uzaktan ve tesadüfen fayda sağlamışlarsa, bu uygulama geçersiz kabul edilmemektedir. Ancak seküler amaçla bile olsa doğrudan yardımlarla dini gruplara destek sağlanmasına izin verilmemektedir.

ABD'de dini kurumlar tamamen sivil toplum kuruluşları çerçevesinde örgütlenmektedir. Tüm dinler ve mezhepler özerk yönetimlere sahiptir ve yöneticilerini kendileri seçerler. Dini kuruluşların büyük kısmının eğitim ve sağlık alanında faaliyetleri bulunmaktadır. Dini örgütlere yönelik mali yardımlar ve vergi uygulamaları söz konusu olmadığından, finansman çok çeşitli yöntemlerle cemaatlerin kendileri tarafından sağlanmaktadır. Bunlar arasında diğer ülkelerde de görülen aidat, bağış, dini faaliyetler ve kilise mülkleri yoluyla elde edilen gelirlere ek olarak, değişik finansal araçların kullanılması sayesinde sağlanan fonlar bulunmaktadır. Amerikan sisteminde dini örgütlenmelere yönelik mali desteklerin sınırlandırılmasında Haklar Bildirgesi'nin yanı sıra, iki faktörün de rol oynadığı söylenebilir. Öncelikle Amerikan sisteminde özgürlük doğrudan eşitlik ile bağlantılandırıldığından, devletin bir kere dini gruplara mali destek yolunu açması durumunda, uygulamada en marjinal kalan gruplara kadar bu yardımların ulaşmasının imkansızlığı nedeniyle ayrımcılığın ister istemez ortaya çıkması engelleyici bir unsur olmuştur. İkinci olarak, ABD'de Avrupa'dakine benzer bir sosyal devlet geleneğinin bulunmaması, din hizmetlerinin finansmanının piyasa mantığı içerisinde çözümlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu finansman formülüyle, dindarlar bir taraftan din hizmetlerinin mali yükünü üstlenirken, diğer taraftan hizmet şekli ve kalitesi üzerinde daha fazla denetim imkânı elde etmektedir.

ABD'de devlet okullarında din dersi verilmemekte ve dini ibadet için imkân sunulmamaktadır. Bununla birlikte cemaatler kendi okullarını kurabilmektedir. Cemaatlerin en çok faaliyet gösterdikleri alanlardan biri sağlık sektörüdür ve dini nedenlerle kürtaj gibi bazı sağlık hizmetlerini sunmama hakkına da sahiptirler. Cezaevlerinde dini ibadet ihtiyaçlarının sağlanması 2000 yılında kabul edilen "The Religious Land Use and Institutionalized Persons Act" ile garanti altına alınmıştır. Cezaevlerinde semavi dinlerin büyük bölümü için ibadet imkânı

¹⁰ H. S. Shiffrin ve J. Choper (1991) *The First Amendment: Cases, Comments, Questions*, St. Paul: West Publishing Co. 623-630.

¹¹ İ. Gözaydın (2009) *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 244.

sağlanmakta ve dini cemaatler de bu imkânın kullanılmasına destek olmaktadır. Yine dini amaçlı olmasa da, mahkumlara sağlanan bazı rekreasyon amaçlı faaliyetlerde dini inanç gruplarıyla işbirliği yapılmaktadır. Amerikan ordusunda din hizmetleri Savunma Bakanlığı'nın yönetmelikleri uyarınca sağlanmaktadır. Örneğin, "Dini Pratiklerin Askeri Hizmetlere Uyumu" yönergesi¹² ile askeri nedenlerle sınırlanmadığı ve askeri hizmetleri engellemediği sürece dini ibadet ihtiyaçlarının özgür bir şekilde yerine getirilmesine imkân tanınmıştır. Bu olanaklar arasında kutsal günlerin ve bayramların kutlanması, personel odalarının ayrılmasında, sağlık hizmetlerinde ve sunulan yemeklerde dini farklılıkların gözetilmesi, müfredatta dini pratikler ve inançlara ilişkin bilgilerin yer alması, dini simgelerin askeri görevlere zarar vermemek koşuluyla askeri üniforma ile birlikte kullanılması yer almaktadır. Yine Savunma Bakanlığı tarafından hazırlatılan el kitaplarında ise dini pratiklerin uygulanması ve daha az bilinen dini grupların ihtiyaçlarının saptanması ve sağlanması yönünde düzenlemeler getirilmektedir.

Son olarak din ve devlet ilişkileri üzerine bir çalışmadan faydalanılarak, bu bölümde kısaca özetlenen pratiklerin uygulamadaki sonuçlarının değerlendirmesi ve daha sonra ele alınacak olan Türkiye örneği ile kıyaslaması yapılabilir. Grim ve Finke (2006) din-devlet ilişkileri alanında 196 ülkeyi kapsayan üç ayrı endeks geliştirmiştir. 2003 yılına ait *Uluslararası Dini Özgürlükler Raporu*'ndaki bilgiler üzerinden üretilen bu endekslerden birincisi, devletin din üzerindeki düzenleyici uygulamalarını ölçmeyi amaçlıyor. Devletler tarafından tanınan hakları ve uygulanan temel politikaları kapsayan ilk endeks, misyoner faaliyetlerin yasaklanması, devletin ibadet özgürlüğüne müdahalesi, dini inanç özgürlüğünün tanınmaması, devletin genelde inanç özgürlüğüne saygı göstermeyen uygulamaları ve dini inanç özgürlüğüne desteği gibi değişkenler üzerinden hesaplanmaktadır. Kanunlar, politikalar ve idari işlemlerin dini pratikler, din adamlığı ve dini inanç tercihi üzerinde oluşturduğu bu türden kısıtlamalar incelendiğinde, anayasalarında din ve vicdan özgürlüğüne yer veren birçok ülkede belli gruplara karşı idari müeyyideler ve açık düşmanlık anlamına gelecek tutumlar olduğu ve bu türden uygulamaların baskıcı rejimlerle sınırlı olmadığı görülmektedir. Örneğin Almanya'da 1996 yılından beri Scientology tarikatına bağlı kişileri çalıştıran firmalar, Çalışma Bakanlığı'nın uygulamalarıyla bir nevi fişlenmekte, özellikle gençlerin ilgisini çeken bazı yeni dini gruplara ilişkin olarak federal hükümetler broşürler yayınlamakta ve bazı azınlıklar bir dini cemaat olarak kayıt altına alınmak ve mevcut haklardan yararlanmak için mücadele vermek zorunda kalmaktadır. Devletin kayırmacı uygulamalarını ölçen ikinci endeks ise sadece belirli dini gruplara fayda sağlayan (devletin dini gruplara yönelik mali yardımlarındaki dengesizlik, belli bir dinin kayırılma derecesi, dinle ilişkili mali yardımlardaki eşitsizlikler, devlet fonlarının kullanımı vb.) teşvik ve ayrıcalıkları temel almaktadır. Toplumsal regülasyonu konu alan son endeks ise resmi düzenlemelerin ötesine geçen kurumsal ve kültürel sınırlamaları ölçmeye çalışmaktadır. Geleneksel olmayan dinlere karşı olumsuz davranışlar, başka dinlere geçenlere karşı olumsuz tutumlar, dini tebliğe karşı negatif

¹² ABD Savunma Bakanlığı (2009) Accommodation of Religious Practices Within the Military Services, 1300.17.

tavırlar, yeni gelen dinleri engellemeye yönelik davranışlar gibi toplumsal ve kültürel kısıtlamalar resmi devlet uygulamalarına dayanmasa da devlet tarafından hoş görülebilmekte veya teşvik edilebilmektedir.¹³

Tablo 2 - Uluslararası Dini Özgürlükler Endeksleri –Seçilmiş Ülkeler

Ülkeler	Devlet Regülasyonları Endeksi	Devletin Kayırmacılığı Endeksi	Toplumsal Regülasyon Endeksi
Suudi Arabistan	10.0	9.3	10.0
Çin	9.2	6.5	4.8
İran	7.8	9.3	10.0
Yunanistan	6.1	7.8	6.5
Bulgaristan	6.1	7.5	4.3
Rusya	4.7	3.0	7.5
Romanya	4.7	6.0	6.3
Türkiye	3.9	7.0	8.3
Fransa	3.9	5.5	3.7
İsrail	2.2	8.2	7.8
İtalya	2.2	5.3	5.0
Almanya	2.2	4.7	2.2
İspanya	1.7	7.8	3.7
Macaristan	1.4	6.8	3.7
Belçika	0.8	7.5	4.8
Norveç	0.8	5.2	3.7
Finlandiya	0.8	6.5	2.3

¹³ B. J. Grim ve R. Finke (2006) "International Religion Indexes: Government Regulation, Government Favoritism, and Social Regulation of Religion", *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 2(40), 7-8.

Danimarka	0.8	6.7	0.0
Avusturya	0.6	6.2	5.2
Polonya	0.0	3.0	3.7
Hollanda	0.0	3.0	2.3
Kanada	0.0	6.5	1.8
İsveç	0.0	2.7	1.7
Birleşik Krallık	0.0	1.0	1.7
Lüksemburg	0.0	7.0	0.0
Portekiz	0.0	7.0	0.0
İrlanda	0.0	1.8	0.0

Kaynak: Grim ve Finke (2006).

Tablo 2, bu endekste yer alan 196 ülkeden bazılarına dair sonuçları içeriyor. Tablodan da görülebildiği gibi, dini inanç özgürlüğünün büyük ölçüde güvence altına alındığı ülkelerde bile, belli bir dinin kayırılma oranı yüksek çıkabilmektedir. Tablo 1’de yer alan AB ülkeleri incelendiğinde, Belçika, Norveç, Finlandiya, Danimarka, Avusturya, Lüksemburg ve Portekiz bu duruma ilişkin örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine dini özgürlüklerin tanınması ile kültürel/toplumsal baskıların azalması arasında genellikle pozitif bir ilişki olduğu görülürken, günümüzde özellikle Müslümanlara ilişkin sorunların yaşandığı İtalya ve Avusturya açısından tersi bir durum söz konusudur. Aynı endeks çalışması üzerinden Branas-Garza ve Solano-Garcia, ülkelerdeki dini faaliyetlere katılım oranı ile devletin kayırmacılığı arasındaki korelasyonu inceleyen araştırmalarında, nüfusun büyük bölümünün tek bir dine mensup olduğu ülkelerde beklendiği gibi, kayırmacılığın da arttığını saptamışlardır. Ancak dini faaliyetlere katılım açısından benzeri bir sonuca varılamamaktadır. Dini faaliyetlere katılımın yaklaşık yüzde 50 civarında olduğu ülkelerde (Birleşik Krallık, Hollanda, Almanya, Fransa ve Belçika) tablodan da takip edilebileceği gibi kayırmacılık düzeyleri arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır.¹⁴ Türkiye açısından ikinci ve üçüncü endeksteği değerlerin yüksekliği dikkat çekicidir; azınlık cemaatleri ve yeni dini grupların 2000’lerin ikinci yarısından sonra tabi oldukları hukuki mevzuatlarda yapılan değişiklikler, yasal statülerine ilişkin sorunlar ile toplumda gözlemlenen farklı dini gruplara karşı

¹⁴ P. Branas-Garza ve A. Solano-Garcia (2007) “Why Do Governments Favor Religion”, European Network on the Economics of Religion, Papers on Economics of Religion, PER 2007/01.

düşmanca yaklaşımlar dikkate alındığında, endekslerin güncellenmesi durumunda da bu değerlerin büyük bir farklılık göstermemesi muhtemeldir.

2. Türkiye’de Din Hizmetleri

ABD Dışişleri Bakanlığı *Uluslararası Dini Özgürlükler Raporu*’na¹⁵ göre Türkiye’de Müslüman Hanefi-Sünni çoğunluk dışında tahminlere göre 10–20 milyon arası Alevi, 500 bin Şii Caferi, 65 bin Ermeni Ortodoks Hıristiyan, 23 bin Musevi, 15 bin Süryani, 10 bin Bahai, 5 bin Yezidi, 3 bin 300 Yehova Şahidi, 3 bin değişik mezheplerden Protestan ve yaklaşık 3 bin Rum Ortodoks Hıristiyan yaşamaktadır. Aynı zamanda sayıları tahmin edilemeyen Bulgar, Nasturi, Gürcü, Katolik ve Maruni Hıristiyanlar bulunmaktadır. Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın (DİB) verilerine göre 80.636 cami, Emniyet Genel Müdürlüğü’nün 2007 Ocak kayıtlarına göre aktif olarak faaliyet gösteren 900 cemevi, 321 kilise (90 Rum Ortodoks, 55 Ermeni, 60 Süryani Ortodoks, Kadim ve Katolik, 3 Keldani, 4 Bulgar, 1 Arap Ortodoks, 1 Gürcü Katolik, 2 Türk Ortodoks, 53 yabancılara ait kilise ve 52 Protestan kilisesi), 36 sinagog, 7 mahfil ve 9 adet Yehova şahitlerine ait ibadet salonu bulunmaktadır.¹⁶

1982 Anayasası’nın başlangıç bölümünde “*lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı*” belirtilmiştir. Anayasanın değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif dahi edilemez nitelikteki 2. maddesine göre Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlettir ve 15. maddeye göre “*kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz*”. Din ve vicdan hürriyetini içeren 24. maddeye göre din kültürü ve ahlâk ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.

Türkiye’de din hizmetlerinin düzenlenişine ilişkin mevzuat ve uygulamalar bir önceki bölümde yer alan örneklerle kıyaslamalı olarak incelendiğinde, karşımıza her açıdan tartışmalı bir tablo çıkmaktadır. Bu bölümde bu kıyaslamanın yapılabilmesi amacıyla, Türkiye’de din hizmetleri dini cemaatlerin hukuki statüleri, mali yardımlar ve kamu kurumlarına ilişkin düzenlemeler ile DİB teşkilatı ve bu kuruma yönelik eleştiriler çerçevesinde incelenmektedir.

a) Hukuki Statü ve Tüzel Kişilik Sorunu

Türkiye’de dini cemaatler açısından örgütlenme özgürlüğünün tam olarak kullanılabildiğini söylemek güçtür. Hemen her cemaate ilişkin mevcut tehdit algıları, bu özgürlüğü engelleyen psikolojik faktör olarak öne çıkmaktadır. Tehdit algıları dini cemaatlerin tüzel kişilik olarak tanınmamalarının yarattığı sorunların görmezden gelinmesi ve tüzel kişilik olarak tanınmanın dışında kalan hukuki iyileştirmelerin hem siyasi hem de bürokratik dirençle karşı karşıya kalması

¹⁵ ABD Dışişleri Bakanlığı, agy.

¹⁶ “Haber7, “Türkiye’de ibadethane sayısı patladı”, 11 Ocak 2007, <http://www.tumgazeteler.com/?a=1889899>.

olarak uygulamaya yansımaktadır. Tüzel kişiliğin tanınmaması sadece mevcut sorunları ağırlaştırmakla kalmayıp, mali yardımlar, kamu hizmetlerinin düzenlenmesi gibi gündeme çok fazla gelmeyen eşitsizliklerin de önünü açmaktadır. Dini cemaatlerin örgütlenme özgürlüklerinin önündeki engellerin iki önemli tarihsel nedene dayandığı söylenebilir. Bunlardan ilki Lozan Antlaşması ile azınlıklar için oluşturulan hukuki çerçeve ve bunu takip eden müteakibiyyet ilkesine dayanan ayrımcı uygulamalardır. İkincisi ise 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılması sonrasında ortaya çıkan boşluktur.

Türkiye’de azınlıkların yasal statüsünü düzenleyen 1923 tarihli Lozan Antlaşması’nın 39–42. maddeleri ile azınlıklara yasalar önünde eşitlik ve ayrımcılıktan korunma hakkı, anadilde eğitim veren özel okullar açma hakkı, dini özgürlük hakkı ve belli koşullar altında ilköğretim okullarında anadilde eğitim için kamusal mali destek alma hakkı tanınmıştır.¹⁷ Antlaşmanın 42(3) maddesinde “...azınlıkların bugünkü durumda Türkiye’de mevcut olan vakıflarına ve dini ve hayri kurumlarına her türlü kolaylık ve müsaade gösterilecek ve Türk hükümeti yeni din ve hayır kurumlarının kurulması için bu gibi özel kurumlara sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir” şartı getirilmiştir. Lozan Antlaşması gayrimüslim cemaatlere ilişkin bir kısıtlama getirmemektedir, ancak Türkiye Cumhuriyeti en başından itibaren Antlaşma kapsamındaki cemaatleri Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri ile sınırlandırarak şekilde yorumlamıştır.¹⁸

Cemaat vakıfları, gayrimüslim cemaatlere ait kilise, manastır, okul, hastane gibi kurumların yönetimini üstlenen vakıflara verilen isimdir.¹⁹ Osmanlı İmparatorluğu zamanında mevcut olan ve kazanılmış hak olarak vakıf sistemine geçmiş 161 dini cemaat vakfı (75 adet Rum, 52 adet Ermeni, 18 adet Musevi, 9 adet Süryani, 3 adet Keldani, 1 adet Bulgar, 1 adet Gürcü/Katolik, 1 adet Maruni ve 1 adet Esnaf Vakfı) bulunmaktadır.²⁰ 1936 yılından sonra azınlık cemaatlerinin yeni vakıf olarak kaydedilmesine izin verilmemiş, 1935 tarihli Vakıflar Yasası ile mevcut vakıflar “mülhak vakıf”²¹ statüsüne alınmış, bu da sonrasında “hayri ve fiili kıymeti olmaması” gerekçesine dayanılarak “mazbut vakıf”²² uygulaması yoluyla cemaat vakıflarının taşınmazlarına el konulmasının önünü açmıştır. 1974 yılında Yargıtay’ın aldığı kararla cemaat vakıflarının yeni mülk edinmelerinin de önü kapatılmış ve 1936 sonrası edinilmiş mülklerin bedelsiz olarak eski sahiplerine iadesi öngörülmüştür. Gerçek sahiplerinin yaşamaması ve mirasçının olmaması

¹⁷ D. Kurban ve K. Hatemi (2009) *Bir ‘Yabancı’laştırma Hikayesi: Türkiye’de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyet Sorunu*, İstanbul: TESEV, 10.

¹⁸ E. Mahçupyan (2004) *Türkiye’de Gayrimüslim Cemaatlerin Sorunları ve Vatandaş Olamama Durumu Üzerine*, İstanbul: TESEV, 10.

¹⁹ D. Kurban ve K. Hatemi, *agy.*, 9.

²⁰ Davut Aydın, “Cumhuriyet Dönemi Vakıfları: Tarihi Bir Bakış ve Vergi Muafiyetine Sahip Vakıfların Mali Krizi”, Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet, TÜSEV, 2005, 3.

²¹ Kurucularının çocukları ve mütevelliler tarafından yönetilen fakat Vakıflar Genel Müdürlüğüne gözetilen ve denetlenen vakıflar.

²² Kurucuları ve mütevellileri ölmüş olup Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilen vakıflar.

durumunda ise mülkler Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Hazine veya Milli Emlak'a devredilmiştir.

AB üyelik süreci cemaat vakıfları için yetersiz olsa bile iyileştirici bazı yasal düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Ağustos 2002 ve Ocak 2003 tarihli reform paketleriyle cemaat vakıflarının taşınmaz edinme, taşınmazları üzerinde tasarrufta bulunabilme ve bu taşınmazları tescil etmelerine imkân tanınmış, ancak bu haktan yararlanma önce Bakanlar Kurulu'nun, daha sonra ise VGM'nin iznine tabi tutulmuştur. VGM'nin verdiği bilgilere göre Kasım 2008 itibarıyla cemaat vakıflarının tasarruflarındaki taşınmazların kendi adlarına tescili için yaptıkları başvuruların sadece yüzde 29'u olumlu sonuçlanmıştır.²³ Şubat 2008'de yürürlüğe giren 5737 sayılı Kanun²⁴ ve Eylül 2008'de yürürlüğe giren buna bağlı Yönetmelik²⁵ ile cemaat vakıflarının üçüncü kişilere satılmış veya ortak vakıflar devlet kontrolüne alındığından kamulaştırılmış olanlar dışında kalan azınlık mülklerinin geri verilmesinin önü açılmıştır.²⁶ Ancak Yasa VGM'nin kamulaştırma yetkisini ortadan kaldırmadığı gibi, bu imkânı daha da genişletmiştir. Ayrıca milletlerarası mütekabiliyet ilkesinin saklı tutulmasıyla (madde 2) Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları arasındaki hak ve yükümlülükler açısından ayrımcılık bir anlamda yasal olarak tanınmıştır. Şubat 2008-Mayıs 2009 arasında 18 vakıf 152 adet mülkü kayda geçirmek için başvurmuştur. Gayrimüslim azınlıklar yasadaki değişikliğe rağmen vakıf yönetim kurullarının seçimlerine müdahale edilmesinden, yardım toplama amaçlı vakıfların vergilendirilme yönteminden, emlak satışlarından elde edilen gelirlerin dondurulmasından ve bir vakfın malından elde edilen gelirin başka bir vakfa aktarılamamasından şikâyetçilerdir. Yasanın getirdiği olumlu bir değişiklik, azınlık vakıflarının yurtdışındaki kişi ve kurumlardan mali destek almasına ve bu desteği ülke içi ve dışındaki benzer vakıflara aktarabilmelerine olanak tanınmış olmasıdır.²⁷

Lozan Antlaşması kapsamında resmen tanınan cemaatlerin tek sorunu taşınmazları değildir. Heybeliada Ruhban Okulu sorununun sürmekte oluşu, 27 Mayıs sonrası Demokrat Parti döneminde izin verilen Ermeni Ruhban Okulu'nun kapatılmış olması bu cemaatlerin ruhban yetiştirmelerini zorlaştırmakta, Rum Patrikhanesi'nin Ekümenik statüsünün tanınmaması gibi örneklerde bir dinin kendi iç yapısına müdahale edilmekte, Türkiye'de gayrimüslimlerin nüfusundaki düşüşle mevcut hukuki statü arasındaki çelişkilere bir çözüm getirilememektedir.

²³ D. Kurban ve K. Hatemi, *agy.*, 16.

²⁴ 20.2.2008 tarihli ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu, 27.2.2008 tarihli ve 26800 sayılı *Resmi Gazete*.

²⁵ Vakıflar Yönetmeliği, 27 Eylül 2008 tarihli ve 27010 sayılı *Resmi Gazete*.

²⁶ Rum Ortodoks cemaatine ait mülklerin büyük bölümü bu nedenle kapsam dışı kalmıştır.

²⁷ ABD Dışişleri Bakanlığı, *agy.*

Fakat tüm bu farklı sorunların en temelinde cemaatlerin ve onları temsil eden örgütlerin “tüzel kişilik” olarak tanınmaması yatar.²⁸

Tüzel kişilik sorunu, uygulamada Lozan Antlaşması dışında bırakılan gayrimüslim cemaatlerin örgütlenmeleri önünde de bir engeldir. Mevcut durumda Türkiye’deki diğer Hıristiyan cemaatleri vakıf ve dernek kurma yoluyla örgütlenmektedirler. 5737 sayılı kanunun 5. maddesi yeni vakıfların Türk Medeni Kanunu’na göre kurulacağı ve faaliyet göstereceği şartını getirmektedir. Ancak Medeni Kanun “belli bir ırk ya da cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla” vakıf kurulmasına izin vermediğinden (madde 101), dini cemaatlerin kendi ihtiyaçları doğrultusunda örgütlenmelerinin önü önemli ölçüde kapatılmıştır. Dini grupların dernek olarak örgütlenmeleri de yine Medeni Kanun’da yer alan “Dernek, üyeleri arasında dil, ırk, renk, cinsiyet, din ve mezhep, aile, zümre ve sınıf farkı gözetemez; eşitliği bozan veya bazı üyelere bu sebeplerle ayrıcalık tanıyan uygulamalar yapamaz” şartı (madde 68) nedeniyle güçtür. Bu sorunlara rağmen, AB uyum yasaları ile bazı dini gruplar dernek ve vakıf kurma yoluyla faaliyet göstermeye başlamışlardır. Yine bu değişiklikler sayesinde, gayrimüslim cemaatlerin de ibadet yeri oluşturmalarının önü açılmıştır. 2003 yılında İmar Kanunu’nda yapılan değişiklikle “il, ilçe ve kasabalarda mülkî idare amirinin izni alınmak ve imar mevzuatına uygun olmak şartıyla” ibadethane yapılabilmesine olanak tanınmıştır (ek madde 2). Ancak daha sonra bu madde ile verilen imkân, Uygulama Yönetmeliği ile özellikle az sayıda üyesi bulunan dini grupların ibadet yeri oluşturmasının önünü tıkayan şartların getirilmesiyle kısıtlanmıştır.²⁹ Özellikle Protestan cemaatlerin tüm bu düzenlemelere rağmen yaşadıkları sorunlar ve karşı karşıya kaldıkları keyfi uygulamalar ile bunlara ilişkin yasal süreçler son dönemlerde sıkça gündeme gelmektedir.

Özellikle 1980 sonrasında dernek ve vakıf kurma yoluyla örgütlenen bir diğer grup da Alevilerdir. Tekke ve zaviyelerin kapatılması ile birçok Alevi dergâhı da faaliyetine son vermek durumunda kalmış, bunun sonucunda uzun bir dönem Aleviler ibadetlerini gizli olarak yerine getirmişlerdir. Ancak, özellikle iç göç sonrası şehirlerde Alevilerin hem sosyal ve kültürel olarak birlikteliğini sağlayacak hem de ibadet ihtiyaçlarını karşılayacak bir yapılanmaya gereksinim duyulmuştur. Aleviler bu amaçla kültür dernekleri ve vakıfları çatısında örgütlenmişler ve ibadetlerini yerine getirme amacıyla cemevleri inşa etmişlerdir. Cemevlerinin hukuki açıdan ibadethane olarak tanınması gündemde olsa da, bu sorun hâlâ çözülememiştir. Benzer bir durum

²⁸ Venedik Komisyonu bu sorunlara ilişkin görüşünde Türkiye’deki otoritelerin dini cemaatlere tüzel kişilik verilmesini laiklik ilkesine ve Anayasa’nın 2, 13, 14 ve 24. maddelerine aykırı bulmasına karşılık, Avrupa’da tüzel kişilik olarak tescile imkân veren birçok devlet olduğunu, laiklik geleneğine sahip Fransa’nın dini cemaatlere *associations culturelles* adı altında tescil imkânı verdiğini belirtmiştir. P. Van Dijk, C. Grabenwarter ve F. Sejersted, *agy.*, 10.

²⁹ Protestan Kiliseleri Derneği Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu (2010) ‘*Tehdit’ mi, Yoksa Tehdit Altında mı?: Türkiye’deki Protestanların Yasal ve Sosyal Sorunları*, 21.

Alevilerin DİB içinde temsil edilmeleri yoluyla Alevi dedelerinin istihdamı ve eğitiminin sağlanması talepleri için de geçerlidir.

Tekke ve zaviyelerin kapatılması ve Müslüman vakıflarının malvarlıklarına ilişkin düzenlemelerin sonrasında, Sünni-Hanefi cemaatlerin ve tarikatların da meşru zeminde yapılanmasının önü kapatılmıştır. DİB'in kuruluşu sonrasında Müslümanlara ait vakıfların yönetimi de azınlık vakıfları gibi VGM altında toplanmıştır. Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında vakıflara yönelik olumsuz yaklaşımdan Müslümanlar da nasiplerini almışlardır.³⁰ Bugün Türkiye'de en çok tartışılan konulardan biri Müslüman cemaatler iken, aslında bu cemaatlerin örgütlenmesinde şeffaflığı sağlayacak herhangi bir yasal düzenleme yoktur. Cemaatlerin/tarikatların vakıf ve dernekler kanalıyla faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir³¹, fakat bu durum ne hukuki ne de fiili sorunları ortadan kaldırmakta ve cemaatlerin devlet ile ilişkilerinin seyrine göre değişmektedir. Nitekim Davut Aydın'ın TÜSEV için yaptığı çalışmada Türkiye'de 1988–1997 arasında düzenli olarak artış gösteren tescilli vakıf sayısının, bu tarihten itibaren düşüşe geçtiği görülmektedir.³² Söz konusu çalışmada böyle bir yargıda bulunulmamış olsa da bu düşüş eğilimi ile 28 Şubat sonrası ortam arasındaki ilişki araştırılmaya muhtaçtır. Kurban ve Hatemi'nin Müslüman vakıfların yaşadıkları sorunlara ilişkin tespitleri böyle bir ilişkinin varlığı ihtimalini güçlendirmektedir:

“Özellikle 28 Şubat 1997'de askerler siyasete MGK üzerinden müdahale etmesiyle başlayan süreçte, bu vakıfların anayasa ve yasalardan doğan örgütlenme hakları ihlal edilmiştir. '28 Şubat süreci' olarak bilinen bu dönemde, 'gerici' oldukları şüphesi ile birçok yeni Müslüman vakıf hakkında dağıtma ve yönetici azli davası açılmıştır. Örgütlenme hürriyetinin özüne dokunmayacak şekilde ve ancak kanunlarla veya Anayasa'ya uygun düzenlenmesi gereken bu davaların açılabilmesi için dayatılmış bir tebliğ ile düzenleme yapılmıştır.”³³

Farklı dini grupların yaşadıkları sorunlara bakıldığında aslında gerçek ihtiyacın din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde tüm dini cemaatlerin örgütlenme özgürlüklerinin vatandaşlık temelli bir anlayışla bir arada tartışılması olduğu görülmektedir. İhtiyaç duyulan, dini cemaatlerin din adamı istihdam etme, yardım ve bağış toplama, ayin yapma, eğitim verme benzeri ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olan vakıf ve dernek şeklindeki örgütlenmeleri aşan, dini kurumlara özgü bir tescil ve tüzel kişilik anlayışının uygulamaya geçirilmesidir.³⁴ Bu türden bir düzenlemeye

³⁰ Zaman, “Gayrimüslimler konusunda Osmanlı geleneğini devam ettirmedik”, 3 Ekim 2010.

³¹ İ. Kara (2009) *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul: Dergâh yayınları, 3. Baskı, 96.

³² D. Aydın, *agy.*, 40.

³³ D. Kurban ve K. Hatemi, *agy.*, 21.

³⁴ Protestan Kiliseleri Derneği Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu, *agy.*

gidilmeksizin, tek tek grupların statüsüne ilişkin yapılacak iyileştirmeler yetersiz kalacak ve bir sonraki bölümde ele alınan eşitsizliklerin giderilmesine yönelik adımlar atılamayacaktır.

b) Mali Yardım ve İdari Düzenlemeler

Türkiye’de farklı inanç gruplarına yönelik hukuki mevzuat ve uygulamalar, ihtiyaçlar temelinde incelendiğinde karşımıza özgürlüklerden çok kısıtlamalarda ortaklaşan ve laiklik ilkesiyle çelişen düzenlemeler çıkmaktadır. Örneğin, genel idare içinde yer alan DİB, Müslümanlara yönelik bir kurumdur ve zorunlu din dersleri müfredatı da uygulamada Müslümanlara yönelik hazırlandığından genel görünüm açısından belli bir dinin belli bir mezhebine yönelik kayırmacı bir yaklaşımın geçerli olduğu izlenimi mevcuttur. DİB, bütçe kaynaklarıyla, dolayısıyla inancı ne olursa olsun tüm vergi mükelleflerinin katkılarıyla finanse edilirken, DİB dışında herhangi bir dini gruba yönelik doğrudan mali yardım bulunmamaktadır. Ayrıca Türkiye’de kamu fonlarından (Sünni) Müslümanlara aktarılan kaynak DİB bütçesi ile sınırlı değildir; zorunlu din dersleri ve imam hatip liselerinin (İHL) mali yükü ve dini yapıların imar ve restorasyonu için yapılan harcamalar da bu miktarın hesaplanmasında dikkate alınmalıdır.

Türkiye’de sadece Lozan Antlaşması kapsamında kabul edilen 22 Ermeni, 22 Rum ve 3 Musevi özel azınlık okulu bulunmaktadır ve bu okullar müfredatlarında kendi cemaatlerinin kültürüne ilişkin derslere yer verebilmektedir. 5580 sayılı Özel Eğitim Kurumları Kanunu’na tabi olan bu okullara Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bütçesinden yapılan katkı, Türkçe ve Türkçe kültür derslerinin öğretmen maaşları ile sınırlıdır. Türkiye’de azınlık cemaati statüsünde olmayan diğer gayrimüslim azınlıkların kendi okullarını kurma hakkı yoktur. Aslında, herhangi bir dini nitelikte örgütlenmenin açık ve şeffaf bir şekilde yeni okul açmasına imkân bulunmamaktadır; ancak pratikte bazı Müslüman grupların bunu dolaylı yollarla gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Dini görevlilerin eğitimi, Müslümanlar için MEB bünyesindeki imam hatip liseleri (İHL) ile üniversitelerin ilahiyat fakülteleri yoluyla yapılır. Ancak MEB’in 2009 tarihli İmam Hatip Liseleri Yönetmeliği’nde DİB ile herhangi bir açık ilişki belirtilmemiştir. Hem İHL’ler hem zorunlu din dersleri konusunda sorumlu birim, MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’dür. İlahiyat fakülteleri ise Yüksek Öğrenim Kurumu’nun sorumluluğu altındadır.

Zorunlu din derslerinden muafiyet, azınlık statüsündeki cemaatlere mensup öğrenciler için söz konusu olsa da uygulamada güçlükler yaşanmaktadır³⁵. Zorunlu din dersleri hakkındaki tartışmalarda Alevilik dışlanmakta, din derslerinin tamamen kaldırılması önerisi nadiren dile getirilmekte ve tüm dini cemaatler ile dini inancı olmayan ailelerin çocukları için de alternatifler oluşturacak şekilde eşitlikçi uygulamaların devreye sokulması ise hemen hiç gündeme gelmemektedir.

³⁵ Örneğin, muafiyet başvurusunda bulunanlardan vaftiz belgesi talep edilmesi gibi...

Değişik kamu hizmetleri ve kurumlarına ilişkin düzenlemelere bakıldığında ise, dini ibadet ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik farklı uygulamaların mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin hastanelere ilişkin olarak Sağlık Bakanlığı'nın Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliği'nin³⁶ “dini ödevlerin yapılma şekli” düzenleyen 193. maddesi “*Kurumlarda rastgele yerlerde ibadet edilmez. Kurum olanakları müsait olduğu takdirde hastalardan ibadetlerini yerine getirmek isteyenlere yer ayrılabilir. Agoni halindeki hastalara hangi din ve mezhepten olursa olsun istenildiği takdirde dini telkin ve dualar yapmak üzere bir din adamı davet edilebilir*” şartını getirmektedir. Özel Hastaneler Yönetmeliği de hastaneler içerisine ibadethane açılmasına imkân vermiştir. Sağlık hizmetleri açısından ibadethane ihtiyacı devlet hastanelerinde Müslümanlara yönelik olarak -ve mezhep farklılıkları gözetilmeden- karşılanıyor olsa da, sağlık alanında özel sektörün varlığı farklı dini cemaatlere ilişkin olanakların sunulmasına imkân tanımaktadır.

Cezaevlerinde dini görevlilerin hizmet vermesi uygulaması 1974 yılında DİB tarafından yapılan dini konferanslarla başlamıştır. 1980 sonrasında ise hükümlü ve tutukluların eğitimi amacıyla Ceza ve Tevkifleri Genel Müdürlüğü Eğitim Birimi'nin kurulması ile din kültürü ve ahlâk bilgisi dersini de içeren bir müfredat uygulamaya konulmuştur. Bu dersler, cezaevi vaizleri olarak görev yapan ve hükümlülerle bireysel görüşme imkânına da sahip DİB personeli tarafından yürütülmektedir.³⁷ Ceza İnfaz Kurumları ve Tutuklular Personeli Eğitim Merkezleri Kanunu'na³⁸ göre ise, bu merkezlerin eğitim kurulunda, eğitimden sorumlu Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı yer almaktadır. Ceza İnfaz Kurumları ile Tevkiflerinin Yönetimine ve Cezaların İnfazına Dair Tüzük'te³⁹ 1983 yılında yapılan değişikliğe göre, “*Din adamı, hükümlü ve tutuklulara vaaz etmek, dini eğitim ve telkinde bulunmak, manevi yönden kalkınmaları için çalışmakla görevlidir*” ve “*Din adamı, hükümlünün manevi kalkınma yönünden gösterdiği gelişmeyi, sicil ve müşahede fişinin din durumu bölümüne kaydeder*”. Bu uygulama ile bir anlamda tutuklu ve hükümlülerin dini inançları devlet tarafından izlenmekte ve kaydedilmektedir. Hükümlü ve Tutukluların Ziyaret Edilmeleri Hakkında Yönetmelik'te⁴⁰, yabancı uyruklu tutuklu ve hükümlüler için konsolosluklarda çalışan dini görevliler tarafından bakanlık iznine bağlı olarak ziyaret imkânı tanınırken, farklı dini inançlara sahip vatandaşların bu hakları görmezden gelinmiştir. Yine tutuklu ve hükümlüler için dini bayramlara ilişkin uygulamalarda farklı dini cemaatleri kapsayan bir düzenleme bulunmamaktadır. Hâlbuki Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin “Avrupa Cezaevi Kuralları” başlıklı 2006(2) sayılı tavsiye kararında, “Düşünce, din

³⁶ 10.9.1982 tarihli ve 8/5819 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, 13.1.1983 tarihli ve 17927 sayılı *Resmi Gazete*.

Değişiklik 5.5.2005 tarihli ve 25806 sayılı *Resmi Gazete*.

³⁷ Ş. Özdemir (2002) “Türkiye’de Cezaevlerinde Din Eğitimi Uygulamasının Geçirdiği Aşamalar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II(2), 65–78.

³⁸ 29.7.2002 tarihli ve 4769 Sayılı Kanun, 2.8.2002 tarihli ve 24834 sayılı *Resmi Gazete*.

³⁹ 5.7.1967, No: 6/8517.

⁴⁰ 17.6.2005 tarihli ve 25848 sayılı *Resmi Gazete*.

ve vicdan özgürlüğü” başlığı altında Türkiye’deki uygulamayı önemli ölçüde yetersiz kılan şu ilkeler sıralanmaktadır⁴¹:

“Tutuklu ve hükümlülerin düşünce, din ve vicdan özgürlüklerine saygı duyulmalıdır.

Cezaevi rejimi, mümkün olduğunca tutuklu ve hükümlülerin dinlerinin gereklerini yerine getirmelerine ve inançlarını yaşamalarına, bu din ya da inançların resmi temsilcilerince verilen hizmetlerden yararlanmalarına ya da bu temsilcilerce düzenlenen toplantılara katılmalarına, din veya inançlarının temsilcileriyle özel görüşmeler yapmalarına ve din ya da inançlarıyla ilgili kitapları ya da basılı eserleri bulundurmalarına olanak verecek şekilde düzenlenmelidir.”⁴²

Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) Kanunu’nda⁴³ “*Sosyal hizmetlerin yürütülmesi ve sunulmasında sınıf, ırk, dil, din, mezhep veya bölge farklılığı gözetilemeyeceği*” hükme bağlanmıştır. SHÇEK ile DİB arasında din hizmetlerine ilişkin bir protokol de bulunmaktadır ve dini ibadete yönelik düzenlemelerin Müslümanların ihtiyaçları doğrultusunda uygulanması söz konusudur. Mevzuattan anlaşıldığı kadarıyla, SHÇEK bünyesindeki kurumlardan sadece huzurevleri ile huzurevi yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezlerinde ibadet yerlerinin kurulması imkânı mevcuttur. Türkiye’de Lozan Antlaşması kapsamında kabul edilen azınlık dini cemaatlerinin kendi yetimhaneleri olduğu bilinmektedir. Ancak özellikle devletin koruması altında olan çocuklar, gençler, kadınlar ve yaşlıların dini inanç ve ibadet ihtiyaçlarının nasıl giderileceğine dair açık ve şeffaf bir mevzuatın bulunmaması, ilgili uluslararası sözleşmelerin hükümleri de dikkate alındığında önemli bir eksikliklerdir. Bir başka ilginç nokta da SHÇEK içindeki kurum yöneticiliklerine yapılacak atamalarda sosyal çalışmacı, psikolog, sosyolog, çocuk gelişimcisi gibi diğer meslek branşları ile birlikte din görevlilerine de yer verilmesidir.⁴⁴

Türk Silahlı Kuvvetleri laiklik ile ilgili tartışmaların temel aktörlerinden biridir. Türkiye’de ordu kendini laik sistemin bekçisi olarak görmekte ve zaman zaman bu alana ilişkin müdahalelerde bulunmaktadır. Kurum içerisinde dini inançların ve ibadetin sorun oluşturduğu ve özellikle Yüksek Askeri Şura kararları ile gündeme geldiği üzere “irtica” tehlikesi ile alakalı olarak askeri personele yaptırımların uygulandığı bilinmektedir. Bilinmeyen tek konu, Türk Silahlı Kuvvetleri içinde din hizmetlerinin ne şekilde sağlandığıdır. NATO üyesi birçok ülkenin ordusunda hem farklı dini inançlara sahip personele ilişkin düzenlemeler bulunmakta, hem de din subaylığı

⁴¹ Aynı tavsiye kararı, tutuklu ve hükümlülerin kendi dini gerekleri doğrultusunda beslenmesine ilişkin bir madde de içermektedir.

⁴² Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Tavsiye Kararı, 2006(2), <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=955747>.

⁴³ 24.5.1983 tarihli ve 2828 sayılı kanun, 27.5.1983 tarihli 18059 sayılı *Resmi Gazete*.

⁴⁴ SHÇEK Personeli Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Yönetmeliğinde Değişiklik Yapan Yönetmelik, 26.7.2010 tarihli ve 27653 sayılı *Resmi Gazete*.

olarak bilinen dini ibadet ihtiyacının karşılanmasına yönelik personel istihdam edilmektedir.⁴⁵ Ancak Türkiye’de her erkek vatandaşın görevi olan zorunlu askerlik hizmeti için dahi ibadet ihtiyacının ne şekilde düzenlendiği hakkında açık bir mevzuat bulunmamaktadır. Yine farklı dini inanç gruplarının dini gün ve bayramlara ilişkin imkânlardan -varsa- ne şekilde yararlandığı da meçhuldür. Sadece askeri okullarda din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinin okutulduğu ve bu amaçla ilahiyat fakültesi mezunlarından temin edilen çeşitli rütbelere 10 adet subayın istihdam edildiği bilgisi mevcuttur.⁴⁶

Örnek kamu kurumlarının uygulamaları incelendiğinde ya dini inanç ve ibadet ihtiyaçlarının tamamen gözardı edildiği veya sadece Müslümanlara yönelik ve mezhepsel farklılıklara karşı hassasiyetten uzak bir şekilde düzenlendiği ortaya çıkmaktadır. Dini grupların bu konudaki hak taleplerini dile getirme olanakları, yasal statüleri ilişkin eksiklikler yüzünden kısıtlanmıştır.

c) Türkiye’ye Özgü Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun ile oluşturulan Diyanet İşleri Reisliği, 1950 yılındaki kanuni düzenlemeyle Diyanet İşleri Başkanlığı’na dönüştürüldü ve 1961 Anayasası ile genel idare içinde yer alan anayasal kurum olarak tanımlanarak, 1965 yılında ilk kez kapsamlı bir teşkilat kanununa⁴⁷ sahip oldu. 1982 Anayasası’nın 136. maddesine göre “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri” yerine getirmektedir. 1983 tarihli Siyasi Partiler Kanunu⁴⁸ ile siyasi partilerin, DİB’in genel idare içinde yer almasına ilişkin Anayasa’nın 136. maddesi hükmüne aykırı amaç güdemeyecekleri şartı getirilmiştir.

633 sayılı kanuna göre DİB’in görevleri İslam dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmektir. DİB merkez, taşra ve yurt dışı olmak üzere üç ana bölümde örgütlenmiştir. Merkez teşkilatı, başkanlık makamının yanı sıra ana hizmet birimleri, denetim birimleri ve yardımcı birimlerden

⁴⁵ Din subaylığına ilişkin değişik ülkelerdeki uygulamalar için bkz. İmam Hatip Liseleri Mezunları ve Mensupları Derneği, Dünya Ordularında Din Subaylığı Raporu, www.onder.org.tr/uploads/file/dinsubaylari.doc.

⁴⁶ Genelkurmay Başkanlığı Bilgi Notu, 24 Temmuz 2009, www.tsk.tr/10_ARSIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_3_Bilgi_Notlari/2009/BN_69.html.

⁴⁷ 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, 2.7.1965 tarihli ve 12038 sayılı *Resmî Gazete*. 1976 yılında kabul edilen 1982 sayılı kanunun Anayasa Mahkemesi tarafından iptali sonrasında Diyanet İşleri Başkanlığı hâlâ 1965 tarihli bu kanuna göre idare edilmektedir.

⁴⁸ 22 Nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı kanun, 24 Nisan 1983 tarihli ve 18027 sayılı *Resmî Gazete*.

oluşmaktadır. Taşra teşkilatı, müftülükler ve eğitim merkezlerini içerirken, yurt dışı faaliyetleri din hizmetleri müşavirlikleri ve din hizmetleri ataşelikleri kanalıyla yürütülmektedir.⁴⁹

DİB'in merkez teşkilatında beş birim öne çıkmaktadır. Başkanlığın en yüksek karar alma organı statüsüne sahip Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK) dini konularda inceleme ve araştırma yapmak, Başkanlığın ana hizmet politikasını tespit etmek, vaaz ve hutbe örnekleri hazırlamak, Bakanlığın yayınlarının neşrine karar vermek, dini soruları cevaplandırmak, dini yayınları ve propaganda çalışmalarını izlemek gibi görevlerden sorumludur. Başkan Ali Bardakoğlu'nun DİB'in bir fetva kurumu olmadığına ilişkin açıklamalarına rağmen⁵⁰, Kurulun dini sorulara ilişkin cevapları kamuoyunca yaygın bir şekilde fetvalar olarak anılmakta, Başkanlık bünyesindeki Dini Danışma Hattı hizmetinin de Fetva Odası olarak isimlendirilmiş olması bu izlenimi güçlendirmektedir. Toplum "Kuran ve sünnet ışığında ahlâk eksenli bilgiye dayalı olarak" dini konularda aydınlatmak sorumluluğunu üstlenmiş olan Din Hizmetleri Dairesi'nin ilkeleri arasında *her türlü siyasi görüş ve düşüncenin üstünde kalarak millî birlik ve dayanışmayı temin etmek*, İslam dininin prensiplerini bütün vatandaşlara tanıtmak, din konusunda halkı doğru bilgilendirmek, manevi ve ahlâki değerlere bağlılıkları artırmak bulunmaktadır.⁵¹ Din Eğitimi Dairesi DİB'in halka yönelik yaygın din eğitimi hizmetini verdiği Kuran kursları ile Başkanlık personelinin eğitiminden sorumluyken, Hac Dairesi 1979 yılından itibaren DİB'e verilen Hac seyahatlerinin organizasyonuna ilişkin görevleri üstlenmiştir. Başkanlığın yazılı, sesli ve görüntülü yayın işlerini yürüten Dini Yayınlar Dairesi ise ilke ve hedefleri arasında şunlara yer verir: Toplum din konusunda sahil kaynaklara dayalı doğru bilgi ile aydınlatmak; çocuk ve gençleri kötü alışkanlık ve zararlı akımlardan korumaya yönelik yayınlara öncelik vermek; bilgi merkezli, ahlâk eksenli ve estetik duyarlılığı olan dindarlığın gelişmesine katkı sağlamak; yurt dışındaki vatandaşların kendi öz kimliklerine bağlı, birlikte yaşamanın gereklerini kavrayan ve buldukları topluma değer katan bireyler olmalarına destek olmak...⁵²

1975 yılında kurulan Diyanet Vakfı'nın kuruluş amacı şöyle tarif edilmiştir: İslam dininin gerçek hüviyeti ile tanıtılmasında ve toplumun din konusunda aydınlatılmasında DİB'e yardımcı ve destek olmak, gereken yerlerde cami yapıp donatmak, yoksul hastalar için tedavi kurumları açıp işletmek, zekat, fitre gibi Müslüman vatandaşlar tarafından yapılacak yardımları şartlarına uygun olarak toplumdaki ihtiyaç sahiplerine intikal ettirerek sosyal yardım ve hizmeti geliştirmek.⁵³ Vergi muafiyetine sahip olan ve DİB'in en önemli mali destekçisi konumundaki

⁴⁹ İ. Bozan (2007) Devlet İle Toplum Arasında Bir Okul İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul: TESEV, 60–62.

⁵⁰ Haber7, "Bardakoğlu: Diyanet Fetva Kurumu Değil", 10 Mart 2007, <http://www.haber7.com/haber/20070310/Bardakoğlu-Diyanet-fetva-kurumu-degil.php>.

⁵¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinhizmetleriweb/giris.htm>.

⁵² Diyanet İşleri Başkanlığı, <http://www.diyanet.gov.tr/yayin/default.asp>.

⁵³ İ. Bozan, *agv.*, 68.

bu vakıf, inşaat, mağazacılık, sigortacılık, özel okul işletmeciliği, eğitim, ahşap doğrama ve dekorasyon, depolama hizmetleri, seyahat, fuarcılık, yayıncılık alanlarında faaliyet göstermektedir. Diyanet Vakfı bünyesinde iki hastane, bir matbaa tesisi, üç sosyal tesis bulunmaktadır. 2008–2009 itibarıyla 111 bin öğrenciye burs sağlayan vakfın, yurt dışında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Bulgaristan ve Romanya’da ilahiyat fakülteleri ve okulları, yurt içinde ise 10 öğrenci yurdu, bir özel okulu ve bir üniversitesi bulunmaktadır.⁵⁴ Vakıf ayrıca mülkiyetinde bulunan araziler ve diğer taşınmazlar yoluyla da gelir elde etmektedir. Tüm bunlara ek olarak vakfın özellikle Avrupa ülkelerinde camileri ve kontrolü altındaki dernekleri mevcuttur. Ancak vakfın mali büyüklüğüne ilişkin herhangi bir sağlıklı veriye ulaşmak mümkün olmamıştır.

DİB 2000’li yılların ortalarından itibaren toplumu dini konularda aydınlatmaya yönelik faaliyetlerini cami içi ve cami dışı din hizmetleri olarak ayırmaya başlamıştır. Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı altında yürütülen bu faaliyetler arasında, başkanlığa bağlı olarak kurulan Aile İrşat ve Rehberlik Büroları da bulunmaktadır. İlgili çalışma yönergesinde, büroların amacı toplumun aile hakkında dinî açıdan doğru bilgilendirilmesini sağlamak, aile yapısının korunmasına katkıda bulunmak, özellikle aile ve aile bireyleri ile ilgili dinî içerikli soru ve sorunlarının çözümüne katkı sağlamak ve ilgili kurum ve kuruluşlar ile ortak çalışmalar yapmak olarak sıralanmıştır. Büro personeli, vatandaşlar ile görüşmeler yapmak, bu görüşmelere ilişkin bilgileri kayıt altına almak, arşivlemek ve gerektiğinde vatandaşları psikolog, avukat vb. uzmanlara yönlendirmek ile görevlidir. DİB faaliyetlerini özellikle aile ve kadınlara doğru yaygınlaştırmayı amaçladığı anlaşılan bu büroların açıldığı il sayısı, 2010 itibarıyla 67’ye ulaşmıştır. DİB ayrıca Adalet Bakanlığı (tutuklu ve hükümlülere yönelik din eğitimi), SHÇEK (kurumun hizmetleri hakkında halkın ve DİB personelinin bilinçlendirilmesi, din personelinin istihdamı yoluyla kurum tarafından bakılan kadın, çocuk, genç, yaşlı ve engellilerin “Türk örf, adet, inanç ve milli ahlâkına sahip Atatürkçü bireyler olarak yetiştirilmelerine” yardımcı olmak) Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (eğitim, danışmanlık ve sosyal hizmetler alanında işbirliği, Türk aile yapısının karakteristik özelliklerini ve değişimini incelemeye yönelik araştırma faaliyetleri, aile kuran ve aileleri parçalanmış bireylere yönelik hizmetler), Sağlık Bakanlığı (ana, çocuk ve üreme sağlığı konularında bilgilendirme faaliyetleri) ve Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı (din görevlilerinin kadına karşı şiddet konusunda eğitimi) ile protokoller imzalayarak faaliyet alanlarını genişletmiştir. Bu faaliyetlerle hem başkanlığın hizmetlerinin ibadet yerleri ile sınırlı kalmayacak şekilde yaygınlaştırması, hem de bu yolla DİB personelinin mevcut statüsünün sosyal hayat içinde eğitmen ve danışman rolleriyle pekiştirilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵

⁵⁴ Türkiye Diyanet Vakfı, <http://www.diyanetvakfi.org.tr/>.

⁵⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinhizmetleriweb/giris.htm>.

2010 yılında 633 sayılı kanunda yapılan değişiklikle⁵⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı müsteşarlık haline getirilmiştir. Bu değişiklik ile başkanın görevleri yeniden tanımlanmış ve başkanlığa ait 11 temel hizmet birimi, genel müdürlük düzeyine getirilmiştir. DİYK'nın görevlerini düzenleyen 5. maddede yapılan değişiklikler dikkat çekicidir. Kurul, dini konulara ilişkin faaliyetler açısından görüş bildiren bir yapının ötesine taşınarak, karar alıcı olarak tanımlanmıştır. Yine ilgi çekici bir değişiklik, kurulun izleme faaliyetlerinin “yurt içinde ve dışında İslam dinine mensup farklı dini yorum çevrelerini, dini-sosyal teşekkülleri ve geleneksel dini-kültürel oluşumları” içerecek şekilde tanımlanmış olmasıdır. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün görev alanları da ceza infaz kurumu ve tutukevleri, çocuk islahevi, huzurevi, sağlık kuruluşları vb. yerler ile İslam dinine mensup farklı dini yorum çevreleri, dini-sosyal teşekküller ve geleneksel dini-kültürel oluşumlarla ilgili çalışmaları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Benzer bir durum vaizler için de söz konusudur. Madde 11 ile vaizler “cami ve mescitler ile diğer mekânlarda her türlü vasıttan yararlanarak toplumu dini konularda bilgilendirme, başkanlığın hizmet alanlarında irşat, rehberlik, inceleme ve araştırma” ile sorumlu tutulmuştur. Yeni 17. madde ise Türkiye Diyanet Vakfı hakkında 5072 sayılı kanunun hükümlerinin⁵⁷ uygulanmayacağı ifadesini içermektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, kuruluşundan itibaren ve giderek artan bir şekilde eleştirilerle karşı karşıya kalan bir kurumdur. DİB ile ilgili temel sorunlar ve eleştiri noktaları üç grupta toplanabilir.

- Diyanet İşleri Başkanlığı ve Laiklik

DİB ile ilgili eleştirilerin bir bölümü, idare içinde yer alan böyle bir kurumun laiklik ilkesi ile çelişkisi üzerinde odaklanmıştır. Bu eleştiriler, DİB'in din ve ibadet özgürlüğü çerçevesinde halkın din hizmetlerini sağlayacak bir araç olmaktan çok, devletin laik yapısını koruyacak bir araç işlevi görmesi gerekçesine dayandırılmaktadır. DİB, mevcut yapılanma şekliyle vatandaşların din ve vicdan özgürlüğü üzerinde baskıcı, hegemonik ve tek taraflı bir iktidar aracı olarak görülmekte ve bunun, din üzerinde oluşturulan tahakküm yoluyla dini alanın daraltılması şeklinde sonuçlandığı iddia edilmektedir. Burada kuruluşundan itibaren laiklik ekseninde yapılan bu tartışmalara ayrıntılı bir biçimde yer verilemeyecek olsa da DİB'in zaman içindeki gelişimine ilişkin bu tür savları destekleyici bazı unsurlara dikkat çekilebilir.

DİB ilginç bir şekilde, idare içinde güçlenen statüsünü tek parti dönemi sonrasına ve askeri darbelerle borçludur. Tek parti dönemi sona ererken, CHP'nin yedinci kurultayında din

⁵⁶ 6002 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 13.7.2010 tarihli ve 27640 Sayılı *Resmî Gazete*.

⁵⁷ 5072 sayılı kanun, kamu kurum ve kuruluşlarını, kamu hizmetlerini veya personelini desteklemek üzere kurulan dernekler ve Türk Medeni Kanunu'na göre kurulan vakıflar ile bunların kamu kurum ve kuruluşları ile ilişkilerini düzenlemektedir. 22.1.2004 tarihli 5072 sayılı Dernek ve Vakıfların Kamu Kurum ve Kuruluşları ile İlişkilerine Dair Kanun, 29.1.2004 tarihli ve 25361 sayılı *Resmî Gazete*.

hizmetleri ve eğitimine ilişkin tartışmalar sonrasında ilk teşkilat kanunu çıkarılmış, 1960 darbesi sonrası genel idare içine alınmış ve 1982 Anayasası ve Siyasi Partiler Kanunu ile bu konumu güçlendirilmiştir. Askeri darbe dönemlerindeki Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kararlarına bakıldığında, camiler yolu ile halkı aydınlatma, din adamlarına yönelik önlemler vb. maddeler dikkat çekmektedir.⁵⁸ DİB'in araçsallığının zirve noktasına ulaştığı dönem, muhakkak ki 28 Şubat sürecidir. 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısı kararlarında yer alan rejim aleyhtarı irticai faaliyetlere yönelik olarak alınacak tedbirler arasında “Yurdun çeşitli yerlerinde yapılan dini tesisler belli çevrelere mesaj vermek amacıyla gündemde tutularak siyasi istismar konusu yapılmamalı, bu tesislere ihtiyaç varsa bunlar Diyanet İşleri Başkanlığı'nca incelenerek mahalli yönetimler ve ilgili makamlar arasında koordine edilerek gerçekleştirilmelidir” ifadesini içeren 5. madde de bulunmaktaydı. Bu doğrultuda, Ağustos 1998'de 633 sayılı kanununun 35. maddesinde yapılan değişiklikle cami ve mescitlerin yönetimi DİB'e devredilerek, hakiki ve hükmi şahıslar tarafından izinli veya izinsiz olarak açılmış camilerin başkanlığa devri öngörüldü. Yine aynı dönemde başkanlık, merkezi ezan ve vaaz uygulamasına geçti.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bugüne kadar dindar Sünni-Müslümanların, Alevilerin, azınlık gruplarının, misyoner faaliyetlerinin ve ateistlerin eşanlı olarak tehdit oluşturabildiği bir güvenlik algısının belirleyici olduğu laiklik anlayışı sayesinde giderek merkezileşen, yetki ve faaliyet alanları genişleyen bir kurum olarak devletin din işlerini yürütmüş olduğu söylenebilir. Bu nedenle Türkiye'de DİB'in konumu Avrupa'da resmi din-kilise bulunan ülkelerdeki gibi devlet ile dini örgütlenme arasındaki ilişkinin giderek sembolikleştiği bir eğilimi izlememiştir. Diğer taraftan, DİB resmi kiliselerin özerkliğe sahip olduğu birçok alanda kısıtlanmış ve dışarıda bırakılmıştır. Örneğin DİB 1925 yılında yola birlikte çıktığı Genelkurmay Başkanlığı'nın aksine kendi personelini yetiştirecek kurumlar üzerinde doğrudan söz hakkına ve işleve sahip değildir. Aynı şekilde 1980 sonrası zorunlu hale getirilen milli güvenlik derslerinin müfredatında sorumluluk Genelkurmay Başkanlığı'nda iken, DİB'e zorunlu din derslerinin müfredatı için benzer bir sorumluluk verilmemiştir. DİB'in din eğitimi alanındaki görevleri teknik sayılabilecek ve büyük ölçüde hizmette boşluk bırakılmasında sakınca görülen Kuran kursları ile sınırlı tutulmuştur. Yine DİB'in ilahiyat fakülteleri ile arasında açık bir işbirliği mekanizması yoktur; ancak DİYYK'ya yapılacak atamalarda ilahiyat fakülteleri için kontenjan bulunur.

- Diyanet İşleri Başkanlığı ve Temsiliyet

Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili temel başka bir tartışma da başkanlığın Sünni-Hanefi mezhebin dini inanç ve ibadet ihtiyaçlarını temsil etmesi ve Alevilerin bu hizmetin dışında bırakılmasıdır. Ancak, DİB hiçbir zaman bir temsil kurumu gibi örgütlenmemiştir. İlk başta Sünnilere yönelik

⁵⁸ S. Çelik (2008) *Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker: Askeri Bürokrasinin Sistem İçindeki Yeri*, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 297-325.

bir kurum olarak tasarlanmış olması mümkündür; ancak DİB'in siyaset üstü, mezhepler üstü, farklı dini görüşler üstü bir konuma oturtulduğu tarihsel gelişimi içerisinde, daha çok milli kimliğin temel unsuru olarak görülen bir Türkiye Müslümanlığı projesi ve böyle bir projenin doğası gereği toplum içindeki baskın mezhebe daha yakın bir kurum haline geldiği görülmektedir.

Bu gelişim içinde farklı mezheplerin varlığı, başkanlığın bu tek tipleştirici politikası açısından bir tehdit ve rekabet unsuru olarak görülmüştür. Örneğin, özellikle Alevi köylerine yapılan camiler ile Aleviliğin bir mezhep olup olmadığına ilişkin tartışmaların seyri, başkanlığın kendi konumunu bu tür mezhepsel temsil taleplerini yadsıyarak korumaya çalıştığı izlenimini vermektedir. Ancak başkanlığın Sünni cemaatlerle ilişkisinde benzer bir mesafe olmasa da, bir işbirliğinden söz etmek de mümkün değildir. DİB zaman zaman bu tür cemaatler ve tarikatlar aleyhine yayınlar da yapmıştır.⁵⁹ İsmail Kara'nın belirttiği gibi Diyanet İşleri Başkanlığı, 1994 yılında yapılan ve cemaat temsilcilerinin yanında Alevi temsilcilerinin de katıldığı Din Şurası'na kadar hiçbir dini cemaati veya tarikatı doğrudan tanımış değildir.⁶⁰

DİB'in 2009–2013 dönemini kapsayan stratejik planında yer alan SWOT analizinin “tehditler” bölümünde şu maddeler göze çarpmaktadır: İslami alandaki farklı dini görüş ve yorumların ayrı bir din gibi gösterilmesi yönündeki gayret ve çabaların olması; milli birlik ve dini bütünlüğü olumsuz etkileyen yıkıcı ve bölücü faaliyetlerin olması; dini ve alevi değerleri yıpratmaya yönelik yayınlar; kimi çevrelerce zorunlu din öğretiminin kaldırılması taleplerinin olması...⁶¹ Bu analiz, başkanlığın farklı mezheplerin temsil edilmesine ilişkin taleplere bakışını da yansıtmaktadır. Diğer taraftan, 2007 yılından itibaren Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan 11 eserden oluşan Alevi-Bektaşî Klasikleri Serisi ile Caferî ve Şafîî İlmihalleri, bir tavır değişikliğinin işareti olarak kabul edilebilir. Ancak bu tavır değişikliği şu an için bir örgütsel kabulden çok, bir kültürel hoşgörü anlayışı temelindedir.

- Diyanet İşleri Başkanlığı ve Hizmetlerde Etkinlik Sorunu

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sıklıkla eleştirildiği bir başka unsur ise başkanlığın giderek büyüyen yapısı, kamu kaynaklarından aldığı pay ve DİB hizmetlerinin genel bütçe içerisinde karşılanmasıdır.

Genel bütçe içinde DİB'in aldığı pay, uzunca bir dönemdir yaklaşık yüzde 0.7–0.8 oranında seyretmektedir. DİB'in bütçeden aldığı bu pay, bazı bakanlıkların ve merkezi idare içerisinde yer alan birçok kurumun bütçesinden yüksektir (Bkz. Tablo 3). 2010 yılı itibarıyla DİB bütçesinin

⁵⁹ İ. Kara, *agv.*, 100.

⁶⁰ *Agv.*, 101.

⁶¹ Diyanet İşleri Başkanlığı (2008) Stratejik Plan 2009–2013, 39.

GSYİH'ya oranı yüzde 0.26'dır. TUIK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 2009 sonuçlarına göre yapılan hesaplama sonucunda, kişi başına düşen DİB harcamasının 2010 yılı için 37,32 TL olduğu görülmektedir (hane halkı ortalaması baz alındığında ise bu rakam 156.774 TL'dir).⁶²

Tablo 3 - Bazı Genel Bütçeli İdarelerin 2010–2011 Bütçe Gider Teklif ve Tahminleri

Kurumlar	2010 Bütçe Tahmini	2011 Bütçe Tahmini
Diyanet İşleri Başkanlığı	2.683.421.680	2.642.290.000
Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu G.M.	1.913.754.000	2.322.193.000
Adalet Bakanlığı	3.677.018.323	4.093.866.427
Emniyet Genel Müdürlüğü	8.694.068.000	9.533.164.000
Milli Eğitim Bakanlığı	30.639.051.257	33.988.561.967
Sağlık Bakanlığı	13.967.429.000	15.504.366.000
Ulaştırma Bakanlığı	1.395.209.534	1.567.593.874
Kültür ve Turizm Bakanlığı	1.144.486.000	1.283.837.000

Kaynak: 2010 yılı Bütçe Gerekçesi, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.

2009 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı harcamalarının yüzde 76'sını personel giderleri oluşturmuştur. Sosyal güvenlik kurumlarına ödenen prim giderleri de hesaba katıldığında bu oran yüzde 86,52'dir.⁶³ DİB 2009 Faaliyet Raporu'na göre, 81 bin 852 personelin 944'ü merkez teşkilatında, 80 bin 153'ü müftülüklerde, 719'u eğitim merkezlerinde ve 35'i yurt dışı hizmetlerde görev yapmaktadır. Taşra teşkilatını oluşturan müftülükler kapsamında görev yapan personelin yaklaşık yüzde 92'si dini hizmetler sınıfındadır ve bu personelin önemli bir kısmını 58 bin 839 kişi ile imam ve hatipler oluşturmaktadır. Toplam tahsis edilmiş kadro sayısı ise 88

⁶² Bu değerler DİB için aktarılan kaynakların sadece yararlanıcılar üzerinden alınan vergilerle karşılanması durumunda ortaya çıkabilecek vergi yükleri açısından da aydınlatıcı olabilir. KONDA şirketinin bir araştırmasına göre Türkiye'de kendini Sünni-Hanefi olarak tanımlayanların sayısı nüfus içinde %81,96'yı, hane halkları içinde %62,74'ü oluşturmaktadır. KONDA, Toplumsal Yapı Araştırması, 2006. http://www.konda.com.tr/html/dosyalar/ttya_tr.pdf, 24–26. Bu oranlar üzerinden hesaplama yapıldığında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesinin sadece Sünni-Hanefi nüfus tarafından finanse edilmesi durumunda kişi başına düşen maliyet 48,59 TL'ye (hane halkı başına 204 TL'ye) denk gelmektedir.

⁶³ Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009 Faaliyet Raporu, 35.

bin 772 kişidir.⁶⁴ Özellikle müftülükler için tahsis edilmiş kadrolarda önemli miktarda açık bulunmaktadır. Bu açık büyük ölçüde 28 Şubat sonrasında tamamı Diyanet bünyesine alınan camiler için gereken kadrolara ilişkin itirazlar nedeniyle, bu kadroların boş bırakılmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁵ 2010 yılında 633 sayılı kanunda yapılan değişiklikle 233 kadro iptal edilirken, 17 bin 774 adet yeni kadro ihdas edilmiş ve 2010 yılı içinde 500 adet boş kadroya açıktan atama yapma imkânı verilmiştir. Aynı zamanda personelin din hizmet tazminat oranları artırılmıştır. DİB'in müsteşarlık haline gelmesinden sonra boş kadrolara yapılacak atamalar ve yeni kadrolarla birlikte toplam personel giderlerinde herhangi bir azalma olmayacağı ortadadır.

⁶⁴ *Agy.*, 11–16.

⁶⁵ İ. Bozan, *agy.*, 82.

Tablo 4 - İllere Göre Nüfus/Cami Sayısı (*) - 2009

İller	Cami Sayısı	Nüfus/Cami Sayısı	İller	Cami Sayısı	Nüfus/Cami Sayısı
Kastamonu	2.514	143	Kütahya	1.172	488
Sinop	1.049	192	Amasya	658	493
Bolu	1.191	228	Burdur	506	497
Karabük	892	245	Bitlis	660	498
Artvin	673	246	Bilecik	399	506
Bartın	747	252	Düzce	656	511
Gümüşhane	509	257	Erzurum	1.488	520
Çankırı	649	285	Yozgat	936	521
Rize	1.028	311	Tokat	1.127	554
Giresun	1.355	311	Siirt	537	565
Bayburt	235	318	Nevşehir	482	589
Ordu	1.955	370	Çanakkale	797	599
Erzincan	548	389	Elazığ	908	606
Trabzon	1.879	407	Isparta	689	611
Ardahan	263	411	Kilis	194	629
Çorum	1.281	422	Kars	484	633
Zonguldak	1.426	435	Uşak	526	639
Kırşehir	476	469	Hakkari	401	640
Bingöl	541	473	Afyonkarahisar	1.079	650
Karaman	490	473	Ağrı	826	651
Samsun	2.597	481	Aksaray	560	673
Sivas	1.308	484	Konya	2.960	673

Sakarya	1.227	702	Şırnak	439	980
Balıkesir	1.621	703	Kayseri	1.227	983
Tunceli	116	716	Eskişehir	745	1.014
Muş	545	742	Edirne	384	1.030
Mardin	969	761	Şanlıurfa	1.453	1.111
Muğla	1.045	768	Mersin	1.411	1.163
Denizli	1.177	787	Kırklareli	278	1.198
Malatya	907	812	Yalova	144	1.406
Manisa	1.626	819	Kocaeli	1.077	1.414
Kırıkale	342	821	Hatay	940	1.541
İğdır	223	823	Bursa	1.586	1.608
Van	1.227	833	Tekirdağ	480	1.632
Kahramanmaraş	1.235	840	Adana	1.257	1.641
Adıyaman	682	863	Ankara	2.731	1.703
Niğde	393	865	Gaziantep	877	1.886
Aydın	1.111	881	İzmir	1.745	2.217
Batman	560	889	İstanbul	3.032	4.260
Diyarbakır	1.650	918	TOPLAM	80.636	900
Osmaniye	500	944			
Antalya	2.023	949			

(*) İllerin nüfusları için TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Sistemi 2009 rakamları kullanılmıştır

DİB personelinin büyük bölümünün dini hizmetler kadrolarında yer alan imam ve hatiplerden oluştuğu dikkate alındığında, Türkiye'deki mevcut cami sayısı ve DİB personeli arasındaki ilişki önem kazanmaktadır. Başkanlığın verilerine göre Türkiye'de 80 bin 636 adet cami bulunmaktadır ve 1998'den beri 6 bin 864 yeni cami ibadete açılmıştır.⁶⁶

DİB'in 2008 tarihli bir raporunda 96 adet cami ile en düşük sayıda caminin bulunduğu ilin Tunceli olduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁷ Tablo 4'de Tunceli'deki cami sayısının 2009'da 116'ya yükseldiği görülmektedir. Bu artış yeni cami inşaatlarında etkinlikten başka faktörlerin rol oynadığının bir göstergesidir. Tunceli'de nüfusun cami sayısına oranına bakıldığında, 716 olan bu rakamın Türkiye ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Bu rakamlar elbette illerdeki köy sayıları da analize dâhil edilmediği sürece çok anlam ifade etmeyecektir. Bununla birlikte nüfus ve şehirleşme açısından birbirine yakın illerde bile ciddi farklılıkların olduğu açıktır. Tablo 5, bu verileri dini ibadete katılım oranı ile birlikte ele almayı sağlamaktadır. Cami cemaatlerinin yerleşim birimleri nüfusuna oranı yüzde 3'tür ve bu oran cuma namazları sırasında yüzde 20'ye ulaşmaktadır. Bu düşük oranlar cami inşaatlarındaki plansızlığın da bir yansımasıdır ve yeni cami inşaatında bir hız kesme görülmediğine göre, DİB'in 2013 yılında hedeflediğinin aksine, bu oranların giderek düşmesi beklenebilir. Ayrıca kadınlar ve engelliler için ibadet olanaklarının bulunduğu cami sayısı hayli sınırlıdır. Camilerin yalnız yüzde 10'unda kadınlar için namaz kılma ve abdest alma yeri bulunmaktadır ve asıl ihtiyacın yeni cami inşaatından çok, mevcut camilerin bu tür eşitsizlikleri giderecek şekilde yeniden düzenlenmesi olduğu ortadadır.

⁶⁶ DİB'in 2008 tarihli bir raporu göre, 2007 yılında 79 bin 96 olan camii sayısının mülkiyet durumuna göre dağılımı şu şekildeydi: Vakıflar Genel Müdürlüğü 5 bin 553, Türkiye Diyanet Vakfı 2 bin 943, diğer vakıflar 751, Hazine 3 bin 129, dernekler 7 bin 269, kamu iktisadi teşekkülleri 863, şahıslar 3 bin 652, belediyeler 5 bin 705, köy tüzel kişilikleri 49 bin 183, Türk Silahlı Kuvvetleri 22 (2'si köy, 20'si il ve ilçe merkezi), hastaneler 46. Diyanet Haber (2008) "En az cami hangi ilde?", http://www.diyanehaber.com/haber_detay.asp?haberID=517.

⁶⁷ *Agy*.

Tablo 5 - Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmetlerine İlişkin Bazı Performans Ölçüleri

Performans Ölçüsü	2009	2013
Cami cemaat sayısı (vakit) / Yerleşim biriminin nüfusu (oran %)	3	4
Cami cemaat sayısı (cuma) / Yerleşim biriminin nüfusu (oran %)	20,0	21,0
Müftülük bazında cemaat sayısı / Müftülük personel sayısı (oran %)	19,5	21,0
Yaz Kuran kursu öğrenci sayısı / İlköğretim ikinci kademe ve orta öğretim öğrenci sayısı (oran %)	25	29
Kadınlar için namaz kılma yeri ve abdest alma yeri bulunan cami sayısı (adet)	6000	8000
Engelliler için namaz kılma yeri ve abdest alma yeri bulunan cami sayısı (adet)	1800	2200
Yurtdışındaki cami cemaat sayısı (cuma) / Yerleşim biriminin Türk nüfusu (oran %)	9,0	11,5
Yurtdışı yerleşimdeki personel sayısı / Yerleşim biriminin Türk nüfusu (oran %)	0,034	0,040
Aile bürolarından yararlanan kişi sayısı / Yerleşim yeri nüfusu (oran %)	0,0002	0,0006

Kaynak: Diyanet İşleri Başkanlığı, Stratejik Plan (2009–2013), Aralık 2008, 51–55.

Sonuç

Türkiye’de devlet, dini örgütlenmelerle ilişkisini kontrol üzerinden kurmaktadır. Müslümanlar için bu kontrol tek tipleştirme ile sağlanmaya çalışılırken, Lozan Antlaşması kapsamındaki gayrimüslimler açısından kısıtlamalar, bu cemaatlere ilişkin düzenlemelerin devlet ile vatandaşları arasındaki bir ilişkiden çok, bir uluslararası ilişkiler sorunu çerçevesinde ele alınmasından⁶⁸ kaynaklanmaktadır. Diğer dini cemaatlerin de mevcut yasal düzenlemeler içinde hakları kısıtlanmakta ve görmezden gelinmekte, hatta tehdit teşkil ettiğinin düşünülmesi durumunda engellenmeye çalışılmaktadır. Türkiye’deki mevcut sistem, farklı dini grupların ihtiyaçlarını dikkate almak ve dini inanç ve ibadet özgürlüğünün sınırlarını genişletmek gibi bir hassasiyetten çok, dini gruplara yönelik kaygılar ve tehdit algıları üzerinden geliştirilmiştir.

⁶⁸ Türkiye’de azınlık cemaatlerine ilişkin sorumluluk, Dışişleri Bakanlığı’na verilmiştir.

Mevzuatta ilerleme sayılacak değişikliklerin uygulanmasında bile ciddi sorunlar yaşanması, bu algıların devletin tüm birimlerince ne ölçüde içselleştirildiğinin bir göstergesidir.

Türkiye’de bir başka mesele, farklı grupların sorunlarının laiklik ilkesi temelinde bütüncül bir şekilde tartışılmamasıdır. Laiklik sadece Müslümanlığı ilgilendiren bir ilke olarak görülmekte ve bu konudaki din hizmeti temelli tartışmalar genellikle Sünni-Hanefiler lehine Alevilere uygulanan ayrımcılığa yoğunlaşmaktadır. Bu aynı zamanda Sünni-Hanefi Müslümanların bir blok olarak algılanması ve onlar arasındaki farklılıklar ile dine ilişkin düzenlemelere dair memnuniyetsizliklerin görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Gayrimüslim cemaatler ile ilgili meseleler azınlık hakları çerçevesinde ve özellikle AB süreci içinde gündeme gelirken, diğer dini grupların durumu ise din ve vicdan özgürlüğü ekseninde ele alınmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile din hizmetlerine ilişkin kompartımanlara ayrılmış bu yaklaşımda, laiklik ilkesinin tüm dini inançları kapsayan tarafsız ve eşitlikçi uygulamalar çerçevesinde ne denli hayata geçirilebildiği ise hemen hiç tartışma konusu olmamaktadır. Özellikle DİB ve zorunlu din dersleri üzerine odaklanan bu tartışmalar, aynı zamanda din hizmetlerine ilişkin başka birçok ayrımcı uygulamanın dikkatlerden kaçmasına da yol açmaktadır. Laiklik ilkesine yönelik bu anlayış, farklı hak taleplerinin gündeme gelmesinin önünü tıkayan nedenlerden biridir.

Mevcut durumda Türkiye’de devlet farklı dini inanç gruplarının hak taleplerinin ve çıkar çatışmalarının dini bir gruba mensup olmayanların haklarını da içerecek şekilde çözümlenmesinde bir arabulucu rolü üstlenmenin de, ABD benzeri tam bir tarafsızlığı sağlamanın da oldukça uzağındadır. Avrupa ülkeleri ve ABD’deki uygulamalarla kıyaslandığında, Türkiye hem dini inanç ve ibadet özgürlüğünün kullanılması, hem de bu özgürlüğü kısıtlayan tüzel kişilik statüsünün noksanlığı nedeniyle eşitliğin sağlanmasında sorunlar yaşamaktadır. Temel ihtiyaç, tek tek grupların durumlarına ilişkin görece iyileştirme sayılacak düzenlemelerin ötesinde, tüm dini cemaatlerin yaşadıkları sorunlara çözüm getiren ve bir çoklu-hukuk sistemi içinde bile olsa, her din ve mezhebin tescil ve örgütlenmesine imkân tanıyacak bir uygulamanın başlatılmasıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın organizasyonu için gündeme gelebilecek herhangi bir düzenleme de bu anlayış çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. Diyanet’in varlığı korunsa bile, görev alanının ibadet imkânlarının sağlanması gibi teknik sorumluluklar ile sınırlandırılması ve bu tür hizmetlerde sadece eşitliğin değil, etkinliğin de sağlanması asıl hedef olmalıdır.